

नमः सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४.

श्रीमद्भट्टकलकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रिय ।

निर्द्धौतकट्मपं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥१॥

श्रेयोमार्गप्रतिपित्सात्मद्रव्यप्रसिद्धे ॥ १ ॥ उपयोगस्वभावस्यास्य श्रेयसा योक्षमाणस्य प्रसिद्धौ सत्यां तमार्गप्रतिपित्सात्म्यत्वे ।

कथं चिकित्साविशेषमवृत्तिवत् ॥ २ ॥ यथा व्याधिनिवृत्तिजफलश्रेयसा योक्षमाणस्य चिकित्स्यस्य प्रसिद्धौ चिकित्सामार्गविशेषप्रतिपित्सात्म्यत्वे तथात्मद्रव्यप्रसिद्धौ श्रेयोमार्गप्रतिपिसेति । तस्मात्साधीयता मोक्षमार्गव्याख्या स्वायम्भाति किं च ।

सर्वार्थप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ सत्सारिण पुण्यस्य सर्वेष्वर्थेषु मोक्ष प्रधान, प्रधाने च कृतो यत् फलान् भवति तस्मात्तमार्गोपदेशः कार्यः, तदर्थत्वात् ।

मोक्षोपदेश पुरुषार्थप्रधानत्वादिति चेन्न जिज्ञासमानार्थप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात् ॥४॥
आह मोक्षोपदेश एव कार्यो न मार्गोपदेशः कस्मात्पुरुषार्थप्रधानत्वात् सर्वश्रेयोम्य पुंसो मोक्ष एव पर श्रेयः आत्यन्तिकानुपमश्रेयस्त्वादिति तत्र जिज्ञासमानार्थप्रश्नापेक्षिप्रतिवचनसद्भावात्, योसौ मोक्षेणार्थं जिज्ञासमानः स मार्गमेव पृष्टयान् न मोक्षमतस्तु मार्गोपदेश एव न्याय्यः ।

मोक्षमेव कस्मान्नाप्राप्तीदिति चेन्न कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यादेतदयं पृष्ट्य मोक्षमेव कस्मान् पृष्टयान् कैर्मर्क्या मार्गं पृष्टयानिति तत्र कार्यविशेषसंप्रतिपत्तेः । मोक्षकार्यं प्रति सर्वेषां सद्भादिना संप्रतिपत्तिर्न कारणं प्रवृत्तिः ।

कारणं तु प्रति निप्रतिपत्तिं पाटलिपुत्रमार्गविप्रतिपत्तिवत् ॥ ६ ॥ यथा केचित्पुरुषा तानादिग्रन्थभागपेक्षिषु मार्गेषु निप्रतिपद्यते न पाटलिपुत्रे प्राप्तव्ये । तथा मोक्षकार्यं प्रतिपद्य तदर्थमादृताः सर्वे सद्भादिनस्तत्कारणेषु निप्रतिपद्यते । तथा केचित्तानदाहुः ज्ञानादेव मोक्ष इति । अपर आहुः ज्ञानवैराग्याभ्यामिति । पदार्थानुबोधो ज्ञानः । निपयमुखानभिष्यगलक्षणं वैराग्यमिति । अपर आहुः क्रियात एव मोक्ष इति “नित्यकर्महेतुक निर्माणमिति-वचनात्” किं च ।

पराभिप्रायनिवृत्त्यवश्यकत्वात् ॥ ७ ॥ न च परस्य पृष्ट्य पराभिप्रायोऽन्मदादिभिः शक्यो निवर्तयितुः । माप्राक्षीमार्गं मोक्षं पृच्छेति चेन्न भिन्नरुचित्वाद्येवमर्थः ।

कल्पनाभेदाच्चद्विप्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मविप्रमोक्षसामान्यात् ॥ ८ ॥ आह न मोक्ष प्रति सप्रतिपत्तिरस्ति किंतु विप्रतिपत्तिरेव कस्मात् ? कल्पनाभेदात् अन्येऽन्यथा लक्षण मोक्ष परिकल्पयति रूपवेदनासंज्ञासंस्कारनिष्ठानपचकैस्त्वधनिरोधादभासो मोक्ष इति । गुणपुरुषांतरोपलब्धौ प्रतिस्वमल्लसंनिवे-
कज्ञानवदनभिव्यक्तचैतन्यस्वरूपावस्था मोक्ष इत्यपरे । बुद्धिमुखदुःखेच्छद्विप्रप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारनवात्म-
गुणात्यतोच्छेदो मोक्ष इत्ये । तस्मात्कल्पनाभेदो मोक्ष प्रति विप्रतिपत्तिरिति तत्र कर्मविप्रमोक्षसामान्या-
त्सर्वेषां हि प्रजादिनां यां तामनस्था प्राप्य कृच्छकर्मविप्रमोक्ष एव मोक्षोभिप्रेत इति आस्माकानसमया-
निरोधा मोक्षकार्यं प्रति सप्रतिपत्ति ।

कार्यविशेषोपलभ्यात्कारणान्वेषणप्रवृत्तिरिति चेन्न अनुमानतस्तत्सिद्धेर्घटीयत्रभाति निवृत्तिवत् ॥ ९ ॥ आह कार्यविशेषमुपलभ्य लौकिका कारणान्वेषण प्रति आद्रियते यथा ज्वरादिरोम दर्शनात्तत्कारणान्वेषणे भिन्नं प्रवर्तते चिकित्साप्रसिद्धयर्थं । तथा मोक्षदर्शनात्कारणान्वेषण न्याय्य, न चासौ दृश्यते तस्मा मोक्षकारणान्वेषणाभाव इति तत्र अनुमानतस्तत्सिद्धे । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानत उपलब्धौ मोक्षकारणान्वेषण युक्त घटीयत्रभातिनिवृत्तिवत् । यथा बलीनर्दपरिभ्रम-
णापादितारगतर्भाति घटीयत्रभातिजनिका बलीनर्दपरिभ्रमणभाते चारगतर्भात्यभावाद्घटीयत्रभातिनिवृ-
त्तिं च प्रत्यक्षत उपलभ्य सामान्यतोऽदृष्टादनुमानाद्बलीनर्दस्तुन्यकर्मोदयापादिता चतुर्गन्धरगतर्भाति शरीर-
मानसनिविधवेदनाघटीयत्रभातिजनिका प्रत्यक्षत उपलभ्य ज्ञानदर्शनचारित्रान्तिर्दग्धस्य कर्मण उदयाभावे
चतुर्गन्धरगतर्भात्यभावात्ससारघटीयत्रभातिनिवृत्त्या मरितव्यमित्यनुमीयते । यातौ ससारघटीयत्रभाति
निवृत्ति स एव मोक्ष इति तस्मादनुमानतो मोक्षकार्यसिद्धेरप्यवस्थामो मोक्षकारणान्वेषण न्याय्यमिति किं च ।

सर्वशिष्टसप्रतिपत्ते ॥ १० ॥ सर्वे शिष्टा प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानस्यापि मोक्षकार्यस्यानुमानाद-
स्तित्वमन्युपेय प्रतिनियतमोक्षकारणेषु प्रयतते किंच ।

आगमात्तत्प्रतिपत्ते ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानोऽपि मोक्ष आगमादस्तीति निश्चीयते कथं ।

सूर्याचद्रमसोर्ग्रहणवत् ॥ १२ ॥ यथा सूर्याचद्रमसोर्ग्रहणममुष्यां बेलायाममुना वर्णानामुनादि-
ग्भागेन सर्वप्राप्ति न्वेत्त्येवमादि सान्त्वरैरप्रत्यक्षमप्यागमाज्ज्ञायते तथा मोक्षोपीति किं च ।

स्वसमयविरोध ॥ १३ ॥ अप्रत्यक्षत्वा मोक्षो नास्तीति यस्य मत तस्य स्वमयविरोधो भवति ।
सर्वे हि समयनादिनो मोक्षादीनयानप्रत्यक्षानभिनांति ।

बधकारणानिर्देशादयुक्तमिति चेन्न मिथ्यादर्शनान्विचचनात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदन्यत्र बधका-
रणनिर्देश कृत निर्ययद्बध इत्यादि । इह तु न कृतस्ततो मोक्षकारणनिर्देशस्यायुक्तिरिति तत्र मिथ्याद-
र्शनादिवचनात् । वक्ष्यते एत “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाचयोगा बन्हेतव” इति ।

बधपूर्वत्वान्मोक्षस्य, प्राक् तत्कारणनिर्देश इति चेन्न आश्वासनार्थत्वात् ॥ १५ ॥
स्यादरेका प्राक्मोक्षकारणनिर्देशाद्बधकारणनिर्देशो न्याय्य । यतो बधपूर्वको मोक्ष इति तत्र आश्वासना-
धन्यप्रकथं ।

बधनवद्भवत् ॥ १६ ॥ यथा कारावधनम् प्राणी बन्धकारणश्रवणादिभेति । मोक्षकारणश्र-
णादाश्वासति तत्र अनादि ससारकारारुह आभा प्रथममेव बन्धकारणश्रवणा माभेया मोक्षकारणश्रवणाच्च
कथमाश्वास यायादिति प्रथम बधकारणमनुक्त, माक्षकारणोपदेश कृत किंच ।

मिथ्यावादिप्रणीतमोक्षकारणनिराकरणार्थं वा ॥ १७ ॥ मिथ्यावादिप्रणीतैकद्विमाक्षकारण
निराकरणार्थमार्हो मोक्षकारणनिर्देश आदो कृत, प्रथमेतत् सगत माक्षमार्गो नैकशो द्विशो वेति । अतो
विपर्ययमात्रप्रभवां ससारप्रक्रिया परिकल्प्य ज्ञानविशेषाच्चद्विनिवृत्तिरिति ।

एवमाद्यनेकमिथ्यानादिप्रणीतमतनिवृत्तये त्रैविद्यानृभितमोक्षकारणप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः (इति) ॥१॥

अपरे आरातोयपुरुषशक्त्यपेक्षयात्सिद्धातप्रक्रियाऽऽविष्कारार्थं मोक्षकारणनिर्देशसम्बन्धेन । शास्त्रा-
नुपूर्वी रचयितुमन्विच्छन्निद्रमरोचदिति आचक्षते । नात्र शिष्याचार्यसम्बन्धोर्विनाक्षितः । किंतु ससारसागर-
निमग्नानेकप्राणिगणाम्युज्जिहीषां प्रत्यागूणांऽतरेण-मोक्षमार्गोपदेशः, हितोपदेशो दुः प्राप इति निश्चित्य मोक्षमार्गं
व्याचिख्यामुरिदमाह ।

प्रणिधानविशेषादितद्वैविध्यजनितव्यापार तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ १ ॥ प्रणिधा-
नमुपयोग परिणाम इत्यनर्थात् । येनार्थोऽर्थोत्तराद्विशेष्यते योनाऽर्थोत्तरगततात्पर्यार्थाद्विशिष्यते स विशेषः ।
निर्णिष्टिर्ना विशेषः । प्रणिधानमेव विशेषः प्रणिधानविशेषः प्रणिधानस्य वा विशेषः प्रणिधानविशेषः ।
आहितमात्मसात्कृत परिगृहीतमित्यनर्थोत्तरः । विद्युत्कृतातप्रकारा समानार्थो । निसर्गाधिगमभेदाद् द्वौ वि-
धानस्येति द्विनिर्दिष्टमित्यत्र भानं कर्म वा द्वैविध्यः । प्रणिधानविशेषेणाहितं प्रणिधानविशेषाहितं द्वैवि-
ध्यस्य प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यः । जनितं प्रादुर्भासितं व्यावृत्तिव्यापारः अर्थप्रापणसमर्थं क्रिया-
भ्योगः जनितोव्यापारोऽस्य जनितव्यापारः कदास्य व्यापारः इहातदर्शनमोहोपशमक्षयक्षयोपशमपर्योयपरि-
णामाद्वाह्यपरिणामकारणापादितादात्मनो जीनादिपदार्थं निवारयिष्योधिगमो निसर्गश्च व्यापारः । प्रणिधान-
विशेषाहितद्वैविध्यमेव जनितव्यापारः प्रणिधानविशेषाहितद्वैविध्यजनितव्यापारः तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ।
अस्यार्थ उत्तरं वक्ष्यते ।

नयप्रमाणविरूपपूर्वको जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानं ॥ २ ॥ नयौ च प्रमाणे च
नयप्रमाणानि तेषां निकल्पाः नयप्रमाणनिकल्पाः । द्वौ नयौ द्वयार्थिक पर्यायार्थिकश्च । द्वे प्रमाणे प्रत्यक्षं
परोक्षं च । तेषां निकल्पा नैगमादयो मत्यादयश्च वक्ष्यते । पूर्वशब्दस्तत्कारणत्वाच्च । नयप्रमाणनिकल्पपू-
र्वको नयप्रमाणनिकल्पहेतुकः इत्यर्थः । येन येन प्रकारेण जीवाद्यः पदार्था अवस्थिता तेन तेनावगम-
जीवाद्यर्थयाथात्म्यावगमः सम्यग्ज्ञानं । मोहसंशयनिर्पर्ययवितुल्यर्थं सम्यग्विशेषणः ।

संसारकारणविनिवृत्तिं प्रत्यागूणस्य ज्ञानवतो बाह्याभ्यन्तरक्रियाविशेषोपरमः सम्यक्-
चारित्रः ॥ ३ ॥ संसारः पञ्चविधं द्रव्यक्षेत्रकालभयमानपरिवर्तनभेदात् । तस्य कारणं कर्माष्टविधं तस्य
विशेषेणान्यतिकीं निवृत्तिः संसारकारणविनिवृत्तिः । ता प्रत्यागूणस्योद्यतस्य ज्ञानवत इति प्रशसाया मत्तु । य-
था रूपवानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । नहि कस्यचिद्रूप नास्ति प्रशस्तं तु नास्ति । तथा ज्ञानमस्यास्तीति
ज्ञानवानिति प्रशसायुक्तस्य सत्ता कथ्यते । न कस्यचिज्ज्ञानं नास्ति सर्वं एवमा ज्ञानाश्चैतन्यान्मिथ्यादर्श-
नोदये विपरीतार्थप्राहित्वान्मिथ्यादृष्टिरङ्गस्तदभावे वाथात्म्येनार्पिभानान्त्सम्यग्दृष्टिः प्रशस्तज्ञानः, तस्य ज्ञान-
वतः । क्रिया क्रियातराद्विशिष्यते येन स विशेषः । विशिष्टिर्ना विशेषः । स द्विनिधौ बाह्य आभ्यन्तरश्चेति ।
बाह्यो वाचिकः कायिकश्च बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । आभ्यन्तरोमानसः छद्मस्याप्रत्यक्षत्वात् । तस्योपरमः
सम्यक्चारित्रमुच्यते । स पुनः परमोत्कृष्टो भवति वीतरागेषु यथारयातचारित्रसङ्गः । आरातोयेषु सयता-
सयनादिषु सूक्ष्मसापरायिकातपु प्रयुक्तप्रकर्षयोगी भवति ।

ज्ञानदर्शनयोः करणसाधनत्वं कर्मसाधनधारित्रशब्दः ॥ ४ ॥ ज्ञानं दर्शनमिति करण-
साधनवैतै शब्दौ । “करणधिरकरणयो” रिति श्रुटो विधानात् । कर्मसाधनधारित्रशब्दः “भूतदिग्दृष्ट्यां णिञ्
श्चोर्वृत्त इति कर्मणि विधानात् । ज्ञानदर्शनशक्तिविशेषशुद्धिसन्निधाने जीनादीनर्थानात्मा जानाति पश्यति
वा येन तज्ज्ञानं दर्शनं च । चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमसद्भावे चर्चते तदिति चारित्रः ।

कर्तृकरणयोरन्यत्वादप्यन्यत्वात्मज्ञानादीनां परस्वादिवदिति चेन्न तत् परिणामाद्-
भिवत् ॥५॥ स्यादारोका ज्ञानदर्शनयोरामद्वयान्यत्वं, कस्मात् ? दृष्ट्यादेरुदत्तपरशुनादिति तत्र किं कारणं ?
तत्परिणामादभिवत् । यथा बाह्यद्रव्यादिपचनयहेतुमन्निधाने सति आभ्यन्तरपरिणामरशात्तत्प्रकाशिक

नामकर्मोदयाविर्भावितौष्ण्यपर्याय आत्मा तत्परिणामादग्निव्यपदेशभाग्भवति । स एवभूतनयवक्तव्यतयोष्ण-
पयायादनन्य । तथैवभूतनयनक्त यत्तान्ज्ञानदर्शनपर्यायपरिणत आत्मैव ज्ञान च दर्शन तत्साभाव्यात् ।

अतस्त्वाभाव्येऽनवधारणप्रसङ्गोऽस्मिन्नत् ॥ ६ ॥ यथाग्निरुष्णपर्यायेणान्यद्रव्यासाधारणेनावधार्य
तेऽयमग्निरिति । स चेत्तत्त्वभावा न भवेत्प्रतिविशिष्टासाधारणपर्यायाभावादग्नेरनवधारणप्रसङ्ग । तथात्मनोऽपि
ज्ञानादन्यत्वनवधारण यतोऽयमन्यद्रव्यासाधारणज्ञानपयायस्तत्त्वभावात्ततोऽनन्यो द्रव्यार्थादेशात् । स चेन्न
ज्ञानस्वभावा सत्येनमज्ञ स्यात्तत्त्वस्यानवधारणप्रसङ्ग ।

अर्थांतरात्समस्य इति चेन्नोभयासत्त्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदन्यत्वे सत्यपि नानवधारणकुत ?
यस्मादर्थान्तरात्समस्य ।

नीलीद्रव्यसबधाच्छाटीपटकरुलादिषु नीलसमस्यवत् ॥ ८ ॥ यथार्थांतरभूतेन नीलीद्रव्येण
समधत्वाच्छाटीपटकल्लादिषु नीलसमस्य । यथार्थांतरभूतोष्णगुणसमजायादुष्णोऽग्निः । आत्मा यथार्थांतरभूत
ज्ञानगुणसमजायाश्च इति । तत्र किं कारणं ? उभयासत्त्वात् ।

दृढदृढिवत् ॥ ९ ॥ यथा दृढत्ववात्प्राग्दृढी जात्यादिभिर्लक्षणे स्वतः सिद्धत्वात् । स दृढोऽपि
प्राग्दृढिसमाद्दृढतद्वाचिमादिना लक्षणेन स्वतः सिद्धत्वात् । सतो दृढयोगादृढीत्येतन्न्याय्य । तथा नीलद्रव्ययो
गाच्छान्द्रादि नीलमित्येतन्न्याय्य । तथाष्णगुणयोगान्न प्राग्गोरेत्यद्विशेषलक्षण सद्भावस्य प्रख्यापकमस्तीति
असन्नमि । उष्णस्यापि प्राग्ग्नियोगादसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । न चासतोऽसवधो दृष्ट इष्टो वा । आत्मनोऽपि
ज्ञानगुणयोगात्प्रागसत्त्वं विशेषलक्षणाभावात् । ज्ञानस्याप्यात्मद्रव्यसबधात्प्रागसत्त्वं निराश्रयगुणाभावात् । नचा-
सतो सत्त्वं दृष्ट इष्टो वा । तस्मादुभयात्तत्त्वान्मार्थांतरात्समस्य किं च ।

उभयाध्याप्यसद्भावात् ॥ १० ॥ कथं-

सर्वासद्भावादिवत् ॥ ११ ॥ इदमस्तित्व प्रध्वन्य उष्णगुणयोगात्प्रागगन्ता उष्ण इति ज्ञान स्याद्वा
न वेति । यदि प्राग्गुणगुणयोगादगन्ता उष्ण इति ज्ञान कैमर्षस्यादुष्णगुणयोग प्रार्थ्यते । अथ नास्त्यतोऽप्युष्ण
ज्ञानाभावादनुष्णत्वमानस्याग्नेरुष्णगुणयोगादुष्ण इति व्यपदेशाभावात् किंच ।

अनवस्याप्रतिज्ञादानिदोपममगात् ॥ १२ ॥ कथं-

सर्वसत्प्रतिपक्षवादिवत् ॥ १३ ॥ यथा यदुष्णगुणयोगादग्निरुष्ण अथोष्णगुणः केन योगादुष्ण-
स्वभावादिति चेदग्नौ कोऽपरितोष । उष्णत्वादुष्णगुणस्योष्णवत्, कुत स्वत एवेति चेदग्नौ कोऽपरितोष ।
अथाग्नेरुष्णत्व स्वत एव मानिधदिति उष्णत्वस्याप्ययदुष्णत्वमस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था मामूदिति स्वत
एवोष्णत्वस्योष्णत्व । ननु प्रतिज्ञाहानिरर्थांतरात्समस्य इति । तथा यदि ज्ञानगुणयोगादात्मा न, अप्यज्ञानगुण
केन योगात्, स्वभावादिति चेदात्मनि कोऽपरितोष । ज्ञानत्वाच्छानगुणस्य ज्ञान व्यपदेश इति चेज्ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्व
कुत स्वत एवेति चेदात्मनि कोऽपरितोष । अथात्मनोऽप्य स्वत एव मानिधदिति ज्ञानत्वस्याप्यन्यज्ज्ञानत्व-
मस्ति तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथानवस्था मामूदिति स्वत एव ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वमिदं ननु प्रतिज्ञाहानि
रर्थांतरात्समस्य इति । किं च ।

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ यथा दृढसबधेऽपि दृढिनो न दृढपरिणाम दृढीव्यपदेशमात्रप्रतिल-
भात्, तथाष्णगुणस्योष्णत्वसामान्यविशेषसबधेऽप्योष्णत्व । गुणसामान्यविशेषपदार्थभेदादत उष्णत्ववानुष्णगुण
इत्यासक्त न तूष्ण इति । तयोष्णगुणसबधेऽप्यग्नेरुष्णत्व द्रव्यगुणपदार्थभेदादत उष्णत्वानग्निरित्यासक्त ननु
स्वयमुष्ण इति ।

समवायादितिचेन्न प्रतिनियमाभावात् ॥ १५ ॥

इहेदं शुद्धमभिधानप्रवृत्तिहेतुस्तेऽकवर्त्तः ॥

१ कथ्यते इत्यपि पाठोपरः ।

सबध

उष्णगुणात्

६

मनायाच्चाग्निरुष्ण इति । तन्न कुत * प्रतिनियमाभावादुष्णत्वोष्णगुणयोरग्न्युष्णयोश्चान्यत्वे षोडश प्रतिवि-
शिष्टो नियमो यदुष्णगुणस्याग्निरेव समनायो नाप्सु । शीतगुणस्य चाप्सेव समनायो नाग्नौ । उष्णत्वस्य चोष्ण
गुणेनैव समनायो न शीतादिगुणातरेणेति । तस्मादेनविशेषेणाय प्रतिनिष्ठम इष्यते न त पश्याम अत एव
द्रव्यपरिणाम एवोष्ण्यमिति सिद्ध । नान्यस्तत्प्रतिनियमहेतुरस्ति स्वभावोहेतुरिति चेत्तत एव तत्परिणामसिद्धि
किं च ।

समवायाभावो वृत्त्यंतराभावात् ॥ १६ ॥ नास्ति तत्परिकल्पित समवाय कुत वृत्त्यंतराभा-
वाद्यथा गुणानां पदार्थानां द्रव्येण समनायसंबाद्धृत्तिरिष्टा तथा समवाय पदार्थांतर भूत्वा केन सन्धेन
द्रव्यादिषु वर्त्तयति समनायातराभावादेक एव हि समनायस्तत्सन्धेन व्याख्यातमिति वचनात् । न च
सयोगेन वृत्तिर्युतसिद्धमभावात्, युतसिद्धानामप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति सयोग । न चान्यसंबन्ध सयागसमवाय
विलक्षणोस्ति येन समनायस्य द्रव्यादिषु वृत्ति स्यादत समनायिभिरनेभिसंबधान्नास्ति खरविपाणवत्समवाय ।

प्राप्तित्वात्प्राप्त्यंतराभाव इति चेन्न व्यभिचारात् ॥ १७ ॥ स्थान्मत द्रव्यादीनि प्राप्तिमिति
भूतस्तेषां यथा कयाचित्प्राप्त्या भवितव्य । समवायस्तु प्राप्तिर्न प्राप्तिमानत प्राप्त्यंतराभावेऽपि स्वत एव
प्राप्नोतीति । तच्च न, कस्मात् व्यभिचाराद्यथा सयोग प्राप्तिरपि सन् प्राप्त्यतरेण समवायेन वर्तते तथा
समवायस्यापि स्यादिति ।

प्रदीपवदिति चेन्न तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यथा प्रदीप प्रदीपातर
मनपेक्षमाण आत्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । तथा समनायसंबाधतरापेक्षामतरेणान्नश्च द्रव्यादिषु वृत्ति
हेतुर्द्रव्यादीनां च परस्पर इति । तन्न कुतस्तत्परिणामादनन्यत्वसिद्धे यथा प्रदीप स्वयं प्रकाशपरिणामा-
त्प्रकाशात्मनोऽन्यं प्रकाशातरं नापेक्षते अन्यथा प्रकाशात्मनोऽन्यत्वे प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसङ्गो यतो न प्रका-
शात्मानं प्रोक्षान्यं प्रदीपोस्ति । तथा न द्रव्यादन्ये गुणकर्मसामान्यविशेषसमनायास्सति द्रव्यस्वैवोभय-
परिणामकारणापेक्षस्य गुणं कर्म सामान्यं विशेषं समवाय इत्येवमादिपर्यायातरेण परिणाम । यथा
प्रदीप स्वलक्षणप्रसिद्धो घटादिभ्योन्यो नैव समनाय स्वलक्षणप्रसिद्ध द्रव्यादन्योस्ति द्रव्यस्यैव गुणादि-
पर्यायपरिणामात्तस्मान्न प्रदीपवत्समनायसिद्धि । अन्यथा च द्रव्यादन्यत्वे गुणादीनां द्रव्यस्याद्रव्यत्वप्रसङ्गो
यतो न गुणादिपर्यायान् प्रोक्षान्यद्रव्यमस्ति । यदि वा गुणादीन् प्रोक्ष द्रव्यं केनचिदन्येन स्वविशेषेण प्रसिद्ध
यद्गुणादिभिः सन्ध्यते स विशेष उच्यते यतो न गुणादिपरित्यागेनान्यो द्रव्यस्य विशेष स्वतः प्रसिद्धोस्ति ।
अतो द्रव्यपरिणामा एव गुणादय इति प्रसिद्ध किंच ।

विशेषपरिज्ञानाभावात् ॥ १९ ॥ यस्य युतायुतसिद्धार्थग्राहकं विज्ञानमेकमस्ति तस्यायुतसिद्धानां
समनायं युतसिद्धानां सयोग इति स्याद्विशेषविज्ञान । भवतस्तु क्षणिकैकार्थविषयत्वाज्ज्ञानानां ताद्विशेषवि-
ज्ञानाभावस्तदभावाच्चाद्विवेकामात्र ।

संस्कारादिति चेन्न तस्यापि तादात्म्यात् ॥ २० ॥ स्यादेतत् ज्ञानजोऽज्ञानहेतुश्च संस्कारोस्ति
तस्यादं सामर्थ्यमिति तन्न कुतस्तस्यापि तादात्म्यात् । एकार्थग्राहिज्ञानस्य संस्कारस्य चेकार्थग्राहिज्ञानहेतु-
त्वात्तदनेकार्थग्राहिज्ञानाभावाच्चानेकार्थग्राहिज्ञानसंस्काराभावात्तस्मात्पूर्वोक्तोदोपस्तदवस्थ एव । अथवायमर्थ
कर्तृकरणयोरन्यत्वादन्यत्वमात्रज्ञानादीनां परस्मादिवदिति चेन्न तत्परिणामादग्निरिति यथाग्निरग्निस्वभावा-
दन्यो दहनं दाहक्रियायां कर्ता । किं करणो दहति तत्परिणामादन्यात्मन करणं तथात्मा ज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञा-
नादन्यस्तत्परिणामादर्थान् जानन् ज्ञानक्रियायां कर्ता किं करणो जानाति तत्परिणामात्तदेव ज्ञानं करणत्वेन
विवक्ष्यते । अन्यथा याऽतत्त्वाभावेऽनवधारणप्रसङ्गोऽग्निरित्येवमादिवाक्यार्थविवरणं दहनस्वभावापेक्षया-
योग्यं किंच ।

प्रत्येकं सम्पत्तिव्यपेक्षपरिसमाप्तिर्भविष्यति ॥ ३७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भाम्यतां
मिति भुजि प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा प्रशंसावचनस्य सम्पत्तिरित्यस्य प्रत्येकमभिसवधो दर्शनादिभिः,
सम्पददर्शनं सम्पदज्ञानं सम्पत्तिव्यपेक्षमिति ।

पूर्वपदसामानाधिकरण्याच्चक्रियवचनप्रसङ्ग इति चेन्न मोक्षोपायस्यात्मप्रधानत्वात् ॥ ३८ ॥
स्यादेतदर्शनादिभिः सामानाधिकरण्याच्चक्रियवचने मोक्षमार्गस्य प्राप्त्युत इति, तत्र किं कारणं मोक्षोपायस्य
त्मप्रधानत्वात् यो मोक्षमार्गो मोक्षोपायस्तस्यात्मा स्वभाव येनात्मीयेन स्वभावेन स मोक्षमार्ग उच्यते । स
दर्शनज्ञानचारित्र्याणां सर्वेषामभिष्टेय एक पुष्टिगन्ध तस्य प्राधान्यात्सत्यपि सामानाधिकरण्ये न तद्व्यक्ति-
वचनप्राप्ति । यथा साधव प्रमाणमिति ।

आत्यतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष ॥ ३९ ॥ मोक्ष असने इत्येतस्य ध्वं भावसाधनो मोक्षेण
मोक्ष असन क्षेत्रमित्यर्थं स आत्यतिकः सर्वकर्मनिक्षेपो मोक्ष इत्युच्यते ।

भुजे भुद्धिर्कर्मणो मार्ग इवार्थाभ्यतरीकण्णात् ॥ ४० ॥ मृष्टं शुद्धोक्ताविति मार्गं मार्गं इव
मार्गं कृत्तुमार्थं यथा स्यात्कृत्तुकोपलक्षकदिदोपरहितेन मार्गेण मार्गगा सुखमभिप्रेतस्थानं गच्छति ।
तथा मिथ्यादर्शनाऽसयमादिदोपरहितेन व्यक्तेन श्रेयोमार्गेण सुखं मोक्षं गच्छति ।

अन्वेषणक्रियस्य वा करणत्वोपपत्तेः ॥ ४१ ॥ अथवा मार्गं अन्वेषणे इत्यस्य मार्गं सिध्यति
कृत्तु सम्पददर्शनादीनां कारणत्वोपपत्तेः, मोक्षो येन मार्ग्यते स मोक्षमार्ग इति ।

युक्त्यनभिधानादमार्ग इति चेन्न मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमानां प्रत्यनीकत्वादीपधवत् ॥ ४२ ॥
स्यादेतस्मान्न युक्तिरुक्ता सम्पददर्शनादित्रयमित्थं मोक्षमार्गं इति अतोस्य मार्गत्वं नोपपद्यते इति । तत्र किं
कारणं मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमानां प्रत्यनीकत्वात्कथमीपधवत् । यथा वातादिविकारोद्भूतरोगाणां निदान-
प्रत्यनीकं क्षिप्ररूक्षाद्यौषधमुच्छेदकारणं । तथा मिथ्यादर्शनाज्ञानासयमादीनां निदानप्रत्यनीकं सम्प-
ददर्शनाद्यौषधमुच्छेदकारणं ।

इति सत्त्वाध्यात्मिक व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये प्रथममाह्निक ॥ १ ॥

विपर्ययाद्धपस्यात्मलाभे सति ज्ञानादेव तद्विनिवृत्तेस्त्रित्वानुपपत्तिः ॥ १ ॥ अत्र क-
श्चिदाह—निपर्ययाद्धपस्यात्मलाभो भवति तदभावात्तत्त्वज्ञाने सति वधनिवृत्तिर्भवति । कारणामानाद्वि कार्या-
मान इति । वधनिवृत्तिरेव च मोक्ष अतोमोक्षमागत्य त्रित्वं नोपपद्यते ।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न सर्वेषामविसर्वादात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्रतिज्ञामात्रमेतद्विपर्ययाद्धो भवतीति
तत्र किं कारणं सर्वेषामविसर्वादात्मात्रं प्रतिज्ञादिनो विसर्गदत्त तद्वया ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वमित्यादिवचनमेकेषां ॥ ३ ॥ धर्मेण गमनमूर्ध्वं भवति अष्टमु ब्राह्मणमीश्वरमा-
जापत्येन्द्रगार्वव्यक्षराक्षसपिपाच्यु गमन । अधस्ताद्भवति अधर्मेण खलु पदसु स्थानेषु मानुषपशुमृगमात्स्य-
शरीषुपस्यावरेषु गमन । ज्ञानेन चापरागो यदास्य रजस्तमसोर्गुणभानात्सरस्य प्राधान्यात्प्रकृतिपुरुषातर-
परिज्ञानमात्रमिति तेनापराग । निपर्ययादिष्व्यते अतो योम्यानक्तमहदहकारत मात्रसत्तास्वप्नासु प्रकृति-
भ्वनात्मीयास्वाहकारिकेषु वैकारिकेषु चैन्द्रियेणात्मत्वाभिमानं स निपर्ययस्तस्माद्ध्व इत्येकेषा वचन ।

तथाऽनात्मीयेष्वात्माभिमानविपर्ययाच्चस्य शब्दाद्युपलब्धिरादि गुणपुरुषांतरोपल-
ब्धिरतः ॥ ४ ॥ यावदस्याविभक्तप्रलय श्रोत्रादीन्द्रियवृत्तिषु श्रवणादिष्वह श्रोतेत्येषमादि पाचभीतिके-
च शिर पाप्योदिसम्भे शरीरेऽह पुरुष इति प्रत्ययो भवति । तावदमतिबुद्धत्वात्सतो गुणपुरुषातरोप

लब्धिरत । यदा पुरुषः सर्वं प्रकृतिवृत्तं त्रिगुणमचेतनं मोक्षमिति जानाति । भोक्तारमकर्तारं चेतनं च पुरुषमन्यं प्रधानादवेति अचेतनाश्च गुणास्तदा तस्य गुणपुरुषातरोपलब्धिरतः ससारस्येति ज्ञानान्मोक्षो विपर्ययाद्वय इत्येकेषां ।

इच्छाद्वेषाभ्यामपरेषां ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिस्ताभ्यां सुखदुःखं, तत इच्छाद्वेषौ । नच विमोहस्य तौ मिथ्यादर्शनाभावात् । मोहश्चाज्ञानं । विमोहस्य यतः पदपदार्थतत्पञ्चस्य वैराग्यवत् सुखदुःखे-
च्छाद्वेषाभावात् इच्छाद्वेषाभावाद्धर्माधर्मानस्तदभावे सयोगाभावाऽप्रादुर्भावश्च स मोक्षस्तयोर्धर्माधर्मयोरभावे भवत्यपवर्गः । कथं प्रदीपोपरमे प्रकाशाभाववत् । यद्वि यद्वायुं प्रतीत्यात्मानं प्रतिलभते तत्तस्योपरमात्तिरोभावा-
पाति । तद्यथा प्रदीपोपरमात्प्रकाशाभावात् । वयश्चादृष्टाद्भवति, कथमयमसद्वाददृष्टादज्ञानं भवत्यज्ञानाच्च मोहो मोहवत् इच्छाद्वेषौ जायेते इच्छाद्वेषाभ्यां धर्माधर्मौ स एव यथ अतः ससारस्य प्रसूतिः । तस्माद्भवत्यदृष्टाभावे सयोगाभावात् कतरस्य सयोगस्याभावात् जीवनसञ्ज्ञकस्य, धर्माधर्मापेक्षं सदेहस्यात्मनो मनसा सयोगो जीवनं, तस्य धर्माधर्मयोरभावादभावोऽप्रादुर्भावश्च प्रत्यप्रशरीरस्याव्ययताभावः स मोक्षः । कथमभावो धर्माधर्मयोरनाग-
तानुत्पत्तिसंचितनिरोधस्या, अनागतानुत्पत्तिं संचितनिरोधश्च द्विविधाऽभावात् । तत्रानागतानुत्पत्तिस्तत्त्वावधर्म-
धर्मयोः । शरीरं त्रिदिव्यमनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनादकुशलव्याधर्मस्यानुत्पत्तिः । तत्साधनानां परिवर्जनात् धर्मस्यापि, तत्साधनानामनभिसवधात् । नभिसहितं कर्म बध्नातीति संचितनिरोधोऽपि । तदुद्वेगपरिखेदफलादधर्मनाशस्त-
स्मात्ससारदुद्वेगः । शरीरतत्त्वान्श्लोकनाच्छीतोष्णशोकादिनिमित्तं शरीरपरिखेदं प्रदायाधर्मोतिरिच्यते भोगदोष दर्शनात् । पण्णा च पदार्थानां तत्त्वविनिर्णयात्प्रीतिमारभ्य धर्मस्य विनाशोतो मोक्ष इत्यपरेषां दर्शनं ।

दुःखादिनिवृत्तिरित्यन्येषां ॥ ६ ॥ दुःखजं प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामनुचरोत्तरापाये तदनन्तराभावाग्निश्रेयसाधिगम इत्यन्येषां दर्शनं । पाठः प्रत्युत्तरं मिथ्याज्ञानं । सर्वेषामनुत्तरस्य तत्त्वज्ञानानिबृत्तौ यस्तदन-
तरोर्यन्तस्य निवृत्तिः । कश्चासौ ? दोषः, स हि मिथ्याज्ञानादनन्तरस्तं कार्यत्वात् सर्वोत्तरं प्रवृत्तेः, प्रवृत्तिश्चातरा-
तत्कार्यत्वात्, ततो दोषाभावे प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिरप्युत्तराजमनः, प्रवृत्तेरभावाज्जमाभावास्तत्कार्यत्वात्, जमो-
त्तरं दुःखात्, अतो जमाभावाद् दुःखनिवृत्तिस्तनिबृत्तौ य आत्यंतिकं सुखदुःखानुपभोगोनिश्रेयसमिति ।

अविद्याप्रत्यया सस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ॥ ७ ॥ विद्याविपर्ययात्मिका सर्वभावेष्वा-
नित्यानात्मकानुचिदुःखेषु नित्यसामकानुचिदुःखमिमानरूपा तत्रप्रत्यया सस्कारा इत्यादिवचनं केषांचित् ।
के पुनस्ते सस्कारा रगादयस्ते च त्रिधा पुण्यापुण्यानेष्वसस्काराः, तत्र पुण्योपगाना सस्काराणां पुण्योपगमे
च विज्ञानं भवति, यत इदमुच्यते अविद्याप्रत्यया सस्कारा वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानमिति । अपुण्योपगाना
सस्काराणामपुण्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते सस्कारप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानमभूताश्चत्वार
स्फुटानाम चत्वारि महाभूतानि रूपं नाम च रूपनाम च नामरूपमिति । आनेज्योपगाना सस्काराणामाने-
ज्योपगमे च विज्ञानं भवति यत इदमुच्यते विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं नामरूपमभिहितानीन्द्रियाणि पडायतनमिति
नामरूपपट्टद्वयं पट्टभिरायनन्दैरुह्यं क्रिया च प्रजायते इति नामरूपप्रत्ययं पडायतनमुच्यते । त्रयाणां
धर्माणां सन्निपातः स्पर्शः । केषां त्रयाणां ? विपर्ययेन्द्रियज्ञानानां, सगतिः स्पर्शः । पट्टस्य आयतनेभ्यः पट्ट-
स्पर्शकाया प्रवर्तते इति पडायतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शानुभवनं वेदना यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया
वेदना प्रवर्तते इतीदमुच्यते स्पर्शप्रत्यया वेदनेति । वेदनाभ्यवसाना तृष्णा यतस्तान् वेदनाविशेषानास्वादय-
त्यभिनदयाल्यभ्यस्यति तृष्यतीति सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोच्यते । तृष्णार्थपुल्यमुपादानं, सा मे प्रिया सानुरा-
गेति भवेन्नित्यमपरित्यागो भूयोभूयश्च प्रार्थना तदुच्यते तृष्णाप्रत्ययमुपादानमिति । उपादाननिमित्तं पुनर्भ-
वजनकं कर्म भयं, एव प्रार्थयमानं पुनर्भवजनकं कर्म समुत्थापयति कायेन मनसा वाचा । सत्सत्तुक् स्फुटं
प्रादुर्भावो जातिर्जातिस्फुटपरिपाकः, जराजान्यभिनिरुत्तानां स्फुटानामपचयः परिपाकः, परिपाकाद्विनाशो-
भवति तमरणं तदेव जातिप्रत्ययजराभरणमुच्यते । एषमयं द्वादशागः प्रतीत्यं समुपादोऽन्योन्येहेतुकस्तत्र
सर्वभावेष्वाभिपरीतदर्शनं विद्या । यत्सर्वभावेष्वावित्यानात्मकानुचिदुःखदर्शनं सा विद्या ततो मोक्षः कथं ?

अविद्याया विद्यातो निवृत्तिरविद्यानिवृत्ते सत्कारनिरोध सत्कारनिरोधाद्विज्ञाननिरोध । एवमुत्तरेष्वपीति
सदेवमविद्यातो यत्र भवति विद्यातश्च मोक्ष इति ।

मिथ्यादर्शनादिरितिपत भवतां ॥ ८ ॥ “मिथ्यादर्शनादिरितिप्रमादकपाययोगा बधहेतवः” इति
भनतामार्हतानामपि मत । पदार्थनिपरीताभिनिवेशश्रद्धान मिथ्यादर्शन निपरीताभिनिवेशश्च मोहात्, मोहश्चात्र
नमित्यज्ञानाद्वय । अतो मिथ्यादर्शनमादिवैधस्य सामायिकमात्रप्रतिपत्तेश्च “अनन्ता सामायिकमात्रसिद्धा” इति
यच्चानात् सामायिक च ज्ञानमत आर्हतानामपि ज्ञाना मोक्ष इत्यविसत्तादात्तितयमोक्षमार्गकल्पना न युक्ता किंच ।

हृष्टांतसामर्थ्याद्वर्णिक स्वप्रियैकपुत्रवत् ॥ ९ ॥ यथा वर्णिक स्वप्रियैकपुत्रसदृशप्रह गजेनाव
पृथमान बालमुपलभ्यातिदु खामिभयमूर्च्छया गतप्राण इवामरद्विनिवृत्तकायादिक्रियस्य चास्य कुशलमुद्बुद्धि
रपायपूर्वक अत्याहितप्राणवृत्ते स्वपुत्र एव दर्शनविषयमुपनीतेऽय मम पुत्र इत्यानिर्भूततत्त्वज्ञानस्य स्वपुत्र-
ज्ञाद्वयोद्भूतमिथ्याज्ञानजनित दु ख तदभूतपूर्वमिमानदेवमज्ञानाद्वय केवलाच्च ज्ञाना मोक्ष इति ।

नरानांतरीयकत्वादसायनवत् ॥ १० ॥ न वा एष दोष किं कारण नांतरीयकत्वानहि त्रित-
यमतरेण मोक्ष प्राप्तिरस्ति कथ रसायनवत् । यथा न रसायनज्ञानादेव रसायनफलेनाभिसंबध रसायन श्रद्धान
क्रियाभावात्, यदि वा रसायनज्ञानाभावादेव रसायनफलसंबध कस्यचिद्दृष्ट सोमिधीयता न चासावस्ति ।
न च रसायनक्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात् । न च रसायनश्रद्धानमात्रादेव, रसायनज्ञानपूर्वक्रियासेवना-
भावात् । अतो रसायनज्ञानश्रद्धाक्रियासेवनोपेतस्य तत्फलेनाभिसंबध इति नि प्रतिद्वद्वमेतत् । तथा न
मोक्षमार्गज्ञानादेव मोक्षेणाभिसन्धो दर्शनचारित्राभावात् न च श्रद्धानादेव मोक्षमार्गो ज्ञानपूर्वक्रियायुष्ठाना-
भावात् । न च क्रियामात्रादेव, ज्ञानश्रद्धानाभावात्, यत् क्रियाज्ञानश्रद्धानरहिता नि फलेति । यदि च ज्ञान
मात्रादेव कचिदर्थसिद्धिर्दृष्टा सामिधीयता । न चासारूप्यतो मोक्षमार्गत्रितयकल्पना व्यापसीति । अनन्ता
सामायिकसिद्धा इत्येतदपि त्रितयमेव साधयति । कथं ? ज्ञानभावनस्यात्मनस्तत्त्व श्रद्धानस्य सामायिकचारित्रो
पपत्ते । समय एकत्वमभेद इत्यनर्थातर । समयएव सामायिक चारित्र सर्वसाधननिवृत्तिरिति अभेदेन समहादिति ।

उक्तं च—

हत् ज्ञान क्रियाहीनं हत्ता आत्मानिनां क्रिया ।

धानन् किलापको दग्ध पश्यन्नपि च पशुत् ॥ १ ॥

सयोगमेनेह वदति तं ज्ञा न क्षेकचक्रेण रथ प्रयाति ।

अधश्च पशुश्च बने प्रनिष्टौ तौ सप्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इति ॥

ज्ञानादेव मोक्ष इति चेदनवस्थानादुपदेशाभावः ॥ ११ ॥ यस्य ज्ञानादेव मोक्षस्तस्यानवस्थाना
दुपदेशाभावात् यथा प्रदीपस्य तमो िवृत्तिहेतु नाप्रदीपे सति न मुहूर्तमपि तमोऽवतिष्ठते । नद्येतस्मिन् प्रदीपश्च
नाम गलति तमश्चावतिष्ठति इति । तथात्मस्वरूपानवधानिर्भायानतरमेनास्यस्य मोक्ष स्यात्, नद्येतस्मिन् तमो, ज्ञान
च नाम मोक्षस्य कारणमस्ति न च मोक्ष इति । ततो ज्ञानतरमेनास्यस्य शरीरेन्द्रियनिवृत्ते प्रवचनोपदेशाभावात् ॥

सत्काराक्षयादवस्थानादुपदेश इति चेन्न प्रतिज्ञातविरोधात् ॥ १२ ॥ स्यादेतच्चावदस्य सत्कारा
न क्षीयते तादवस्थानमिदं उपपन्न इति, तन्न किं कारण प्रतिज्ञातविरोधात् । यद्युत्पन्नज्ञानापि सत्कार-
क्षयापेक्षत्वादवतिष्ठते न मुच्यते न तर्हि ज्ञानादेव मोक्ष युत सत्कारक्षयादिनि, यत्प्रतिज्ञात ज्ञानेन
चापमग इति तद्विरोध किंच ।

उभयादोपोपपत्तेः ॥ १३ ॥ इदमिह सप्रगार्यं सत्कारक्षयस्य ज्ञान वा हेतु स्यादन्योरेति । यदि
ज्ञान ननु ज्ञानादेव सत्कारनिरोध इति प्रवचनोपदेशाभावः, अथान्यं स कोन्यो भवितुमर्हति अन्यतथा
रित्रादिति पुनरपि प्रतिज्ञातविरोध इति किंच ।

मद्व्यायानुष्ठानाभावप्रसमश्च ॥ १४ ॥ यदि ज्ञानादेव मोक्ष, ननु ज्ञान एव यत् काय्य
शिरस्तद्वदुद्वेगपायावधारणादिलक्षणप्रवृत्त्यायमनियमभावनानाचमनप्रसम स्यात् ।

ज्ञानवैराग्यकल्पनायामपि ॥ १५ ॥ किमवस्थानामानादुपदेशाभावात् इत्यादिपदार्थपरिज्ञाने सति त्रिययानभिष्वङ्गलक्षणे च वैराग्य आसस्य तत्क्षण एव मोक्षोपपत्ते किं च ।

नित्यानित्यैकांतावधारणे तत्कारणासम्भवं ॥ १६ ॥ नित्या एतर्था अनित्या एव वेद्येकांता वधारणे तत्कारणासम्भवं, तत्कारणस्य ज्ञानवैराग्यस्यासम्भवं । तद्यथा नित्यत्वैकांतेऽपि विनिर्वाहनाद् ज्ञानं वैराग्याभावात्, निरुद्धा द्विविधा ज्ञानादिनिपरिणामलक्षणा देशांतरसंक्रमरूपा च । येषां नित्य एवात्मा सर्वगत-
श्चेति दर्शनं तेषामुभयस्य सा नास्ति सतश्चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षजविज्ञानाभावाद् वैराग्यपरिणामाभावाच्च पूर्वो-
परकाष्ठतुल्यवृत्तेरात्मन आकाशस्यैव मोक्षाभावात् । समवायादिति चेन्न तस्य प्रत्याख्यातत्वात् । क्षणिकैकांते-
ष्ववस्थानाभावाच्च ज्ञानवैराग्यभावाभावात् येषां मतं “क्षणिका सर्वसंस्कारा” इति तेषामप्युत्पत्त्यनन्तरं निर्नाशे
सति ज्ञानादीनामवस्थानं नास्ति । नच तेभ्योऽन्यदवस्थास्तु वस्तु विद्यते अतस्तदभावाच्च ज्ञानवैराग्यभावाभावात् । तत एवावस्थानन्तरं निरन्वयनिनाशान्मुपगमात्परस्परं सत्त्वेषामात्रे निमित्तनैमित्तिकं व्यन्हरापहर्षाद-
विद्याप्रत्यया संस्कारा इत्येवमादि निरूप्यते सत्तानादिकल्पनार्थां बान्धवज्ञानन्यतन्त्रयोरनेकदोषानुपगमः ।

विपर्ययाभावः प्रागनुपलब्धेरुपलब्धौ वा वधाभावः ॥ १७ ॥ इह लोके प्रागनुभूतस्याणु-
पुरुषनिशेषस्य प्रकाशाभावादभिभावात्करणक्रेमाद्वा निशेषानुपलब्धौ विपर्ययो दृष्टः नचानिततलभजनं सभूतस्य
प्रागप्रतीततदन्तरस्य विपर्ययप्रत्ययो भवति । नच तथानादौ ससारेऽनभिष्वङ्गक्षणे पुरुषस्य गुणपुरुषांतरोप-
लब्धिरस्ति अतः प्रागनुपलब्धेर्नास्ति विपर्ययः, तथा सर्वभावेऽप्यनित्यानात्मकाश्चिदु खेषु नित्यसामकश्चि-
मुखरूपेण विपर्ययो नास्ति । प्रागनुभूत निशेषत्वात् । यदि वा कचिदप्रसिद्धसामा यनिशेषस्य कस्याचिद्वि-
पर्ययो दृष्टः सोभिधीयतां । नचोच्येतैस्तौ विपर्ययाभावाद्वाधाभावस्तत्र यदुक्तं विपर्ययाद्वय इति तदव्याहृतं ।
अथ प्राक्ताद्विशेषोपलब्धिरन्युपगम्यते ननु तदेव तद्वैतकेन मोक्षेण भवितव्यमिति वधाभावः स्यात्किं च ।

मत्पर्यवशवर्तित्वाच्च ॥ १८ ॥ विपर्ययाभाव इत्यनुवर्तते येषां दर्शनं प्रत्यर्थनशवर्तिं विज्ञानमिति
तेषां पुरुषविषय विज्ञानं न स्यादुपगमगृह्णाति । स्थाणुविषयं च यद्विज्ञानं न तत्पुरुषमनुबुध्यते । अतः परस्परं
विषयसंक्रमाभावात् सहायो न विपर्ययस्तथा सर्वेषु पदार्थेष्वनेकार्थग्रहणैकविज्ञानाभावात्तसति विपर्यये
वधाभावास्तत एव पदार्थविशेषानुपलब्धेरभेदोक्षाभावः । नहोकार्यप्राहि विज्ञानं तदन्तरमनुमिति ।

ज्ञानदर्शनयोर्गुणपदमृच्छेरेकत्वमिति चेन्न तत्त्वावायधृद्ज्ञानभेदाच्चापप्रकाशवत् ॥ १९ ॥
स्यादेतद् ज्ञानदर्शनयोरेकत्वं, कुतः । युगपत्पटुत्तेरिति तत्र किंकारणं तत्त्वानाश्रयज्ञानभेदात् कथं ताप-
प्रकाशवत् । यथा तापप्रकाशयोर्गुणपदालम्बनेऽपि दाहचोतनसामर्थ्यभेदान्नैकत्वं । तथा ज्ञानदर्शनयोस्त-
त्त्वानाश्रयज्ञानभेदान्नैकत्वं । तत्त्वस्य ह्यनगमो ज्ञानं, श्रद्धानं दर्शनमिति ।

दृष्टविरोधाच्च ॥ २० ॥ यस्य मतं युगपदात्मलाभ एकत्वहेतुरिति तस्य दृष्टविरोधोऽप्युपपत्तेः ।
दृष्टं हि गोविपाणादीनां युगपदुत्पद्यमानानामपि नानात्वं ।

उभयनयसद्भावेन्यतरस्याश्रितत्वाद्वा रूपादिपरिणामवत् ॥ २१ ॥ उभयनयसद्भावेन्य-
तरस्याश्रितत्वाद्वा न दोषः कथं रूपादिपरिणामवत् । यथा परमाण्वादिपुद्गलद्रव्याणां वात्यान्यतरपरिणाम-
कारणापादितं युगपद्वरूपादिपरिणामे न रूपादीनामेकत्वं तथा ज्ञानदर्शनयोरेव । अथवा उभयनयस-
द्भावेन्यतरस्याश्रितत्वात्, तथा रूपादिपरिणामानां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोरन्यतरगुणप्रधानभार्षणा-
स्यदेकत्वं स्यान्नानात्वं । कथमिह पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्रधानात्पर्यायार्थानुपगमादनादिपरे-
णामिकपुद्गलद्रव्यायादेशात्त्यादेकत्वं, यथा रूपपर्यायः पुद्गलद्रव्यः । तथा रसादयोपि द्रव्यायादेशात्पुद्गलद्रव्यः ।
तेषामेव द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधानाद्रव्यार्थानुपगमात्प्रतिनियतरूपदिपर्यायार्थेनार्थिनाना स्यादन्य-
यतोऽन्यो रूपपर्यायः अन्ये च रसादयः । तथा ज्ञानदर्शनयोरेव निधनाऽनादिपरिणामिकत्वेन यजान-
द्रव्यार्थादेशात्त्यादेकत्वं यतो द्रव्यार्थादेशादयथा ज्ञानपर्यायः आत्मद्रव्यः तथा दर्शनमपि । तयोरेव प्रतिनि-
यतज्ञानदर्शनपर्यायार्थानुपगमात्स्यादन्यत्वं यस्मादन्यो ज्ञानपर्यायोऽन्यत्वं दर्शनपर्यायः ।

ज्ञानचारित्रयोरकालभेदादेकत्वमगम्यावबोधवदितिवेत्ताश्रुत्यचौसूक्ष्मकालाप्रतिपत्तेरुप-
 लब्धशतव्ययधनवत् ॥ २२ ॥ स्यादेतज्ज्ञानचारित्रयोरेकत्व, कस्मादकालभेदात् । कथमगम्यावबोधवत् ।
 यथा केनचि मोहोदयपादिताऽन्यागनाभिसरणोत्सुकमतिना पुसा भवोदयोद्भूतगुहाधकारायां राज्ञौ
 दीप्यन्तराले मातृपुङ्खली स्वाभिलषितेति स्पृष्ट्वा, तदैव त्रिभुता च त्रिभोतित तेन मातेयमिति तस्य
 ज्ञान यदोत्पन्न तदैवाऽगम्यावबोधदगम्यागमननिवृत्ति नागम्यावबोधगम्यागमननिवृत्त्यो कालभेदोस्ति ।
 तथा यदैव ज्ञानावरणक्षयोपक्षमाज्जीरेण ज्ञान जीमा इत्यानिर्भवति, तदैव ते न हिंसा इति जीमे
 हिंसाप्रत्ययस्य निवृत्ति, निवृत्तिश्च चारित्र, नच जीमज्ञानहिंसानिगृह्यो कालभेदोस्तीति । तन्न किं कारणमा
 श्रुत्पत्तौ सूक्ष्मकालाप्रतिपत्ते, तत्राप्यस्येन कालभेद सीदम्यात्तु न प्रतीयते, कस्मत्पलपत्रशतव्ययधनवत् ।
 यथोत्पलपत्रशतव्ययधनक्रम असुरयेयसमाधिक सन्नक्षप्रत्ययोटिसूक्ष्मोस्ति नतु विभाव्यते छन्नस्यैर्यता यावदे-
 कमुत्पलपत्रमसिस्थित्वा द्वितीय त्रिनति तादसस्थयेया समया अतीता इति कालसूक्ष्मोपदेशस्याऽन्यो-
 गम्यावबोधकाल, अन्यश्च निवृत्तिकाल ।

अर्थभेदाश्च ॥ २३ ॥ किं नैकत्वमिति वर्तते ज्ञानस्य तरावबोधोर्थ चारित्रस्य कर्मादान
 हेतुक्रियाविशेषोपरमोऽर्थ इत्यतो नानात्व ।

कालभेदाभावो नार्थभेदहेतुर्गतिजात्यादिवत् ॥ २४ ॥ न कालभेदाभाज्योर्भेदहेतुर्नान्यव्य-
 क्त्य गतिजात्यादिनत् यथा यदय देवदत्तजन्म तदैव मनुष्यगतिपचत्रियजतिशरीरारवर्णगधादीना
 जन्म । नान्यो देवदत्तजन्मकाल, अन्यश्च मनुष्य गत्यादिपयायजन्मकाल । नचककालत्वा मनुष्यगत्यादी-
 नानैकत्व । यस्य पुन कालभेदाभावन एकत्वेहेतुरिष्टस्तस्य मनुष्यगत्यादिपयायाणोमकत्वप्रसंगो नचेष्ट्यतेऽ
 तो न कालभेदाभावाज्ञानचारित्रयोरेकत्व ।

उक्तञ्च ॥ २५ ॥ किमुक्त उभयनयसङ्गारात्यादेकत्व स्यान्नानात्वमिति ।

तत्क्षणभेदात्तेषामेकमार्गानुपपत्तिरिति चेन्न परस्परसमर्गे सत्येकत्व प्रदीपवत् ॥ २६ ॥
 स्यादेतत्तेषां सम्यग्दर्शनादीनानेकमार्गीव नोपपत्ते, कुतो लक्षणभेदात्, नहि भिन्नलक्षणानामेकत्वं युज्यते तत्
 ह्ययोमी मोक्षमार्गा प्रसक्ता इति । तन्न किं कारण परस्परसमर्गे सत्येकत्व, कथं प्रदीपवत्, यथा
 परस्परविलक्षणवर्तितेहानलार्थानां बाह्याभ्यन्तरपरिणामकारणापादितसंयोगपर्यायाणां समुदये भवत्येक
 प्रदीपो न त्रय । तथा परस्परविलक्षणसम्यग्दर्शनादित्रयसमुदये भवत्येको मोक्षमार्गो न त्रय ।

सर्वेषामविसवादात् ॥ २७ ॥ विलक्षणानामेकत्वाभासौ प्रतिवादिनो निसवदते केचित्तावदाहु
 प्रसादलाघवोपतापावरणसादनादिभिन्नलक्षणानां सत्स्वरजस्तमसां साम्ये प्रधानमेक, न तेषां त्रित्वाभ-
 धानस्य त्रैविध्यमिति । अपर आहु काकरडतादीनां चतुर्णां भूतानां भौतिकानां च वर्णादीनां विलक्ष-
 णानां समुदय एको रूपपरमाणु न तेषां भेदात्परमाणोरनेकत्व । तथा रागादीनां धर्माणां प्रमाणप्रमेया-
 विगमरूपाणां च विलक्षणानां समुदय एक विज्ञान न तेषां भेदाद्विज्ञानभेद इति । इतर आहुक्षित्राणां
 तत्तूनां समुदयक्षित्रपट एको न तेषां भेदात्पटस्य भेद इति तद्वदिहापि सम्यग्दर्शनादीनां भिन्नलक्ष-
 णानां समुदय एको मोक्षमार्ग इति को निरोध ।

एषां पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तर ॥ २८ ॥ एषां सम्यग्दर्शनादीनां पूर्वस्य लाभे भजनीय
 मुत्तर वेदितव्य ।

उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभ ॥ २९ ॥ उत्तरस्य तु लाभे नियतः पूर्वलाभो दृष्टव्य सम्य-
 ग्दर्शनज्ञानचारित्राणां पाठ प्रति पूर्वत्वमुत्तरत्वं च । पूर्वस्य सम्यग्दर्शनस्य लाभे ज्ञानमुत्तर भजनीय
 उत्तरज्ञानलाभे तु नियतः पूर्वसम्यग्दर्शनलाभ । तथा पूर्वज्ञानलाभे उत्तरचारित्र भजनीय, उत्तर
 चारित्रलाभे तु नियतः सम्यग्दर्शनज्ञानलाभ ।

तदनुपपत्तिरज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसगात् ॥ ३० ॥ पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरमित्येतस्या-
ऽनुपपत्तिं कुतोऽज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसगात् । यदि पूर्वसम्यग्दर्शनलाभे उत्तरज्ञानलाभो भजनीय , ननु
ज्ञानाभावादज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसगः । किं च—

अनुपलब्धस्वतत्त्वर्थे श्रद्धानानुपपत्तिरविज्ञातफलरसोपयोगवत् ॥ ३१ ॥ यथा नाग्नि-
ज्ञाते फले तद्रसोपयोगोऽमुष्य फलस्य रस सपादयतेति श्रद्धानमस्ति तथा नाग्निज्ञातेषु जीनादिषु श्रद्धान-
मस्तीति श्रद्धानामात्र स्यात् । किं च—

आत्मस्वरूपाभावप्रसगात् ॥ ३२ ॥ यदि सम्यग्दर्शनलाभे ज्ञान भजनीयत्वादसद्विरोधा-
न्मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्ज्ञानस्य चाभावाज्ज्ञानोपयोगाभाव आत्मनः प्रसक्तः । ततश्च लक्षणाभावाद्भ्रम-
स्यात्मनाऽप्यभावात् स्यात्तदभावाच्च मोक्षमार्गपरीक्षा व्यर्थेति ।

न वा यावति ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाश्रयापेक्ष वचन ॥ ३३ ॥ न वा
एष दोषः , किं कारणं यावति, ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते तावतोऽसंभवाश्रयापेक्षामेदं वचनं भजनीयमुत्तर
मिति । कचन ज्ञानमित्येतत्परिसमाप्यते श्रुतकेवल्योरेतं श्रुतकेवलज्ञानप्राप्तिं शब्दनस्य श्रुतकेवले एवेच्छति
मान्यज्ञानमपरिपूर्णत्वादिति तदपेक्षं सपूर्णद्वयदशागच्छतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतं केवलं च भजनीयमुक्तं । तथा पूर्वं
सम्यग्दर्शनलाभे देशचारित्र, सयतासयतस्य सर्वचारित्र, प्रमत्तादारभ्य सूक्ष्मज्ञापरायातानां यच्च यावच्च
नियमादस्ति सपूर्णयत्नाख्यातचारित्रं तु भजनीयं ॥

पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे भजनीयमुत्तरमिति चेन्न निर्देशस्याऽगमकत्वात् ॥ ३४ ॥
स्यादेतन्नाज्ञानपूर्वकश्रद्धानप्रसगोस्ति कुतः पूर्वसम्यग्दर्शनज्ञानलाभे चारित्रमुत्तरं भजनीयमित्य-
भिसनधादिति । तत्र, किं कारणं निर्देशस्यागमकत्वाद्युक्तोपमर्थो ननु तस्य निर्देशो गमकः पूर्वस्य लाभ-
इति पूर्वयोरिति हि वक्तव्यं स्यात् । अथ सामान्यनिर्देशादुभयगतिः कल्प्यते नैव शक्यं व्यनस्याविशेषस्य
निश्चितत्वात्, इतरथा हि उत्तरेषु तथा प्रकृतौ तदोपानतिगृहि स्यात्तस्मात्पूर्वोक्तं एवार्थो नयापेक्ष-
वचनमिति । अथवा क्षाधिकसम्यग्दर्शनलाभे क्षाधिकं सम्यग्ज्ञानं भजनीयं, अथवा युगपदात्मलाभे साह-
चर्यादुभयोरपि पूर्वत्वम् । यथा साहचर्यात्पर्यतनारदयोः । पर्यतग्रहणेन नारदस्य ग्रहणं नारदग्रहणेन पर्यतस्य
ग्रहणम् । तथा सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्यान्यतरस्यात्मलाभे चारित्रमुत्तरं भजनीयम् ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिककठ्याख्यानालङ्कारे प्रथमेष्वप्य द्वितीयमाह्निक ॥ २ ॥

अनीपां मोक्षकारणसामान्ये सत्यविशिष्टानां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमाह—

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं ॥ २ ॥

सम्यगितिकोयं शब्दः—सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः क्यतो वा ॥ १ ॥ सम्यगिय-
निपातः प्रशंसार्थो वेदितव्यः सर्वेषां प्रशस्तस्वरूपगतिजातिजुलुषुर्विज्ञानदीनामभ्युदयिकानां मोक्षस्य च
प्रधानकारणात्वात् प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । ननु च “सम्यगिष्टार्थतत्त्वयोरिति” वचनात् प्रशंसार्थाभावात्
इति तन्नाऽनेकाथेत्वान्निपातानां । अथवा सम्यगिति तत्त्वार्थो निपातस्तत्त्वं दर्शनं सम्यग्दर्शनमनिपरी-
तार्थनिरप्य तत्त्वमित्युच्यते । अथवा क्यतोयं शब्दः समचतीति सम्यक्, यथार्थो व्यवस्थितस्तथैवागच्छ-
तीत्यर्थः । अथ किमिदं दर्शनमिति ।

करणादिसाधनो दर्शनशब्दः उक्तः ॥ २ ॥ इदं करणादिसाधने युष्टि दर्शनशब्दो व्याख्यातः ।

दृशेरालोकार्थत्वादभिप्रेतार्थासम्प्रत्यय इति चेन्नानेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्दृशिरयमालोकार्थं
वर्तते आलोकश्चोद्दिष्टानिर्दिष्टार्थप्राप्तिः, नचासाविहामिप्रेतः, श्रद्धानमिष्टं, न तत्त्वार्थस्य सम्प्रत्ययोस्तीति ।

तत्र किं कारण अनेकार्थत्वात्, इह श्रद्धानमिष्टमभिसवच्यते । कथं पुनर्ज्ञायते आलोक इह नेष्ट श्रद्धानमिष्टमित्यत उच्यते ।

मोक्षकारणप्रकरणाच्छ्रद्धानमिति ॥ ४ ॥ मोक्षकारणं प्रवृत्तं तत्त्वार्थत्रिपयं श्रद्धानं मोक्षस्य कारणं नालोक इत्यतः प्रकरणाच्छ्रद्धानमिति भवति ॥ अथ तत्त्वमित्यनेन किं प्रत्यायते ।

प्रकृत्यपेक्षत्वात्प्रत्ययस्य भावतामान्यसम्प्रत्ययस्तत्त्ववचनात् ॥ ५ ॥ तदित्येवा प्रवृत्तिरसामान्याभिधायिनी सर्वनामत्वात् प्रत्ययश्च भावे उत्पद्यते । कस्य भावे तदित्यनेन योर्य उच्यते । कदाचीत्, सर्वोर्य, अतस्तदपेक्षत्वाद्भावात्समायमुच्यते । तत्त्वशब्देन योर्यो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनाभिर्यः ।

तत्त्वेनार्यस्य इति तत्त्वार्थः ॥ ६ ॥ अयते गम्यते ज्ञायते इत्यर्थस्तत्त्वेनार्यस्तत्त्वार्थः । येन भावेनार्यो व्यनस्थितस्तेन भावेनार्यस्य ग्रहणं यत्सन्निधानाद्भवति तत्सम्प्यदर्शनं ।

श्रद्धानशब्दस्य करणादिसाधनत्वपूर्ववत् ॥ ७ ॥ यथा दर्शनशब्दस्य करणादिसाधनत्वव्याप्यात तथा श्रद्धानशब्दस्यापि वेदितव्यं ।

सत्त्वात्मपरिणामः ॥ ८ ॥ स तु श्रद्धानशब्दराध्योः करणादिष्वपदेशभागात्मपरिणामो वेदितव्यः । वक्ष्यमाणनिर्देशादिसूत्रविचरणात्पुद्गलद्रव्यसम्प्रत्यय इति चेन्नात्मपरिणामेऽपि तदुपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यादेतद्भव्यमाणनिर्देशादिसूत्रविचरणात्पुद्गलद्रव्यस्य सम्प्रत्ययः प्राप्नोति । तत्र किं कारणमात्मपरिणामेऽपि तदुपपत्तेः । किं तत्त्वार्थश्रद्धानमात्मपरिणामः कस्य आत्मन इत्येवमादि ।

कर्माभिधायित्वेऽप्यदोष इति चेन्न मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य विवक्षितत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत्सम्प्यकत्वकर्मपुद्गलाभिधायित्वेऽप्यदोष इति तत्र किं कारणं । मोक्षकारणत्वेन स्वपरिणामस्य निवक्षितत्वात् । औपशमिकादिसम्प्यदर्शनमात्मपरिणामत्वात् मोक्षकारणत्वेन विवक्ष्यते । न च सम्प्यकत्वकर्मपर्यायः, पौद्गलिकत्वेऽस्य परंपर्यायत्वात् ।

स्वपरनिमित्तत्वादुत्पादस्येति चेन्नोपकरणमात्रत्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत्स्वपरनिमित्तं उत्पादोऽद्यो यथा घटस्योत्पादो मृत्निमित्तो दण्डादिनिमित्तश्च । तथा सम्प्यदर्शनेऽप्युत्पादः आत्मनिमित्तं सम्प्यकत्वपुद्गलनिमित्तश्च तस्मात्तस्यापि मोक्षकारणत्वमुपपद्यत इति । तत्र किं कारणमुपकरणमात्रत्वात् । उपकरणमात्रं हि बाह्यसाधनं किं च-

आत्मपरिणामोऽयं तद्रसघातात् ॥ १२ ॥ यदि दर्शनमोहादयः कर्म तदात्मगुणघाति युतश्चिदात्मपरिणामदिनाऽपक्षीणशक्तिकः सम्प्यकत्वात्वा लभते । अतो न तदात्मपरिणामस्य प्रधानं कारणमात्मैव स्वशक्त्या दर्शनपर्यायेणोत्पद्यत इति तस्यैव मोक्षकारणत्वमुक्तं किं च-

अहेयत्वात्स्वधर्मस्य ॥ १३ ॥ न हीयते न परित्यज्यत इत्यहेयोऽयमात्म्यतर आत्मनः सम्प्यकत्वपरिणामः । यतः सत्याम्यतरे आत्मनः सम्प्यकत्वपरिणामे नियमेनात्मा सम्प्यदर्शनपर्यायेणातिर्भवति । बाह्यस्तु हेयः कर्मपुद्गलः । ततस्तरंगाणि धायिकसम्प्यकत्वपरिणामात् । किं च-

प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ आत्म्यतर आत्मोऽयं सम्प्यदर्शनपरिणामः प्रधानः । सति तस्मिन्वाह्यस्याप्राहकत्वात् । अतो बाह्य आत्म्यतरस्योपग्राहकः परेर्ये न वर्तत इत्यप्रधानः । किं च-

प्रत्यासत्तेः ॥ १५ ॥ प्रत्यासन्न हि कारणमात्मपरिणामो मोक्षस्य, तादाम्येनाभिर्भावात्, ननु सम्प्यकत्वकर्म । विप्रवृत्तांतरत्वात्तादाम्येनैनाऽपरिणामाच्च । तस्मादहेयत्वात्प्रधानत्वात्प्रत्यासत्तेश्च मोक्षस्य कारणमात्मपरिणामो युक्तो न कर्मेति ॥

अल्पबहुत्वस्त्वपत्तिविरोध इति चेन्नोपशमाद्यपेक्षस्य सम्प्यदर्शनप्रथमस्यैव तदुपपत्तेः ॥ १६ ॥

स्यादेतत्सम्यग्दर्शनस्यात्मपरिणामत्वेऽल्पबहुत्वकल्पनाभिरोध इति । तन्न किं कारण ? उपशमाद्यपेक्षस्य सम्यग्दर्शनत्रयस्यैव तदुपपत्ते । सर्वेषु स्तोका उपशमसम्यग्दृष्टय ससारिण । क्षयिकसम्यग्दृष्टयोऽसद्व्येयगुणा । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोऽसद्व्येयगुणा । सिद्धा क्षायिकसम्यग्दृष्टयोऽनन्तगुणा इति । तस्मात्सम्यग्दर्शनमात्मपरिणाम श्रेयोभिमुखमध्यनस्याम ।

तत्त्वग्रहणमर्थश्रद्धानमित्यस्तु लघुत्वात् ॥१७॥ कश्चिदाह तत्त्वग्रहणमनर्थक । अर्थश्रद्धान्, मिलेयास्तु, कुतो लघुत्वादिति ।

न सर्वार्थमसगात् ॥ १८ ॥ नैतद्युक्तं कुत सर्वार्थप्रसगात्तत्त्वग्रहणादृते मिथ्यावादिप्रणातेषु सर्वार्थेषु श्रद्धान् सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति ।

संदेहाद्यर्थशब्दस्याऽनेकार्थत्वात् ॥१९॥ अर्थशब्दोऽयमनेकार्थः कचिद्द्रव्यगुणकर्मसु वर्ततेऽर्थ इति “द्रव्यगुणकर्मस्त्विति” वचनात् । कचित्प्रयोजने वर्तते “किमर्थमिहागमनं भवत किं प्रयोजनमिति” कचिद्वनं वर्तते “अर्थवाच्यं देवदत्तो धनवानिति” । कचिदाभिधेये वर्तते “शब्दार्थसंज्ञ” इति । एवमर्थशब्दस्यानेकार्थोपनिधायित्वे संदेहः कस्यार्थस्य श्रद्धान् सम्यग्दर्शनमिति ।

सर्वानुग्रहाददोष इति चेन्नाऽसदर्थविषयत्वात् ॥ २० ॥ स्यादेतन्नायं दोषः सर्वार्थप्रसग इति, अस्तु सर्वार्थविषयः श्रद्धान् सम्यग्दर्शनं तथा सति सर्वानुग्रहः कृतो भवति । कश्चेदानीं भवतो मत्सरः सर्वो लोकोऽभ्युदये न युज्यतामिति, तन्न किं कारण ? असदर्थविषयत्वात्, न खलु कश्चिन्नो मत्सरः । असदर्थविषयं हि तच्छ्रद्धान् ससारकारणमिति । अतः सर्वानुग्रहार्थमेव तत्त्वेन निशिष्यते ।

अर्थग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेन्न विपरीतग्रहणदर्शनात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदर्थत इत्यर्थो निधीयत इत्यर्थः । नच मिथ्यावादिप्रणीता अर्थाः, अतस्त्वात् । तस्मादर्थग्रहणादेव तत्त्वसंप्रत्ययानार्थस्तत्त्वग्रहणेनेति, तन्न किं कारणं विपरीतग्रहणदर्शनात् । यथा पित्रोदयाकुलितकरणं पुमान् मधुरसः कटुकं मन्यते । तथाऽस्मा मिथ्याकर्मोदयोपादस्तित्वनास्तित्वनित्यताऽनित्यत्वाऽन्यत्वाऽनन्त्यत्वाद्येकातरूपेण मिथ्याऽध्ययस्यति । अतस्तन्निराकारणार्थं तत्त्वग्रहणमिति । अर्थग्रहणं किमर्थं ? ननु तत्त्वान्येवार्थ इत्यर्थो नो तत्त्वसामानाधिकरण्यात्तत्त्ववचनेनैव संप्रत्ययः सिद्धः । उच्यते—

अर्थग्रहणमव्यभिचारार्थं ॥ २२ ॥ अर्थग्रहणं क्रियते अव्यभिचारार्थं ।

तत्त्वमिति श्रद्धानमिति चेदेकांतनिश्चितेऽपि प्रसगः ॥२३॥ यदि तत्त्वमिति श्रद्धान् तत्त्वश्रद्धानमित्युच्यत एकांतनिश्चितेऽपि प्राप्नोति । एकांतवादिनां हि हिं नास्यात्मेयेवमादितत्त्वमिति श्रद्धति ।

तत्त्वस्य श्रद्धानमिति चेन्नावमात्रप्रसगः ॥२४॥ यदि तत्त्वस्य श्रद्धान् तत्त्वश्रद्धानमित्युच्यते भावमात्रप्रसगः स्यात् । तत्त्वभावसामान्यमिति केचित् कथयति, द्रव्यगुणत्वकर्मवादिसामान्यं द्रव्यादिभ्योऽर्थांतरं तस्य श्रद्धान् सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति । न हि द्रव्यादिभ्योऽन्यत्सामान्यं युक्तिमिति परीक्षितमेतत् । अथवा तत्त्वमेकत्वमित्यर्थं पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि । तस्य श्रद्धान् सम्यग्दर्शनं प्राप्नोति, नचादो युक्तक्रियाकारकभेदलोपप्रसगादिति ।

तत्त्वेन श्रद्धानमिति चेत्तत्त्वस्य कस्मिन्वेति प्रश्नानिवृत्तिः ॥२५॥ यदि तत्त्वेन श्रद्धानमित्युच्यते तस्य कस्मिन्वेति प्रश्नो न निवर्तते । तस्मात्सूक्तमर्थग्रहणमव्यभिचारार्थमिति ।

इच्छाश्रद्धानमित्यपरे वर्णयति ॥ २६ ॥

तदयुक्तं मिथ्यादृष्टेरपि प्रसगात् ॥ २७ ॥ यतो मिथ्यादृष्टो बाहुश्रुत्यप्रचिद्व्यापयिरयाऽऽर्हंतमविजिगीषयावार्हतममधायते । न चेच्छाप्रतरेणाध्ययनमस्यतस्तेषामपि सम्यग्दर्शनं प्राप्नोतीत्युक्तमुक्तमिच्छाश्रद्धानमिति ।

केवलिनि सम्यक्त्वाभावप्रसंगाच्च ॥२८॥ यदि चेच्छासम्यक्त्व, इच्छा च लोभपर्याय । नच क्षीणमोहकेवलिनि लोभोस्ति तदभावादिच्छामान इति सम्यक्त्वामान स्यात् । तस्माद्यद्भावाद्यथाभूतमर्थं गृह्णात्यात्मा तत्सम्यग्दर्शनमिति श्रूयेतव्य ।

तद् द्विविध सरागवीतरागविकल्पात् ॥२९॥ एतसम्यग्दर्शनं द्विविधं कृतं सरागनीतराग-
विकल्पात् ।

प्रथमसर्वेगानुकपास्तिकयाभिन्यक्तलक्षणं प्रथमं ॥ ३० ॥ रागादीनामनुपेक्षं प्रथमं ससारा
द्वीरुता सवेग । सर्वप्राणिषु भैरी अनुकपा । जीवादयोऽर्था यथास्वभावे सतीति मतिरास्तित्य । एतैर-
भिन्यक्तलक्षणं प्रथमं सरागसम्यक्त्वमित्युच्यते ।

आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥ ३१ ॥ सत्तानां कर्मप्रवृत्तीनां आत्यंतिकेऽपगमे सत्पात्मविशुद्धि
मात्रमितरद्वीतरागसम्यक्त्वमित्युच्यते । पूर्वं साधनं भवति उत्तरं साधनं साध्यं च ॥ अथैतत्सम्यग्दर्शनं
जीवादपदार्थनिषय फलमुत्पद्यत इत्यत आह ।

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्ग इति कोप शब्दः । निपूर्वात्सृजेर्भाजनसाधनो घञ् । निसर्जनं निसर्गं स्वभाव इत्यर्थः । अधा-
धिगम इति कः । अधिपूर्वाद्भेदेर्भाजनसाधनोऽच् । अधिगमनमधिगमस्तयाहुंतुल्येन निर्देशो निसर्गादधिगमादिति
कस्य । क्रियाया, का च क्रिया । उत्पद्यत इत्यव्याह्रियते, सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । तदेतत्सम्यग्दर्शनं
निसर्गादधिगमाद्वा उत्पद्यत इति । कविदाह—

सम्यग्दर्शनं वैविध्यकल्पनानुपपत्तिरनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात् रसायनवत् ॥१॥
द्विविधं सम्यग्दर्शनमितिकल्पना नोपपद्यते । वृत्तं अनुपलब्धतत्त्वस्य श्रद्धानाभावात्, कथं रसायनवत् ।
यथाऽत्यंतपरोक्षरसायनतत्त्वफलस्य न रसायने श्रद्धान् दृष्टं । तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्य न तत्र श्रद्धान्
मिति नैसर्गिकसम्यग्दर्शनाभावात् ।

शूद्रोदभक्तिवदिति चेन्न वैषम्यात् ॥ २ ॥ स्यादेतच्चथा शूद्रस्याऽनधिगतवेदार्थस्य वेदार्थ
आत्यंतिकभक्तिस्तथाप्यनुपलब्धजीवादितत्त्वस्य श्रद्धानमिति । तत्र किं कारणं वैषम्यात्, युज्यते शूद्रस्य
भारतादिधनराजासङ्गश्च नानुगृह्यादिभिश्च वेदार्थभक्तिः । नासौ नैसर्गिकः । इह तु नैसर्गिको रुचिरिष्टेति
वैषम्यं । अथवा सम्यक्त्वाधिकांराजीवादपदार्थतत्त्वोपलब्धिपूर्वकेण सम्यग्दर्शनेन मोक्षकारणेनैव भवितव्य
नच शूद्रस्य तादृशं श्रद्धानमिति वैषम्यं ।

मणिग्रहणवदिति चेन्न प्रत्यक्षेणोपलब्धिसद्भावात् ॥ ३ ॥ स्यादेतच्चथाऽनधिगतमणिविशेषो
यस्यापि पुत्रो मणिग्रहणं भवति तस्य च फलं दृष्टं तथाऽनधिगतजीवादितत्त्वस्यापि तत्रग्रहणं भवति
तस्य च फलं भवतीति तन्नैसर्गिकं दर्शनमिति । तत्र किं कारणं प्रत्यक्षोपलब्धिसद्भावात् । नात्यंतपरोक्ष
मणिं गृह्णाति किंतु प्रत्यक्षत उपलब्धं गृह्णाति विपर्ययविशेषं तु न प्रतिपद्यते । अतोऽस्याऽनुपलब्धमणि
विशेषस्यापि प्रत्यक्षदर्शनादग्रहणं न्याय्यं । अत्यंतपरोक्षे जीवादितत्त्वे कथमस्य निमर्गजसम्यग्दर्शनसिद्धिः ।
सामान्याविगमे तु अधिगमसम्यग्दर्शनमेवेति ।

तापप्रकाशवद्युगपदुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च ॥ ४ ॥ किं निसर्गजसम्यग्दर्शनाभावात् इत्यनुवर्तते
यदास्य सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते तदैव प्राक्तनं मल्यज्ञानं श्रुताज्ञानं च सम्यक्त्वेन परममतीत्यधिगमजमेव ।
तद्भवति । यस्य ज्ञानात्प्राग्दर्शनं स्यात्तस्य नैसर्गिकं स्यात्तच्चाऽनिष्टमिति । उच्यते ।

उभयत्र तुल्येऽंतरगहेतौ बाह्योपदेशापेक्षानपेक्षभेदाच्चेद ॥ ५ ॥ उभयत्र दर्शनेऽंतरगो
हेतुस्तुल्यः । दर्शनमोहस्योपशमं क्षयं क्षयोपशमो वा । तस्मिन् सति यद्बाह्योपदेशादन्ते प्रादुर्भवति तन्नैस-
र्गिकं । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं तदुत्तरमित्यनयोऽयं भेदः ।

अपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्रायो लोकावत् ॥ ६ ॥ यथा लोके हरिशार्दूलवृक्षभुजगादयो निसर्गतं कार्यशौर्याशार्याहारादिसप्रतिपत्तां वर्तत इत्युच्यते । नचासावाकात्मिकी कर्मनिमित्तत्वात् अनाकस्मिक्यपि सती नैसर्गिकी भवति परोपदेशभावात् । तथेहाप्यपरोपदेशपूर्वके निसर्गाभिप्राय । अपर आह-

भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेराधिगमसम्पत्त्वाभाव ॥ ७ ॥ यद्यवधृतमोक्षकालात्प्रागधिगमसम्पत्त्यखान्मोक्ष स्यात्, स्यादधिगमसम्पददर्शनस्य साफल्य । नचादोस्ति । अतः कालेन योस्य मोक्षोत्तौ स निसर्गजसम्पत्त्वादेव सिद्ध इति ॥

न विवक्षितापरिज्ञानात् ॥ ८ ॥ नैतद्युक्तं कुत ? विवक्षिताऽपरिज्ञानात् । सम्पददर्शनादित्रया मोक्ष उक्तं, तत्र यत्रयम तत्कुत उत्पद्यत, इत्युक्ते निसर्गादधिगमाद्वैत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित । यदि सम्पददर्शनादिव केनलान्निसर्गादधिगमजाया ज्ञानचारित्र्यरहितान्मोक्ष इष्ट स्यात्, तत इदं युक्तं स्यात् “ भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति ” । नचायमर्थोऽत्र विवक्षित । अथवा यथा कुरुक्षेत्रे कचचित्काठकाद्याहपोरुपेयप्रयत्नाभावाज्जायते । तथा बाह्यपुरुषोपदेशपूर्वकजीवाद्यधिगममन्तरेण यज्जायते तन्निसर्गज । यथा कनकाश्म निष्पृषायस्त्रपुरुषप्रयोगापेक्ष कनकभाजमापद्यते । तथा यत्सम्पददर्शन विष्णुपायस्त्रमनुष्यसंपर्काज्जीवादिपदार्थतत्त्वाधिगमापेक्षमुत्पद्यते तदधिगमजसम्पददर्शनमित्ययमर्थो विवक्षित । नचान्यतरस्याभाव इति ।

कालानियमाच्च निर्जरायाः ॥ ९ ॥ यतो न भव्यानां कृत्स्नकर्मनिर्जरापूर्वकमोक्षकालस्य नियमोस्ति । केचिद्भव्या सङ्ख्येयेन कालेन सेत्स्यति, केचिदसङ्ख्येयं, केचिदनन्तेन । अपरेऽनन्तानन्तेनापि न सेत्स्यति इति । ततश्च न युक्तं “ भव्यस्य कालेन नि श्रेयसोपपत्तेरिति ” ।

चोदानानुपपत्तेश्च ॥ १० ॥ सर्वस्य चोदना नोपपद्यते । ज्ञानक्रियायाद्वयात् ? त्रितयाच्च मोक्षमात्राक्षाणस्य सर्वस्य नेदं युक्तं “ भव्यस्य कालेन मोक्ष ” इति । यदि हि सर्वस्य काळो हेतुरिष्ट स्यात्, चाक्षान्मन्तरकारणनियमस्य दृष्टत्येष्टस्य वा विरोध स्यात् ।

तद्विषयनतरनिर्देशार्थ ॥ ११ ॥ तदित्येतदनन्तरस्य सम्पददर्शनस्य निर्देशार्थं क्रियते । ननु तत्प्रकृतमन्तरेणापि तद्वचनं सिद्धं—

इतरथा हि मार्गसङ्ग्रहप्रसङ्गः ॥ १२ ॥ अक्रियमाणे हि तद्वचने मोक्षमार्गोपि प्रकृतं तेनाभिसम्प्रव प्रसज्येत । ततो निसर्गमात्रेणापि मोक्षमार्गलाभ उक्तं स्यात् । बाह्यश्रुत्यप्रचिन्त्यापयिषया च मोक्षमार्गाधिगममात्रोदेन सिम्पादृष्टानामपि मोक्ष स्यात् । ननु च “ अनन्तरस्य वा निधिर्वा भवति प्रतिपेधोवा, ” इत्यनन्तरत्वात्सम्पददर्शनेनैव संबधो न्याय्य । “ प्रत्यासत्ते प्रधानं बलीय ” इति मार्ग एव संबध्यते । तस्मात्तद्वचनं क्रियते विस्पष्टार्थं ।

इति तत्त्वार्थवार्तिक व्याख्यानालङ्कारे प्रथमेऽध्याये तृतीयमाह्निक ॥ ३ ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्पददर्शनमित्युक्तं । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह ॥

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्व ॥ ४ ॥

किमर्थमेवमुपादानं ? ननु द्रव्यमित्येव वक्तव्यं तद्वेदा हि सर्वे पदार्था भवतीति । अत उत्तरं पठति—

एकाद्यनन्तविकल्पोपपत्तौ विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधानं ॥ १ ॥ एको द्वौ त्रयं सङ्ख्ये-

या असङ्ख्येया अनन्ता इति पदार्था मित्यते । तत्रैकं, पदार्थो भवति “ एकद्रव्यमनन्तपर्यायमिति वचनात् ” । द्वौ पदार्था, जीवाजीवभेदात् । त्रयं पदार्था अर्थोभिधानप्रत्ययभेदात् । एवमुत्तरे च वचनविकल्पापेक्षयाऽसङ्ख्येया अनन्ताश्च भवति । तत्र विनेयाशयवशान्मध्यमाभिधानं इति मध्यमेन त्रमेणाभिधानं कृतं । अनि मध्ये मुनेऽसामेन प्रतिपत्ति स्यादतिप्रपञ्चे चातिचिरेण सप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । कश्चित्पाह—

जीवाजीवयोरन्यतरतर्भावादास्रवादीनामनुपदेश ॥ २ ॥ आस्रगो हि, जीनो वा स्या
दजीनो वा ? । यदि जीव, जीनेतर्भवति । अथवाऽजीव, अजीने । एन सवरादयोपि । तस्मादेकमनुपदेश ।
अन्यक उपदेशोऽनुपदेश ।

न वा परस्परपक्षेपे ससारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रतिपादनार्थत्वात् ॥ ३ ॥
न वाऽनर्थक उपदेश, कुतः ? जीवाजीवयो परस्परपक्षेपे सति ससारप्रवृत्तितदुपरमप्रधानकारणप्रति-
पादनार्थत्वात् । इह मोक्षमार्गं प्रवृत्तं, तस्य फलमनस्य मोक्षो निर्देष्टव्यः स कस्येति ? जीन उपात्तः । स
च ससारपूर्वकः । स च सत्यजीने जीनस्य भवति, इत्यजीव उपात्तः । तयोश्च परस्परपक्षेपे ससार ।
तत्प्रधानहेतुः, आस्रगो बधश्चेत्युपात्तः । तदुपरमस्य मोक्षस्य प्रधानहेतुः सवरनिर्जरे इत्युपादानं तयोः ।
एवमेवा निर्जने सति प्राप्यस्य मोक्षस्य निर्जानं भवतीति । दृश्यते सामान्यैतर्भूतास्यापि विशेषस्य पृथगुपादानं
प्रयोजनार्थं, क्षत्रिया आयाता सूरवर्मापीति ।

उभयथापि चोदनानुपात्तिः ॥ ४ ॥ यो जीवाजीवयोरतर्भावादास्रवादीनामनुपदेशं चोदयति,
तस्योभयथापि चोदना नोपपद्यते । कथं ? आस्रवादीनि जीवाजीवाम्या पृथगुपलभ्य वा चोदयेदनुपलभ्य वा ?
यदि पृथगुपलभ्य, अत एव ततोर्थोत्तरत्वं सिद्धं । अयानुपलभ्य, अनुपलभादेव चोदनामान् । किं च
जीवाजीवान्यां, पूनक् सिद्धान्वा चोदयेदसिद्धान्वा ? यदि सिद्धाश्चोदयेदत एवाऽर्थोत्तरमान् । अथाऽसिद्धाश्चो-
दयति, कथमत्रातर्भावश्चोद्यते ? न हि खरविपाणादीनामतर्भावश्चादनाहं ।

अनेकांताश्च ॥ ५ ॥ चोदनानुपपत्तिरिति वर्तते । कथं ? द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्गुणप्रधानमावेत्ता
ऽर्पणानर्पणभेदाज्जीवाजीवयोरस्रवादीनां स्यादतर्भावः स्यादनतर्भावात् । पर्यायार्थिकगुणभावे, द्रव्यार्थिक-
प्राधान्यात्, आस्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थानर्पणादनादिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थपरिणादास्रवादीनां
स्याज्जीनेऽजीवे वातर्भावात् । तथा द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्रधान्यादास्रवादिप्रतिनियतपर्यायार्थपरिणादना-
दिपारिणामिकचैतन्याचैतन्यादिद्रव्यार्थाऽनर्पणादास्रवादीनां जीवाजीवयोः स्यादनतर्भावात् । तदपेक्षया
स्यादुपदेशोऽर्थवान् ।

तेषां निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानः ॥ ६ ॥ तेषां जीवादीनां पृथगुपदेशे प्रयोजनमुक्तं ।
इदानीं निर्वचनलक्षणक्रमहेत्वभिधानं कर्तव्यम् । तदुच्यते—

त्रिकालविषयजीवनानुभवनाज्जीवः ॥ ७ ॥ दशमु प्राणेषु यथोपात्तप्राणपर्यायेण त्रिषु
कालेषु जीनानुभवनाजीनत्वजीवाजीनिष्यतीति वा जीनः । तथा सति, सिद्धानामपि जीनत्वं सिद्धं
जीनितपूर्वत्वात् । सप्रति न जीवति सिद्धा भूतपूर्वगत्वा जीनत्वमेवा, इत्यौपचारिकत्वं स्यात्, मुख्यं
चेभ्यते । नैव दोषः । भावप्राणज्ञानदर्शनानुभवनत्वात्साप्रतिक्रमपि जीनत्वमस्ति । अथवा रूढिशब्दोऽयम् । रूढो च
क्रिया व्युत्पत्त्यर्थेनेति कादाम्निक जीनमपेक्ष्य सर्वदा वर्तते, गोक्षन्दन्त् ॥

तद्विपर्ययोऽजीवः ॥ ८ ॥ यस्य जीनमुक्तलक्षणं नास्त्यसौ तद्विपर्ययादजीन इत्युच्यते ॥

आस्रवत्यनेनाऽऽस्रवणमात्रं वाऽऽस्रवः ॥ ९ ॥ येन कर्मास्रगतिर्यदास्रवणमात्रमास्रवः ॥
वध्यतेऽनेन वधनमात्रं वा वधः ॥ १० ॥ वध्यते येनऽस्रवतः प्रीक्रियते येन अस्त्वतः प्रीकरणमात्रं
वा वधः ॥

सन्निपतेऽनेन सवरणमात्रं वा सवरः ॥ ११ ॥ येन सन्निपते येन स्रह्यते सरोधनमात्रं
वा सवरः ॥

निर्जीयते यया निर्जरणमात्रं वा निर्जरा ॥ १२ ॥ निर्जीयते निरस्यते यया निरसनमात्रं
वा निर्जरा ॥

मोक्षयते येन मोक्षणमात्रं वा मोक्ष ॥ ११ ॥ मोक्षयतेऽस्यते येनाऽस्तनमात्रं वा मोक्ष ।
एतेषामितरेतरयोगे द्वयम् । उक्तं निर्दिष्टमिदानीं लक्षणमुच्यते—

चेतनास्वभावत्वात्तद्विकल्पलक्षणो जीवः ॥ १४ ॥ जीमस्वर्भांश्चेतना, यत इतरभ्यो द्रव्येभ्यो भिद्यते । तद्विकल्पा ज्ञानादयः, यत्सन्निवानादात्मा ज्ञाता दृष्टा कर्ता भोक्ता च भवति तद्विक्षणो जीवः ।

तद्विपरीतत्वादर्जावस्तदभावलक्षण ॥ १५ ॥ तद्विपरीतत्वाद्चेतनस्वभावत्वा-ज्ञानादीनामभावा-
यस्य लक्षणं सोऽजीवः । कथमभावो निरुपायो वस्तुनो लक्षणं भवति । अभावोऽपि वस्तुधर्मो हेत्वगत्वादे-
र्भावनात् । अतोऽसौ लक्षणं युज्यते । स हि यदि वस्तुनो लक्षणं न स्यात्तर्पणशकः स्यात्, यद्येव वनस्पत्यादी-
नामजीवस्य भावोति तदभावात्, ज्ञानादीनां हि प्रवृत्तिरुपलब्धिर्न च तेषां तत्पूर्विका प्रवृत्तिरस्ति हिता-
हितप्राप्तिपरिजर्जनाभावात् । उक्तं च-

धुम्निपूर्णां क्रियां दद्यात् स्वदेहेऽन्यत्र तदमहात् ।

मन्यते बुद्धिसङ्गात् सा न येषु न तेषु धीरिति ॥

नैप दोष तेपामपि ज्ञानादयः सन्ति, सर्वज्ञप्रत्यक्षा, इत्येतेषामागमगम्या । आहारलाभालाभयोः पुष्टि-
म्लान्यादिदर्शनेन युक्तिगम्याश्च । अङ्गभेदगमूर्तितादिषु सत्यपि जीञ्ज्वे, तत्पूर्वकप्रवृत्त्यभानाद्देवतुल्यभिचारः ।

पुण्यपापागमद्वारलक्षण आसूत्र ॥ १६ ॥ पुण्यपापलक्षणस्य कर्मण आगमद्वारमास्त्रिन इत्यु-
च्यते । आस्त्रिन इवास्त्रिन क उपमाय, ' यथा महोदधे सलिलमापगामुत्थैरहरहरापूर्वते । तत्रा मिथ्यादर्शना-
दिद्वारातुप्रगैर् कर्मभित्तिशमात्मा समापूर्वत इति मिथ्यादर्शनादिद्वारमास्त्रिन ।

आत्मरूपगोचरान्यप्रदेशानुप्रवेशकक्षणो वध ॥ १७ ॥ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययोऽपनीताना
कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च परस्परानुप्रवेशकक्षणो वध । वध इव वर क उपमार्थः , यथा निगडादि-
द्वय्यन्वननन्दो , देवदत्तोऽस्वतन्त्रत्यादभिप्रेतदेशगमनाद्यभानादतिदुःखी भवति । तथात्मा कर्मन्वननन्दः ,
पारतन्त्र्याच्छरीरमानसदुःखान्मर्दितो भवति ॥

आप्तवनिरोधच्छृणुः सवरः ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तनामान्नद्वाराणां शुभपरिणामप्रशान्तिरोधं संतर ।
 सतर इव संतरं, क उपमार्थ १, यथा मुगुत्समुत्तृतद्वाररूपाट् पुर मुरक्षित दुरासदमरातिभिर्मवति । तथा
 मुगुत्सि सति तिथिर्मनप्रंक्षापरिणहज्यचारिना मन मुमवृत्तेन्द्रियफलापयोगस्याभिनयकर्मगमद्वारसतरणा सतर ।

एकदेशकर्मसप्तयलक्षणा निर्जरा ॥ १९ ॥ उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेश
सप्तयलक्षणा निर्जरा । निर्जरेण निर्जरा क उपमार्थः १, यथा मनीषयल्लक्ष्मिर्निर्गोपनीयसिन्धोः निप न दोष-
प्रदः । तथा सन्निपाताऽन्निपाकनिर्जराप्रत्ययतपोविशेषेण निर्जीर्णरस कर्म न समारफलप्रदः ॥

कृत्स्नकर्मनियोगलक्षणो मोक्षः ॥ २० ॥ सम्यग्दर्शनादिहेतुप्रयोगप्रकर्षे सति कृत्स्नस्य कर्मणश्चतुर्विधप्रथमनियोगो मोक्षः । मोक्ष इव मोक्ष क उपमायां १, यथा निगडादिद्रव्यमोक्षात्सति स्वातन्त्र्येऽभिप्रेतप्रदेशगमनादे पुनान् सुग्री भवति । तथा कृत्स्नकर्मनियोगे सति स्वाधीनात्यंतिकज्ञानदर्शानुपम-
शुक्लमात्माऽनुभवति । लक्षणमुक्तमिदानीं कर्महेतुरुच्यते—

तादर्श्यात्परिस्पदस्यादौ जीवग्रहण ॥ २१ ॥ योयं मोक्षमार्गतत्त्वाविष्करणपरिस्पद स आत्मार्थः, तस्य मोक्षपर्यायपरिणामात् योथा जीवानुपदेष्टपरिस्पद स आत्मार्थः, तस्योपयोगस्याभावे सति ग्राहकत्वात्, अत आदौ जीवग्रहण ।

तदनुग्रहार्थत्वात्तदनतरमजीवाभिधान ॥ २२ ॥ यत् शरीराद्भूतं प्राणापानादिनोप-
कारेणाऽजीवं आत्मानमनुगृह्णाति । अतस्तदनतरमजीवाभिधान ।

तदुभयाधीनत्वाच्चत्समीपे, आसन्नग्रहण ॥ २३ ॥ यत् आत्मकर्मणो परस्परालोके सत्यास्य

प्रतिस्तिर्भवति । अतस्तत्समीपे आसन्नवग्रहण ।

तत्पूर्वकत्वाद्बधस्य तत् पर बधवचन ॥ २४ ॥ यत् आसन्नवर्तको बधस्तत् पर वचन तस्य क्रियते ।

सद्वृतस्य षष्ठाभावात्तत्पत्न्यनीरुमतिपत्त्यर्थं सवरवचन ॥ २५ ॥ यत् सद्वृतस्यात्मनो बधो नास्ति ततस्तत्पत्न्यनीरुमतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं सवरवचन ।

सवरे सति निर्जरोपपत्तेस्तदनन्तरे निर्जरावचन ॥ २६ ॥ यत् सवरपूरिका निर्जरा ततस्तदतिथे निर्जरावचन ।

अते प्राप्तवाप्तोक्तस्याति वचन ॥ २७ ॥ निर्जर्णिषु कर्मस्वते मोक्ष प्राप्यत इत्यते वचन ॥

गुण्यपापपदार्थोपसरूपानमिति चेन्नाऽऽसन्नबधे वाऽन्तर्भावात् ॥ २८ ॥ स्यादेतत्पुण्यपापपदार्थयोऽपसरूपानं कर्तव्यं, अन्यैरप्युक्तत्वादिति । तत्र किं कारणं ? आसन्ने बधे वातर्भावात्, यत् आसन्नबधश्च पुण्यपापात्मकः ।

तत्त्वशब्दस्य भाववाचित्वाज्जीवादिभिः सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः ॥ २९ ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीति व्याख्यातमेतत् । अतस्तस्य जीवादिभिर्द्वयवचनं सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते ।

न वाऽप्यविरेकात्तद्भावासिद्धेः ॥ ३० ॥ न वा एष दोषः, किं कारणं ? अव्यतिरेकात्तद्भावासिद्धेः । न हि द्रव्याद्रूप्यतिरिक्तो भावोऽस्ति अतस्तद्भावेनाऽप्यारोप्यते । यथा ज्ञानमेवात्येति ।

यदि तद्भावोऽप्यारोप्यते तर्हिगसख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति—

तर्हिगसख्यानुवृत्तौ चोक्त ॥ ३१ ॥ किमुक्तं नोपात्तव्यत्किंवचनत्यादिति ॥

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे प्रथमेऽध्याये चतुर्थमाह्निक ॥ ४ ॥

एव सङ्गास्यालक्षणादिभिरुद्दिष्टानां जीवादीनां सव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्यास ॥ ५ ॥

नीयते गम्यतेऽनेनार्थः, नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम । स्थाप्यते प्रतिनिधीयतेसायति स्थापना । द्रोष्यते गम्यते गुणैर्द्रोष्यति गमिष्यति गुणानिति वा द्रव्यं भवति भवतीति वा भावः । नामादीनामितरतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः । नामस्थापनाद्रव्यभावेनानामस्थापनाद्रव्यभावत आयादित्वात्, दृश्यतेऽयतोर्पाति या तसि । 'यस्य' न्यसत इति वा न्यासो निक्षेप इत्यर्थस्तेषां 'यास्तस्तन्यासः । एतेषां नामादीनां किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

निमित्तांतरानपेक्ष सङ्गाकर्म नाम ॥ १ ॥ निमित्तादन्यनिमित्तांतरं तदनपेक्षं क्रियमाणा सङ्गा नामन्युच्यते । यथा परमैश्वर्यलक्षणैर्दानक्रियानिमित्तांतरानपेक्षं कस्यचिर्दिदं इति नाम । तथा जीवनक्रियानपेक्षं ब्रह्मानक्रियानपेक्षं वा कस्यचिज्जीवः सम्यग्दर्शनमिति वा नाम ।

सोऽयमित्यभिसंबधत्वेनाऽन्यस्य व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ॥ २ ॥ यथा परमैश्वर्यलक्षणो यः शचीपतिर्दिदं, सोऽयमित्यन्यवस्तुप्रतिनिधीयमानः स्थापना भवति । एव जीव इति वा सम्यग्दर्शनमित्यक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति व्यवस्थापनामात्रं स्थापना ।

अनागतपरिणामविशेषं प्रति दृहीताभिमुख्यं द्रव्यं ॥ ३ ॥ यद्भाविपरिणामप्राप्तिं प्रति योग्यतामादधानं तद्रव्यमित्युच्यते ।

अतद्भव वा ॥ ४ ॥ अथवाऽतद्भावा वा द्रव्यमित्युच्यते । यथेन्द्रार्थमानीत काष्ठमिद्रप्रति-
मापर्यायप्राप्तिं प्रत्यभिमुखमिद्र इत्युच्यते । तथा जीवसम्यग्दर्शनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्य
द्रव्यजीवो द्रव्यसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । युक्तं तावत् सम्यग्दर्शनप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति ।
अतत्परिणामस्य जीवस्यासम्भवात्, इदत्त्वयुक्तं जीवनपर्यायप्राप्तिं प्रति गृहीताभिमुख्यमिति, कुत सदा तत्परि-
णामो यदि न स्यात्प्रागजीव प्राप्नोति ? नैव दोष मनुष्यजीवादिनिशपेक्षया स व्यपदेशो वेदितव्य ।

तद्विद्विधभागमनोआगमभेदात् ॥ ५ ॥ तदेतद्द्रव्यं द्विविधं, कुत ? आगमनोआगमभेदात् ।
आगमद्रव्यजीव नोआगमद्रव्यजीव । आगमद्रव्यसम्यग्दर्शन नोआगमद्रव्यसम्यग्दर्शनमिति च ।

अनुपयुक्तः प्राभृतज्ञाप्यात्मागम ॥ ६ ॥ अनुपयुक्तं प्राभृतज्ञाप्यागमद्रव्यमित्युच्यते ।

इतरत् त्रिविधं ज्ञायकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् ॥ ७ ॥ इतरकोआगमद्रव्यं त्रैवि-
ध्यमास्कदति, कुत ? ज्ञापकशरीरभावितद्रव्यतिरिक्तभेदात् । ज्ञातृष्वर्थात् तज्ज्ञायकशरीर ।
जीवनसम्यग्दर्शनपरिणामप्राप्तिं प्रत्यभिमुख द्रव्य भावीत्युच्यते । तद्व्यतिरिक्तं कर्मनोर्कर्मनिकल्प ।

वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ ८ ॥ वर्तमानेन तेन तेन जीवनसम्यग्दर्शनपर्याय-
पेणोपलक्षितं द्रव्यं भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते । यथेन्द्रनामकर्मोदयापादितेन्दनक्रियापर्याय
परिणत आत्मा भावैव ।

स द्विविधं पूर्ववत् ॥ ९ ॥ स एव भावो द्विविधो वेदितव्यं पूर्ववदागमनोआगमभेदात् ॥

तत्प्राभृतविषयोपयोगाविष्ट आत्मागमः ॥ १० ॥ जीवादिप्राभृतविषयेणोपयोगेनानिष्ट आ-
त्मागमतो भावजीवो भावसम्यग्दर्शनमिति चोच्यते ।

जीवनादिपर्यायाविष्टोऽन्य ॥ ११ ॥ जीवनादिपर्यायेणाऽऽविष्ट आत्माऽन्यो नोआगमतो भाव
इत्युच्यते ।

नामस्यापनयोरेकत्वसङ्गाकर्माऽविशेषादिति चेन्नादरानुग्रहाकाक्षित्वात्स्थापनायां ॥ १२ ॥
स्यामतः, नामस्थापनयोरेकत्व, कुत सङ्गाकर्माविशेषात् । यतो नान्नि स्थापनायां च सङ्गाकरणं समानं, नद्व-
ष्टते नान्नि स्थाप्यत इति ? तच्च न कुत ? आदरानुग्रहाकाक्षित्वात् स्थापनायां । यथाऽर्हद्विद्रस्फदेवरादिप्रतिमा
स्यादरानुग्रहाकाक्षित्वं जनस्य, न तथा परिभाषिते वर्तते ततोऽन्यत्वमनयो ।

द्रव्यभावयोरेकत्वमव्यातिरेकादिति चेन्न कथञ्चित्संज्ञास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेदसिद्धिः ॥ १३ ॥
स्यादरेका द्रव्यभावाद्येस्तर्ह्येकत्व प्रसज्यते कुतस्तदव्यातिरेकात्, नहि द्रव्यव्यातिरेकेण भाव उप-
लभ्यते भावव्यातिरेकेण वा द्रव्यं, अतोऽनयोरेकत्वमिति । तच्च न कुत ? सङ्गास्वालक्षण्यादिभेदात्तद्भेद-
सिद्धे । इह ययो सङ्गास्वालक्षण्यादिभेदो भेदस्तयोर्नान्यमुपलभ्यते तथा द्रव्यभावयोरपीति । कश्चिदाह-
द्रव्यस्यादौवचनं न्याय्यं तत्पूर्वरुत्वात्तान्नामादीनां ॥ १४ ॥ द्रव्यस्यादौ वचनं न्याय्यं कुत-
स्तत्पूर्वरुत्वात्तान्नामादीनां । सतो हि संज्ञिनो नामादिभिर्मनितव्यमिति, नैव दोष ।

सव्यवहारहेतुत्वात्सङ्गाया पूर्ववचनं ॥ १५ ॥ सव्यवहारहेतुत्वात्सङ्गाया पूर्ववचनं क्रियते ।
सर्वो हि लोकसव्यवहारं सङ्गापूर्वकस्तदात्मकत्वात्, तदनात्मकत्वे वस्तुव्यवहारविच्छेदः । तदात्मकत्वाच्च
स्तुतिनिर्दयोरागद्वेषप्रवृत्तिः सिद्धा ।

ततः स्थापनावचनमाहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः ॥ १६ ॥ ततः परं स्थापना वि-
धीयते कुत ? आहितनामकस्य स्थापनोपपत्तेः । प्राहितनामकस्य सोयमिति किञ्चिदप्रतिनिधीयते ।

द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यासः पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वात् ॥ १७ ॥ द्रव्यभावयोः पूर्वापरन्यास

नामादिव्यवहारो न निवर्तते कुत । उपचारात्, माणवके सिंहशब्दव्यवहारवदिति । तत्र किं कारणं ? तद्गुणामात्रात् । युज्यते माणवके सिंहशब्दव्यवहारः शौर्यशौर्यादिगुणैकदेशयोगात् । इह तु नामादिषु जीवनादिगुणैकदेशो न कश्चिदप्यस्तीत्युपचाराभावाद् व्यवहारनिवृत्तिः स्यादेव ।

मुख्यसप्रत्ययप्रसंगाच्च ॥ २८ ॥ यद्युपचारात्नामादिव्यवहारः स्यात्, “गौणमुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्यय” इति मुख्यस्यैव सप्रत्ययः स्यान्न नामादीना । यत्स्वर्थप्रकरणादिविशेषलिङ्गाभावे सर्वत्र सप्रत्ययः अवशिष्टः कुतः सगतेर्भवत्यतो न नामादिपुष्पाचारादिव्यवहारः ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सप्रत्ययो भवतीति लोके ॥ २९ ॥ तद्यथा गोपालकमानय कटे-
जकमानयेति, यस्यैषा सज्ञा भवति स आनीयते । न यो गा पालयति यो वा कटे जातः । एवमिहापि
यस्यैषा जीवादिरिति सज्ञा कृता तस्यैव सप्रत्ययः स्यान्नेतरेषामिति । तत्र किं कारणं ? उभयगतिदर्शनात् ।
लोके ह्यार्थप्रकरणाद्वा कृत्रिमे सप्रत्ययः स्यात् अर्थावाऽस्य सज्ञके न भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेव
सज्ञके न कर्तव्यमिति । अतश्चार्थप्रकरणाद्वा लोके सप्रत्ययो भवति । अगहि भवान् प्राप्य पाशुलं खुर
पादकमनकरणह्मागतं व्रीतु-गोपालकमानय कटेजकमानयेति उभयगतिस्तस्य भविष्यति । किंच—

अनेकांतात् ॥ ३० ॥ नायमेकात् कृत्रिममेवेदं, न कृत्रिममेवेति किं तर्हि ? अनेकांतो नाम सामा-
न्यपेक्षया स्यादकृत्रिमविशेषापेक्षया कृत्रिमः । एष स्थापनादयश्चेति । ततः किं “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सप्रत्ययः”
इत्यस्याभावात् । किंच—

नयद्वयविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ द्वौ नयौ द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । तयोर्निययो नामादिन्यासस्तत्र
नामस्थापनाद्द्रव्याणि, प्राच्यस्य, सामान्यात्मकत्वात् । पाधान्यस्य भावः, परिणतिप्रधानत्वात् । ततः किं “गौण
मुख्ययोर्मुख्ये सप्रत्ययः” “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सप्रत्ययः” इति च न भवति, प्रतिनिधयः नयभेदात् ।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकांताभ्यामादीनां तयोश्च नयशब्दाभिधेयत्वात्पौनरुक्तप्रसङ्गः ३२
यतो नामस्थापनाद्द्रव्याणि द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यायार्थिकस्येत्युक्तं । ततो नामादीनां नयात्तर्भावात्प्रतिनि-
धत्तानां च वक्ष्यमाणत्वात्पौनरुक्तप्रसङ्गोक्तिः ।

न वा विनियमतिभेदाधीनत्वाद् व्यादिनयविरूपणनिरूपणस्य ॥ ३३ ॥ न वा एष दोषः,
किं कारणं ? विनियमतिभेदाधीनत्वाद् व्यादिनयविरूपणनिरूपणस्य । ये सुभेदतो विनयास्तेषां द्वाभ्यामेव
द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकाभ्यां सर्वनयनक्तव्यार्थप्रतिपत्तिस्तदतः भावात् । यत्त्वतो मदमेव सस्तेषां व्यादिनय
विरूपणनिरूपणमतो विशेषोपपत्तेर्नामादीनामपुनरुक्तः ।

तच्छब्दाऽग्रहणं प्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकृतत्वादेन नामादिन्यासाभि-
सन्धः । ततस्तच्छब्दस्य ग्रहणमनर्थकः ।

प्रत्यासन्नत्वाज्जीवादिषु प्रसङ्ग इति चेन्न सम्यग्दर्शनविषयत्वात् ॥ ३५ ॥ स्यादेतच्छब्द-
ादिना प्रत्यासन्ना ज्ञादादयस्तेषामेव यामाभिमन्यो भवेन्न सम्यग्दर्शनादीनां, कुतः ? “अनतरस्य विधिराभ्य-
ति प्रतिषेधोनेति” । तत्र किं कारणं ? सम्यग्दर्शनविषयत्वात् सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्राधान्येनोपदेशस्तदर्थत्वा-
च्छास्त्राभस्य । सम्यग्दर्शनादिनिषयत्वेन तु जीवादीनां गुणभूतत्वेनोपदेशः । अतस्तच्छब्दादपि सम्यग्दर्श-
नादित्रयस्य प्राधान्यान्नामादिन्यासेनाभिसन्धः युक्तः ।

निशेषातिदिष्टत्वाच्च ॥ ३६ ॥ जीवादयः सम्यग्दर्शनविषयत्वेन विशेषेणातिदिष्टाः, प्रकृत
सम्यग्दर्शनादित्रयं न वागिष्यते “निशेषातिदिष्टा प्रकृतं न वाच्यत” इति ।

सर्वभावाधिगमार्थं तु ॥ ३७ ॥ सर्वेषां भावानां जीवाजीवादीनामप्रधानानां प्रधानानां च
सम्यग्दर्शनादीनामधिगमार्थं तर्हि तच्छब्दग्रहणः । इतरथा हि प्रधानाभिसन्धः एव स्यात् । एवमजीवादिषु

ज्ञानचारित्रयोश्च नामादिन्यासनिष्कल्पो योजयितव्यः ।

अधिकृतानामेव सम्यग्दर्शनादिजीवादीनां पदार्थानां अभिधानाभिधेयसव्यवहारोऽप्यभिचाराय नामादिभिर्निश्चितानां तराधिगमहेतुर्नक्त य इत्यत आह-

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

प्रमाणे च नयाश्च प्रमाणनयास्तैरधिगमो भवति सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां । प्रमाणनया यत्र प्रमाणलक्षणा । ननु च नयशब्दस्याल्पाक्षरत्वात्पूर्वनिपातेन भवितव्यः ।

अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १ ॥ “अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति” प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपातो वेदितव्यः । कथमभ्यर्हितत्वः ।

प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तेर्व्यवहारहेतुत्वादभ्यर्हः ॥ २ ॥ यतः प्रमाणप्रकाशितेष्वर्थेषु नयप्रवृत्तिर्व्यवहारहेतुर्भवति नायेष्वतोऽस्याभ्यर्हितत्वः ।

समुदायाऽवयवविषयत्वाद्वा ॥ ३ ॥ अथवा समुदायविषय प्रमाणमवयवविषया नया इति प्रमाणस्याभ्यर्हितत्वः ॥ तथाचोक्तं-“सकलादेशः प्रमाणाधीनो निकलादेशो नयाधीनः” इति ।

अधिगमहेतुर्द्विविधः स्वाधिगमहेतुः पराधिगमहेतुश्च, स्वाधिगमहेतुर्ज्ञानात्मकः प्रमाणाय विकल्पः, पराधिगमहेतुर्ब्रह्मज्ञानात्मकस्तेन श्रुतारूपेण प्रमाणेन स्याद्वादनयसंस्कृतेन प्रति पर्यायः सप्तभगीमतो जीवादयः पदार्थाः अधिगमयितव्याः ॥ ४ ॥ अत्राह केयः सप्तभगीत्यत्रोच्यते ।

प्रश्नवशादेकस्मिन्वस्तुन्यत्रिरोधेन विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभगी ॥ ५ ॥ एकस्मिन् वस्तुन्यत्रिरोधेन प्रश्नवशाद् दृष्टेदृष्टेन च प्रमाणेनाऽनिरुद्धा विधिप्रतिषेधविकल्पना सप्तभगी निश्चया । तद्यथा स्याद् घटः (१) स्याद्घटः (२) स्याद्घटश्चाऽघटश्च (३) स्यादवक्तव्यः (४) स्याद्घटश्चाऽनक्तव्यश्च (५) स्याद्घटश्चानक्तव्यश्च (६) स्याद्घटश्चाऽघटश्चाऽनक्तव्यश्च (७) इत्यपि तानपि तनयसिद्धे निरूपयितव्याः । तत्र स्वात्मना स्याद्घटः । परात्मना स्याद्घटः । को वा घटस्य स्वात्मा ? कोवा परात्मा ? घटश्चुद्धमभिधानप्रवृत्तिर्लिङ्गः स्वात्मा । यत्र तयोरप्रवृत्तिः, स परात्मा पटादि । स्वपरात्मापादानाशौहन्यनस्यापार्थक्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वः । यदि स्वस्मिन् पटवात्मव्यावृत्तिनिपरणतिनः स्यात्सर्वात्मना घट इति व्यपदिश्येत । अथ परात्मना व्यावृत्तावपि स्वात्मोपादानविपरणतिर्न स्यात् खरविपाणवदवस्थेन स्यात् । अथना नाम स्थापनाद्रूपभावेषु वा निश्चितः स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र निश्चितात्मना घटः, नेतरात्मना । यदीतरात्मनापि घटः स्यात्, निश्चितात्मना वाऽघटः । नामादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् । अथना तत्र निश्चितघटशब्दवाच्यसादृश्यसामान्यसंश्लेषि कस्मिंश्चिद् धनविशेषे परिगृहीते प्रतिनियतो यः सत्स्थानादिः, स स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्र प्रतिनियतेन रूपेण घटः, नेतेरेण । यदीतरात्मकः स्यात्, एकघटमात्रप्रसंगः । सामायाश्रयो व्यवहारा निश्चयेत् । अथना तस्मिन्नेव घटविशेषे कालांतरावस्थायिनि पूर्वोत्तरवुशूलातकपालाद्यनस्थाकलापः परात्मा । तदतरालवर्ती स्वात्मा । स तेनैव घटः, तस्मिन्गुणव्यपदेशदर्शनात् । नेतरात्मना । यदि हि बुशूलातकपालाद्यात्मनापि घटः स्यात् । घटावस्थायामपि तदुपलब्धिर्भवेत् । तदुत्पत्तिनिनाशार्थं पुरुषप्रयत्नफलमात्रधानुपपद्येत । अथांतरालवर्तिपर्यायात्मनाप्यघटः स्याद्, घटकृत्य फलं नोपलब्धयेत् । अथना प्रतिक्षणं द्रव्यपरिणामोपचयापचयभेदादर्थोत्तरोपपत्तेः ऋजुसूत्रनयापेक्षया प्रयुत्पन्नघटश्च मानः स्वात्मा । घटपर्याय एवातीतोऽनागतश्च परात्मा । तेन प्रयुत्पन्नस्वभावः सत्ता स घटः, नेतेरेणासत्ता, तथोपर्युत्पन्नलब्धिः सद्भावात् । इतरथा हि प्रयुत्पन्नप्रवृत्तीतानागततात्मनापि घटत्वे, एकसमयमात्रमेव सर्वं स्यात् । अतीतानागततद्वा प्रयुत्पन्नाभावे घटाग्रव्यवहारोभावे आपद्यते, निनष्टानुलब्धघटव्यवहारोभावे भवति । अथवा

तस्मिन् प्रत्युत्पत्तिरप्ये रूपादिसमुद्भवे परस्परोपकारवर्तिनि पृथुबुद्धाद्याकार स्वात्मा । इतर परात्मा । तेन पृथुबुद्धाद्याकारेण स घटोऽस्ति । नेतरण । घटव्यवहारस्य तद्वहे भावात्तदभावेऽभावान् । यदि हि पृथुबुद्धाद्यात्मनापि घटो न स्यात् एव न स्यात् । अथेतरात्मनापि घटः स्यात्तदाकारशून्येऽपि घटव्यवहारः प्राप्नुयात् । अथवा रूपादिमनिवेशः सस्थान । तत्र चक्षुषा घटो गृह्यते, इत्यस्मिन् व्यवहारे रूपमुखेन घटो गृह्यत इति, रूप स्वात्मा । रसादि परात्मा । स घटो रूपेणास्ति । नेतरेण रसादिना, प्रतिनियतकरणप्राप्त्यात् । अथ हि चक्षुषा घटो गृह्यत इत्यत्र, रसादिरपि घट इति गृह्येत । सर्वेषां रूपत्वप्रसंगः १ ततश्च करणांतरकल्पनाऽनर्थिका । यदि वा रसादिद्रूपमपि घट इति न गृह्येत्, चक्षुर्विषयताऽस्य न स्यात्, अथवा शब्दभेदे ध्रुवोर्ध्वभेद इति घटमुटादिशब्दानामप्यर्थभेदः । घटनाद् घटः कौटिल्यालुट इति तत्क्रियापरिणतिक्षण एव तस्य शब्दस्य वृत्तिरुक्ता । तत्र घटनक्रियाविषयकर्तृभावः स्वात्मा । इतर परात्मा । तत्राद्येन घटः । नेतरेण, तथार्थममभिरुहणान् । यदि च घटनक्रियापरणतिमुखेनाप्यघटः स्यात् । तद्व्यवहारनिवृत्तिः स्यात् । यदि चैतरव्यपेक्षयापि घटः स्यात्, पटादिष्वपि तत्क्रियाविरहितेषु तच्छब्दवृत्तिः स्यात्, एकशब्दनाच्यत्ववा वस्तुन । अथवा घटशब्दप्रयोगानन्तरमुत्पद्यमानः उपयोगाकारः स्वात्मा, अहेयत्वादतरोत्पत्तिश्च । बाह्यो घटाकारः परात्मा, तदभावेऽपि घटव्यवहारदर्शनात् । स घटः उपयोगाकारेणास्ति । नान्येन । यदि उपयोगाकारात्मनाप्यघटः स्यात् वक्तृश्रोतृहेतुतत्त्वकथूतोपयोगघटाकाराभावात्तदधीनो व्यवहारो विनाशमाप्नुयात् । इतरोऽसन्निहितोऽपि यदि घटः स्यात्पटादीनामपि स्याद् घटत्वप्रसंगः । अथवा चेतन्यशक्तेर्ज्ञानाकारो ज्ञानाकारो ज्ञेयाकारश्च, अनुपयुक्तप्रतिविज्ञाकारो दर्शतलवत् ज्ञानाकारः । प्रतिविज्ञाकारपरिणतादर्शतलव्यञ्ज्येयाकारः । तत्र ज्ञेयाकारः स्वात्मा, तन्मूलत्वाद् घटव्यवहारस्य । ज्ञानाकारः परात्मा सर्वसाधारणत्वात् । स घटो ज्ञेयाकारेणास्ति । नान्यथा । यदि ज्ञेयाकारेणाप्यघटः स्यात्तदाश्रयेऽपि कतव्यतानिरासः स्यात् । अथ हि ज्ञानाकारेणापि घटः स्यात्पटादिज्ञानकारेऽपि तत्तन्निधानाद् घटव्यवहारवृत्तिः प्रसज्येत । उक्तं प्रकारपरिणतघटत्वमघटत्वं च परस्परतो न भिन्नम् । यदि भिद्येत सामानाधिकरण्येन तद्व्यवहारविधानवृत्तिर्न स्याद् घटपटवत् । ततश्चेतरेतरविनाशभावेऽभयोरप्यभागात्तदाश्रयव्यवहारापह्नवः कृतः स्यात् । अतस्तदुभयात्मकोऽसां क्रमेण तच्छब्दाव्ययतामास्कदन् स्याद् घटश्चात्रदक्ष्यते । यदि तदुभयात्मकं वस्तु घट इत्येवोच्येत, इतरात्मासंप्रहादतरमेव स्यात् । अथाघट एतत्पुण्यतः घटात्मानुपादानादनुत्तमेन स्यात् वस्तु तानन्देवेति । नचान्यशब्दस्तदुभयात्मावस्थतराभिधार्थी नियतेऽतोऽसौ घटो वचनगोचरातीतत्वात्स्यादवक्तव्य इत्युच्यते । घटात्मारपणामुखेनोक्तावक्तव्यस्वरूपनिरूपणेन चादिश्यमानः स एवार्थः इति स्याद् घटश्चात्रवक्तव्यश्च । निष्पतिताऽवतमगसगेन प्रदर्शितानवक्तव्यवर्त्मना चापदेश्यः स एवार्थः इति स्यादघटश्चात्रवक्तव्यश्च । तदुभयाभिधानक्रमाक्रमार्पणानुशादनिर्भूततद्व्यपदेशः स एवार्थः स्याद् घटश्चात्रवक्तव्यश्च भवति । एवमिव सप्तभगी जीनादिषु सम्यग्दर्शनादिषु च द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयार्पणामेदाद्योजयिष्या । तत्र द्रव्यार्थिकेकातोऽनिश्चिततत्त्वं, अतच्छेदेत्यवधारणादु मत्तवत् । पर्यायार्थिकेकातोऽपि तथैवाऽतद्वस्तु तदवैयव्यधारणादु मत्तवत्, स्याद्वादो निश्चितार्थोऽपेक्षितयायातव्यस्तुनादित्वादानु मत्तवचनवत् । अनवक्तव्येकातोऽप्यसद्वादः स्ववचननिरोधात् सदा मोनवृत्तिकवत् । अमृपार्थः स्यादवक्तव्यवादो वक्तव्यावक्तव्यवादित्वात्सत्येतरवचनविशेषज्ञादवत् ।

अनेकाते तदभावादव्याप्तिरिति चेन्न तत्रापि तदुपपत्तेः ॥ ६ ॥ स्यादेतदनेकाते सा निधिप्रतिपेधविकल्पना नास्ति । यदि स्याद्यदाऽनेकातो न भवति, तदैकातदोषानुसंगा भवेत् । अनवत्ताप्रसङ्गश्च । ततस्तत्रानेकातत्वमेव, इति सा सप्तभगी व्याप्तिमती न भवतीति । तत्र किं कारणम् तत्रापि तदुपपत्तेः स्यादेकातः स्यादनेकानः स्यादुभयः स्यादवक्तव्यः स्यादेकातश्चावक्तव्यश्च स्यादनेकातश्चात्रवक्तव्यश्च स्यादेकातश्चात्रवक्तव्यश्चेति । तत्त्वमिति चेदुच्यते—

प्रमाणनयार्पणामेदादेकातो द्विविधः सम्यगेकातो मिथैकातः इति । अनेकातो द्विविधः सम्यगनेकातो मिथ्यानेकातः इति । तत्र सम्यगेकातो हेतुविशेषसामर्थ्यापेक्षः प्रमाणप्ररूपितार्थिकदेशादेशः ।

एवात्मावधारणेन अयाशेषनिराकरणप्रवणप्रणिधिभिर्ध्याकांत । एकत्र सप्रतिपक्षानेकधर्मस्वरूपनिरूपणो युक्तागमाभ्यामनिरुद्ध सम्यग्नेकांत । तदतस्त्वभात्रवस्तुशून्य परिकल्पितानेकात्मक केवल याव्यिज्ञान मिष्यानेकांत । तत्र सम्यगेकांतो नय इत्युच्यते । सम्यग्नेकांत प्रमाण । नयार्पणादेकांतो भवत्येकानिश्चयप्रमणत्वात् । प्रमाणार्पणादनेकांतो भवत्यनेकनिश्चयाधिकरणत्वात् । यद्यनेकांतोऽनेकांत एव स्यान्नैकांतो भवेत्, एकाताभावात्तत्समूहात्मकस्य तस्याप्यमाध स्यात्, शाखाद्यभावे वृक्षाद्यभावावत् । तदविनाभावि विशेषनिराकरणादात्मलोपे सर्वलोप स्यात् । एवमुत्तरे च भगा योजयितव्या ।

छलमात्रपनेकांत इति चेन्न छललक्षणाभावात् ॥ ७ ॥ स्यामत् तदेवास्ति तदेव नास्ति, तदेव नित्य, तदेवानित्यमिति चानेकांतप्ररूपण छलमात्रमिति । तन्न कुत ? छललक्षणाभावात् । छलस्य हि लक्षणमुक्त " बचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलमिति " यथा नव कवलोपमित्यविशेषाभिहितेऽर्थे यत्तुमिध्यादादर्थान्तरकल्पन, नवास्य कवला न चत्वार इति नवो वास्य कवलो न पुराण इति नवकवळ । न तथानेकांतवाद । यत् उभयगुणप्रधानभानापादितापित्तानपित्तव्यनहारसिद्धिविशेषपल्लवभप्रपित्तपुक्तिपुष्कलाद्योऽनेकांतवाद ।

सशयहेतुरितिचेन्न विशेषलक्षणोपलब्धे ॥ ८ ॥ स्यामत् सशयहेतुरनेकांत वाद, कथं ? एकत्राधारे विरोधिनैककस्यासभवात् । आगमश्चैव प्रवृत्त — " एक इत्यमनतपर्यायमिति " । किमागमप्रामाण्यादस्ति वा नास्ति वा नित्य वाऽनित्य चेति ? । तच्च न कस्माद्विशेषलक्षणोपलब्धे । इह सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्तुतेश्च सशय । तद्यथा स्याणुपलब्धेति देशे नातिप्रकाशाधिकारकलुपायां वेद्यामूर्ध्वत्वमात्र सारूप्य पश्यतो वक्रकोटरविशेषयोनिलयनादीन् स्याणुगतान् विशेषान् । वल्लस्तस्यमशिरःकट्टयनशिखावधनादीन् पुरुषगताश्चाऽनुपलभमानस्य तेषां च स्मरत सशय उत्पद्यते । नच तद्वदनेकांतवादे विशेषानुपलब्धिर्धर्म स्वपरादादेशयशोऽकृता विशेषा उक्ता व्यक्ता प्रत्ययमुपलभ्यते । ततो विशेषोपलब्धेन सशयहेतुरिति यदगदिष्य तत्सम्यग्निरवैष्य । एवमपि सशय, कथमिदं तावदस्ति प्रष्टव्य ? एवामस्तित्वादीना धर्माणां साधका प्रतिनियता हेतव सति न वा । यदि न सति विप्रतिपन्नप्रतिपादनासभव अथ सत्येकत्र विरुद्धमाधनहेतुसन्निधाने सति भवितव्य सशयेनेत्युच्यते—

विरोधाभावात्सशयाभाव ॥ ९ ॥ यदि विरोधोऽभिनित्यत्सशयोऽजनिष्यत् । नच विरोधो नयोपनीतानां धर्माणामस्ति कुत —

अर्पणाभेदाद्विरोध पितृपुत्रादिसवधवत् ॥ १० ॥ उक्तादर्पणाभेदादेकत्राऽविरोधेनावरोधो धर्माणां, पितृपुत्रादिसवधवत् । तद्यथा—एकस्य देवदत्तस्य जातिबुलरूपसन्नायपदेशविशिष्टस्य पिता-पुत्रो भ्राता भागिन्य इत्येव प्रकारं सत्रधा जन्यजनकत्वादिशक्यर्पणाभेदात् निरुच्यते । नष्टकोपेक्षया पितेति, शेषापेक्षयापि पिता भवति । शेषापेक्षया वा पुत्रादिव्यपदेशार्ह इत्युक्तापेक्षयापि पुत्रादिव्यपदेशमात्रं न च पिता, पुत्रादिकृत सवन्बहुत्व देवदत्तस्यैकत्वेन निरुच्यते । तद्वदस्तित्वादयो न याति विरोधमेकत्र ।

सपक्षासपक्षापेक्षोपलक्षितसत्त्वासत्त्वादिभेदोपचितैकधर्मवद्वा ॥ ११ ॥ अथवा सपक्षा-सपक्षापेक्षयोपलक्षितानां सत्त्वासत्त्वादीनां भेदानामाधारेण पक्षधर्मैर्गणेन तुल्य सर्वद्रव्य निरपेक्षयोर्लोकत्र-वादिप्रतिवादिप्रयोगापेक्षया सशय उक्त, इतरथा हि पक्षधर्मैः सशय कस्येति ।

एकस्य हेतो साधकदूषकताविसबादवद्वा ॥ १२ ॥ अथैवमुपपत्त्या विरोधे प्रतिपादितेपि मिष्यादशनाभिनिवेशात्तत्र न प्रतिपद्यते यस्त प्रति सार्वभौमिकहेतुवादमाश्रित्योच्यते—इह स्वपक्षमर्यादा नस्तिऋण न्यायधर्ममुपालयता वादिनाऽभिप्रेतप्रतिषेधार्थसिद्धिमाश्रयता हेतुपददेशे सर्वाभिलषितार्थ सिद्धि प्रतिजामात्रादेव माप्रापदिति । अतिप्रसंगदोषनिवृत्त्ये यो हेतुरपदिश्यते साधको दूषकश्च । स्वपक्ष साधयति परपक्ष दूषयति न तौ साधनदूषणार्थौ हेतोरन्यौ भवत । नचानन्यत्वमस्तीकृत्वा येन

साधकस्तेन दूषको येन वा दूषकस्तेन साधक । न तयो सकरो विरोधो वा । एव सर्वार्थेषु विरोधदोषमनुहति विसर्पत्यनेकात्मप्रक्रियेति ।

सर्वप्रवाद्यविप्रतिपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नात्र प्रतिवादिनो विसृज्यते, एकमनेकात्मकमिति । केचित्तावदाहुः—सत्त्वरजस्तमसा सामान्यस्या प्रधानमिति तेषा प्रसादलक्षणशेषतापावरणसादनादिभिन्नस्वभावाणां प्रधानात्मना मियध न विरोध । अथ मन्येया न प्रधान नामैक गुणेष्व्योर्ध्वतरभूतमस्ति, किंतु त एव गुणा साम्यमापन्ना प्रधानाख्या लभत इति । यथैव भूमा प्रधानस्य स्यात्, स्यादेतत्तेषा समुदाय प्रधानमेकमिति । अत एवाविरोध सिद्ध गुणानामवयवानां समुदायस्य च । अपरे मन्यते—अनुवृत्तिविनिवृत्तिबुद्ध्यभिधानलक्षण सामान्यविशेष इति । तेषा च सामान्यमेव विशेष सामान्यविशेष इति । एकस्यात्मन लभयात्मक न विरूप्यते ।

अपर आहुः—वर्णादिपरमाणुसमुदायरूपपरमाणुरिति । तेषा काकूडलत्वादिभिन्नलक्षणानां रूपात्मना मियध न विरोध । अथ मत न परमाणुनामैकोस्ति बाह्य, किंतु निश्चानमेव तदाकारपरिणत परमाणुव्यपदेशार्हमित्युच्यते । अत्रापि ग्राहकनिपयाभाससविचित्राशक्तिरयाकाराधिकरणस्यैकस्याभ्युपगमान्न विरोध । किंच सर्वेषामेव तेषा पूर्वोत्तरकालभाव्यस्याविशेषार्पणभेदादेकस्य कार्यकारणशक्तिमन्वयो न विरोधस्यास्पदमित्यविरोध सिद्ध ॥ एव प्रमाणनयैराधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायांतरप्रदर्शनार्थमाह—

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

के पुनरिमे निर्देशादयः ? निर्देशोऽर्गत्त्वानुधारण । स्वामित्वमाधिपत्य । साधन कारण । अधिकरण प्रतिष्ठा । स्थिति कालकृतान्यस्याः । निगम प्रकार । अधिगम इत्यनुवर्तत एतैरेतेभ्योवाऽधिगम पूर्ववत्सति । केयामधिगमः ? जीवादीनां, सम्पददर्शनादीनां च । सतर्हि तथा निर्देश कर्तव्यः ? न कर्तव्योऽर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । तद्यथा—उष्णानि देवदत्तस्य गृहाण्यामत्रयस्त्वेन देवदत्तमिति गम्यते । अथ किमर्थमादौ निर्देश उच्यते—

अवधृतार्थस्य धर्मविकल्पप्रतिपत्तेरादौ निर्देशवचन ॥ १ ॥ स्वरूपेणावधृतस्यार्थस्य धर्मनिकल्पप्रतिपत्तिर्भवति । अतोऽस्य निर्देशस्यादौ वचन क्रियते ।

इतरेषां प्रश्ववशात्क्रमः ॥ २ ॥ इतरेषा स्वामित्वादीनां प्रश्ववशात्क्रमो वेदितव्यः । यद्येन एव तावदुच्यते को जीव इति ?

औपशमिकादिभावपर्यायो जीव पर्यायादेशात् ॥ ३ ॥ वक्ष्यमाण औपशमिकादिभावपर्यायो जीव इत्युच्यते पर्यायादेशात् ।

द्रव्यार्थादेशास्त्रामादिः ॥ ४ ॥ जीव इत्युच्यते ।

तदुभयसंग्रहः प्रमाण ॥ ५ ॥ तस्योभयस्य संग्रह प्रमाणनिर्देश इत्युच्यते । कस्य, जीन स्वामी ?

तत्परिणामस्य भेदादग्रेगौण्यवत् ॥ ६ ॥ स परिणामो यस्य सोऽयं तत्परिणामस्तस्यासौ न्यपदिच्यते, कुत ? कथंचिद्भेदात्परिणामपरिणामिनोर्भेदकल्पनासङ्गतात् अप्रेरौण्यवत् । तद्यथा—औष्ण्यामकस्याग्नेर्देहनपचनस्वेदनादिक्रियासामर्थ्यमौष्ण्य भेदेनोच्यते ।

व्यवहारनयनशास्त्रवैषां ॥ ७ ॥ जीवादीनां सर्वेषां पदार्थानां न्यवहारनयनशास्त्रजीव स्वामी । किंसाधनो जीव ?

परिणामिकभावसाधनो निश्चयतः ॥ ८ ॥ योसौ जीवात्मपरिणामिकस्तत्साधनो जीवो निश्चयनयेन, तेन ह्यसावात्मानं सर्वकालं लभत इति ।

औपशमिनादिभावसाधनश्च व्यपहरात् ॥ १९ ॥ व्यपहारनयनदौषशमिकारिभावनसाधनधेनि व्यपदिश्यते । च शब्देन शुक्रशोणितहारादिसाधनश्च । किमविकरणो जीव ।

स्वप्नेशाधिकरणो निश्चयतः ॥ १० ॥ योमी स्वप्नेशाऽगम्यातस्वरूप कमऽतारिपरिमाणानुविधायिन्यपरिप्राप्तहीनात्रिकभावनस्तदधिकरणो जीव स्वात्मप्रतिष्ठाकाशन् ।

व्यपहारतः शरीराद्यभिधानः ॥ ११ ॥ कर्मापात शरीरमेतद्याधिकरणमात्मा व्यपहारनयनशा-
दधितिष्ठतीत्युच्यते । किं स्थितिकोजीव ।

स्थितिस्तस्य द्रव्यपर्यायापेक्षानाद्यवसाना समयादिका च ॥ १२ ॥ तस्य जीवस्य स्थितिर्द्रव्यपर्यायापेक्षा द्विधा कल्प्यते । द्रव्यापेक्षाऽनाद्यवसाना, जीवद्रव्य हि चैतन्यजीवद्रव्योपयोगाऽसत्येयप्रदे-
शादिसामान्यादेशात् प्रच्यते सर्वत्रात्मिति । पर्यायस्त्वयथाचञ्च भवति तदपेक्षा समयादिका कल्प्यते । किमस्य निधान ।

नारकादिसत्त्वेयासत्त्वेयानतप्रकारो जीव ॥ १३ ॥ नारकादय सत्त्वेया असत्त्वेया
वनतप्रकारा भिद्यत जीवस्य ।

तथेतरेषामागमाविरोधाभिर्देशादिवचन ॥ १४ ॥ तेनैव प्रकारेणागमाविरोधे तैरेषामजीवा-
दीनां निर्देशादयो यत्कस्या । तद्यथा—अजीवस्तावदशानागमपरिप्राप्त, नामादिध्वजात्रात्मैव, अजीवस्य
इरामी जीवो वा भोक्तृत्वात् । पुद्गलानामगुणादिसाधन भेदादि, तन्निमित्त वा कालादि । धर्माधर्मकालाका-
शाना गतिस्थितिवर्तनानगाहहेतुता परिणामिकी, अगुरल्लुगुणानुगुहीता, स्वात्मभूतसत्तासम्भवाच्चैवपुद्गला या
तदपेक्षानाद्गुणादिहेतुताभिन्त्यते । स्वात्मैवाधिकरण सर्वद्रव्याणां, स्वात्मव्यवस्थितत्वात्, आकाश साधारणम-
साधारण च घटादिजैलादीनां । स्थितिर्द्रव्यापेक्षानाद्यवसाना, पर्यायापेक्षा समयादिका । निधान धर्मादिक
प्रतिनियताादिपरिणामिकद्रव्यार्थादिशादेकैक पर्यायार्थिकनपादेशादनेक । सत्त्वेयासत्त्वेयानतानां
द्रव्याणां गतिस्थित्यवगाहनाद्युपकारपर्यायादेशात्त्यादेक स्वादनेक स्वात्सत्त्वेय स्वादसत्त्वेय स्वादनत ।
काल सत्त्वेयोऽसत्त्वेयोनतश्च भवति परप्रत्ययात् । पुद्गलद्रव्य रूपस्पर्शादि परिणामिन्द्रव्याधादेशा
त्त्यादेक प्रतिनिर्भरकानेकसत्त्वेयासत्त्वेयानतप्रदेशपर्यायादेशात्प्राप्तनैक स्वात्सत्त्वेय स्वादनसत्त्वेय स्वा-
दनत । आश्रयनिर्देश कायवाङ्मन क्रियापरिणामो नामादिवा । जीवस्य स्वामी, कर्म वा तन्निमित्तत्वात् ।
स्वात्मैव साधन, शुद्धस्य तदभावात् । कर्म वा सति तस्मि प्रवृत्ते । अभिन्नरणात्मैव तत्र तत्फलदर्शनात् ।
कर्मणि कर्मकृते च कायादावुपचारत । स्थितिर्वाङ्मनसाश्रयोर्बन्धन्यनेरुत्तमय, उत्तरपेयातमुहूर्त ।
कायाश्रयस्य जघन्येनातमुहूर्त, उत्तरपेयाततकाळ । असत्त्वेया पुद्गलपरितता । विज्ञान वाङ्मनमाश्रयो-
ध्वनिरित्यसत्त्वम, सत्यमृपोभयानुभयभेदात् । कायाश्रव सत्तावि औदारिकवैक्रियिकाहारकमिश्रकार्माण
भेदात् । औदारिकौदारिकमिश्रकौ मनुष्यतिरर्था । वैक्रियिकवैक्रियिकमिश्रको दवनारकाणा । आहारकाहारक
मिश्रको सयतानामिद्विप्रसक्तानां । कामणकायाश्रयो निग्रहापनाना करलिना चासमुद्भातगतानां । अथवा
श्रयस्म प्रकार शुभाशुभ । तत्र कायिको हिंसानुनस्तेयवहादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिसत्त्व । वाचिक पर्याप्तो
शपिश्रुनपरोपवातादिषु वचसु प्रवृत्तिनिवृत्तिसत्त्व । भासो मिथ्याश्रुतेर्ष्यासूयादिषु मनस प्रवृत्तिनिवृत्ति
सत्त्व । बन्धनिर्देश जीवकर्मप्रदेशान्यो यस्यस्येयो बन्ध, नामादिर्वा । स जीवस्य तत्र तत्फलदर्शनात्, कर्मणश्च
तस्य द्विष्टत्वात् । मिथ्यादर्शानिरतिप्रमादकायययोगा वचस्य साधन, तत्परिणतो वाऽऽत्मा । स्वामिसमवाह
मेव वत्त्वभिकरण भवति, विप्रक्षात कारकप्रवृत्ते । स्थितिर्बन्ध योन्वृष्टा च । तत्र जघन्या वेदनीयस्य द्वादश-
मुहूर्ता । नामगोत्रयोरेष्टौ । शेषाणामतमुहूर्ता । उच्छ्रष्ट चानुदर्शनानरण्येदनीयातसायाणां त्रिनात्सागरोपम
कोटीकोट्य । मोहनीयस्य सप्तानि । नामगोत्रयोर्विशति । त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुष । अथवा बन्धसत्तान-

पर्यायादेशात्सादनादिरनिधनश्चाभ्यव्याना । भव्यानां च केवाचिज्जनतेनापि कालेन न सेत्स्यति । ज्ञाना-
 रणादिकर्मोत्पादनिनाशात्सासादि सनिधन । निधान, वध सामान्यादेशात्सादेक द्विविध शुभाशुभभेदात् ।
 त्रिधा द्रव्यभागेभयनिकत्यात् । चतुर्धा प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदात् । पञ्चधा मित्यादर्शनादिहेतुभेदात् ।
 षोढा नामस्वापनाद्रव्यक्षेत्रकालभवि । सप्तधा तैरेव भागाधिकै । अष्टधा ज्ञानावरणादिमूलप्रकृतिभेदात् ।
 एव सङ्गेषा अमल्येषा अनतविकत्याश्च भवति हेतुफलभेदात् । सप्तनिर्देश आश्रयनिरोध, नामादिर्वा
 जीनेष्व स्वामी, कर्म वा निरुच्यमानप्रियत्वात् । निरोधस्य साधन, गुप्तिसमितिधर्मोदय । स्वामिसङ्गार्ह-
 भेदाधिकरणमित्युक्त । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता । उत्कृष्टा पूर्वकोटीदेशोना । निधानमंकादिषोत्तरशतविध
 स्तत उत्तरदश सारण्यादिकल्पो निरोध्यनिरोधकभेदाद्वेदितव्य । सत्राष्टोत्तरशतविध उच्यते तिस्रो गुप्तप ।
 पञ्च समितय । धर्मो दशविध अनुपेक्षा द्वादश । परीयहा द्वारिगति । तपो द्वादशविध । प्रायश्चित्त नन-
 विध । विनयश्चतुर्विध । वैषाद्वय दशविध । स्वाध्याय पञ्चविध । व्युत्सर्गो द्विविध । धर्मव्यान दशविध । शुद्ध-
 ध्यान चतुर्विधमिति । निर्जरा निर्देश यथात्रिपाकात्तप्तो वा, उपमुक्तवीर्य कर्म निर्जरा, नामादिर्वा, सा
 आत्मन कमणो वा द्रव्यभावेभेदात् । साग्न, तपो यथाकर्मत्रिपाकश्च । अधिकरणमात्मा निर्जरा मैन वा ।
 विधान, सामान्यादेका निर्जरा । द्विविधा यथाकालप्रक्रमिकभेदात् । अष्टधा मूलकर्मप्रकृतिभेदात् । एव सार्ये-
 सार्येयानतनिकल्पा भवति कर्मरसनिरर्हरणभेदात् । मोक्षनिर्देश कृत्स्नकर्मसङ्ख्यो मोक्ष, नामादिर्वा तस्य
 स्वामी परमात्मा मोक्षात्मैव वा । साधन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि । स्वामिसङ्गार्हभेदाधिकरण तद्विषय-
 त्वात् । स्थितिस्तस्य सादिरनिधन । निधान, सामान्यादेकोमोक्ष । द्रव्यभागेभेदात्तपनेक । सम्यग्दर्शन-
 निर्देश सत्कार्यध्वान सम्यग्दर्शन । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन स्वयैव वा । दर्शनमोहोपशमादिसाधन, बाह्य
 चोपदेशादि, स्वात्मा वा । स्वामिसङ्गभागेनाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पदपट्टिसागरोप-
 माणि सातिरेकाणि । अथवा सादि सनिधनमौपशमिकक्षायोपशमिक, साचानिग्न क्षायिक । निधान सामा-
 न्यादेक द्विधा निसर्गजाधिगजभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिकल्पात् । एव सङ्ख्येयानतनिकल्प
 च भवत्यध्ययसानभेदात् । ज्ञाननिर्देश, जीवादितत्प्रप्रज्ञान ज्ञान । नामादिर्वा । तद्वात्मन स्वाकारस्य वा ।
 ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमादि साधन । स्वानिर्माजशक्तिर्वा । अधिकरणमात्मा स्वाकारो वा तत्र प्रतिष्ठा-
 नात् । स्थिति, सादिसनिधन क्षायोपशमिक ज्ञान चतुर्विकल्प । साचानिग्न क्षायिक । विधान सामान्यादेक
 ज्ञान । प्रत्यक्षपरोक्षभेदाद् द्विधा । द्रव्यगुणपर्यायनियमभेदात् त्रिधा । नामादिविकल्पाच्चतुर्धा । मत्वादिभेदा पञ्चधा ।
 इत्येव सङ्ख्येयासार्येयानतनिकल्प च भवति हेतुकारपरिणतिभेदात् । चारित्रनिर्देश, कर्मादानकारण-
 सिद्धिर्वाचारि । नामादिर्वा । तत्पुनरात्मन, स्वस्वस्य वा । चारित्रमोहोपशमादि साधन, स्वशक्तिर्वा । स्वामि-
 सङ्गभागेनाधिकरण । स्थितिर्जघन्येनातर्मुहूर्ता उत्कर्षेण पूर्वकोटीदेशोना । अथवा सादि सपर्ययसान औप-
 शमिकक्षायोपशमिक साधपर्ययसान क्षायिक । शुद्धिव्यवस्थापय साचानिधन । विधान सामान्यादेक ।
 द्विधा बाह्यान्तरनिवृत्तिभेदात् । त्रिधौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिकल्पात् । चतुर्धा चतुर्थ्यभेदात् ।
 पञ्चधा सामायिकानिकल्पात् । इत्येव सार्येयासार्येयानतनिकल्प च भवति परिणामभेदात् । किमेतैरेव
 जीवादीनामधिगमो भवति उतान्योप्यधिगमोपायोस्ति इति, परिपृष्ट, अस्तीत्याह-

सत्सारयाक्षेत्रस्पर्शनकालांतरभावात्पवहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

अधिगम इत्यनुवर्तते ।

प्रशसादिषु सच्छब्दवृत्तेरिच्छातः सद्भावग्रहण ॥ १ ॥ सच्छब्द प्रशसादिषु वर्तते तद्यथा-
 प्रशसाया तावत् “सत्पुरुष सदश्वयेति” । कचिदस्तित्वे “सद्वत् सत्पट” इति । कचित्प्रतिष्ठापमाने “प्र-
 जित सन् कथमनृत मूयात्, प्रजित इति प्रतिष्ठापमान इत्यर्थः” । कचिदादेरे “सत्कन्यातिथीन् भोजय-
 तीति” आदित्येव । तत्रेहेच्छात सद्भावो गृह्यते ।

अप्यभिचारात्सर्वमूलत्वाच्च तस्यादौ वचन ॥ २ ॥ सत्तत्त्वव्यभिचारि सर्वपदार्थविषयत्वात्,

नहि काधिपदार्थं सत्तां व्यभिचरति, यदि व्यभिचरेद्वाग्निज्ञानगोचरातीतं स्यात् । गुणास्तु रूपादयो ज्ञानादयश्च केचु चित्सति केचुचिन् सति । क्रिया च परिस्पदात्मिका जीवपुद्गलेष्वस्ति नेतरेष्विति न व्याप्ति मती । सर्वेषां च विचारार्हणास्तित्वं मूलं । तेन हि निश्चितस्य वस्तुन उत्तरा चित्ता युज्यते अतस्तस्यादौ वचनं क्रियते ।

सतः परिणामोपलब्धेः सख्योपदेशः ॥ ३ ॥ सतो हि वस्तुन सख्यातासख्याताऽनतपरि-
णामोपलब्धे सख्याताद्यन्यतमपरिणामावधारणार्थं सख्या भेदलक्षणोपदिश्यते ।

निर्ज्ञातसख्यस्य निवासविमतिपक्षे क्षेत्राभिधानं ॥ ४ ॥ निश्चयेन ज्ञातसख्यस्यार्थस्यो-
र्ध्वावस्थितनिवासप्रतिपक्षेऽर्थान्यतमनिवासनिश्चयार्थं क्षेत्राभिधानं ।

अवस्थाविशेषस्य वैचित्र्याच्चिदालिख्योपपक्षेऽपनिश्चयार्थं स्पर्शनं ॥ ५ ॥ अवस्थाविशेषो
विचित्रस्यस्तचतुरस्रादित्यस्य त्रिकालविषयमुपलक्षणं स्पर्शनं । कस्य चित्तक्षेत्रमेव स्पर्शनं कस्यचिद्व्यमेव
कस्यचिद्वज्रं पदद्वयं वेति । एकसर्वजीवसन्निधौ तन्निश्चयार्थं तदुच्यते,-

स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदार्थं कालोपादानं ॥ ६ ॥ स्थितिमतोऽवधिपरिच्छेदस्य इति
कालोपादानं क्रियते ।

अतरशब्दस्यानेकार्थवृत्तेऽतिद्वन्द्व्यविरहेष्वन्यतमग्रहणं ॥ ७ ॥ बहुष्वर्थेषु दृष्टं प्रयोगः
कचिच्छिदे वर्तते 'सातरं काष्ठं सतिद्विमिति' । कचिदन्यत्वे 'द्रव्याणि द्रव्यांतरमात्रभूत' इति कचिमप्ये हिमव
त्सागरातर इति । कचित्सापीये "स्फटिकस्य शुक्लरक्ताद्यतरस्यस्य सद्बर्णतेति शुक्लरक्तसमीपस्येत्येति गम्यते ।
कचिद्विशेषे" ।

"वाजिधारणलोहानां फाष्टपापाणवाससां । नारीपुरुषतोयानामतरं महदतरं" इति ।

महान् निशेष इत्यर्थः । कचिद्विहंगे 'मामस्यातरे कृपा' इति कचिदुपमम्याने 'अतरे शाटका'
इति । कचिद्विरहेऽनभिप्रेतश्रोतृजनांतरे मन्त्र मन्त्रयते । तद्विरहे मन्त्रयत इत्यर्थः । तत्रेह उद्विगम्यविरहेष्वन्य-
तमो वेदितव्यः ।

अनुपहतवीर्यस्य न्यग्भावे पुनरुद्भूतिदर्शनात्तद्वचनं ॥ ८ ॥ अनुपहतवीर्यस्य द्रव्यस्य
निमित्तपशाक्तस्य चित्पर्यायस्य न्यग्भावे सति पुनर्निमित्तात्तरात्तत्सैवाविर्भावदर्शनात्तद्वचनमित्युच्यते ॥

परिणामप्रकारनिर्णयार्थं भाववचनं ॥ ९ ॥ औपशमिकादि परिणामप्रकारो निर्णेतव्य
इति भाववचनं क्रियते ।

सख्याताद्यन्यतमनिश्चयेष्वन्योऽवधिपक्षेऽपत्यर्थमन्यद्वत्त्ववचनं ॥ १० ॥ सख्याता-
दिष्वन्यतमेन परिणामेन निश्चितानामन्योऽवधिपक्षेऽपत्यर्थमन्यद्वत्त्ववचनं क्रियते । इमे ऽन्योऽन्या
इमे बहव इति । आह-

निर्देशवचनान्तस्त्वभिप्रेतसद्वग्रहणं ॥ ११ ॥ निर्देशवचनादेन सत्त्वं सिद्धं न ह्यसतो निर्देश
इति तस्मादसद्वग्रहणं । अनर्थक सद्वग्रहणमसद्वग्रहणं ।

न वा कास्ति क नास्तीति चतुर्दशमार्गणास्थानविशेषणार्थत्वात् ॥ १२ ॥ नैव दोषः,
किं कारणं नानेन सम्यग्दर्शनादेः सामान्येन सत्त्वमुच्यते किंतु गतीन्द्रियकायादिषु चतुर्दशसु मार्गणा-
स्थानेषु कास्ति सम्यग्दर्शनादि, क नास्तीत्येव विशेषणार्थं सत्त्ववचनं ।

सर्वभावाधिगमहेतुत्वाच्च ॥ १३ ॥ अधिकृतानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च निर्देशवचने
नास्तित्वमभिगतं स्यात्, यत्नधिकृता जीवपर्यायां श्लोकादयो ये वाऽजीवपर्याया वर्णादयो घटादयश्च तेषाम-
स्तित्वाधिगमार्थं पुनर्वचनं ।

अनधिकृतत्वादिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १४ ॥ स्यादेतदनधिकृतास्ते ततो न पुनर्युक्तमेवं ग्रहणमिति । तन्न किं कारणं सामर्थ्यात् तेषामपि ग्रहणं भवति ।

विधानग्रहणात् सख्यासिद्धिरिति चेन्न भेदगणनार्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यादेतत् विधानग्रहणादेव सख्यासिद्धिरिति । तन्न किं कारणं भेदगणनार्थत्वात् । प्रकारगणनं हि तत् । भेदगणनार्थमिदमुच्यते । उपशमसम्यग्दृष्टय इत्यतः । क्षायिकसम्यग्दृष्टय एतावत इति ।

क्षेत्राधिकरणयोरभेद इति चेन्नोक्तत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यदेवाधिकरणं तदेव क्षेत्रं, अतस्तयो रभेदात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारणं उक्तार्थत्वादुक्तमेतत् सर्वभावाधिगमार्थत्वादिति ।

क्षेत्रं सति स्पर्शनोपलब्धेरनुष्ठानवत्पृथग्ग्रहणं ॥ १७ ॥ यथेह सति घटे क्षेत्रेऽबुनोवस्थानात्तन्निष्पन्नमिदं स्पर्शनं, न ह्येतदस्ति घटेषु अत्र तिष्ठते, न च घटः स्पृशतीति । तृणाकाशक्षेत्रे जीवानस्थानां नियमादाकाशे स्पर्शनमिति क्षेत्राभिधानेनैव स्पर्शनस्यार्थगृहीतत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थकं ।

न वा विषयवाचित्वात् ॥ १८ ॥ नैव दोषः किं कारणं विषयवाचित्वात् । विषयवाची क्षेत्रशब्दः । यथा राजा जनपदक्षेत्रेऽवतिष्ठते, न च कृत्स्नं जनपदं स्पृशति । स्पर्शनं तु कृत्स्नविषयमिति ।

त्रैकाल्यगोचरत्वाच्च ॥ १९ ॥ यथा साम्प्रतिकेनावुना साम्प्रतिकं घटक्षेत्रे स्पृष्टं, नातीतानागतं । नैवमात्मनः साम्प्रतिकक्षेत्रस्पर्शने स्पर्शनाभिप्रायः । स्पर्शनस्य त्रैकाल्यगोचरत्वात् ।

स्थितिकालयोरर्थान्तरत्वाभाव इति चेन्न मुख्यकालास्तित्वसमत्वार्थः ॥ २० ॥ स्यादेतत् स्थितिरेव कालः काल एव स्थितिरेत्यतो नास्त्यनयोरर्थान्तरभावात् इति । तन्न किं कारणं मुख्यकालास्तित्वसमत्वार्थं पुनः कालग्रहणं । द्वित्रयो हि कालो मुख्यो व्यावहारिकश्चेति । तत्र मुख्यो निश्चयकालः । पर्यायिपर्यायावधिपरिच्छेदो व्यावहारिकस्तयोरन्तरं निर्णयो यक्ष्यते । उक्तं किमुक्तं सर्वभावाधिगमहेतुत्वादिति ।

नामादिषु भावग्रहणात्पुनर्भावाग्रहणमिति चेन्नौपशमिकाद्यपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतन्नामादिषु भावग्रहणं कृतं तेनैव सिद्धत्वायुनर्भावाग्रहणमनर्थकमिति तन्न किं कारणं औपशमिकाद्यपेक्षत्वात् । पूर्वं भावग्रहणं द्रव्यं न भवतीत्येव परः । इदं त्वौपशमिकादिवक्ष्यमाणभावापेक्षः । किं सम्यग्दर्शनमौपशमिकं, क्षायिकमित्यादि ।

विनेयाशयवशो वा तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पः ॥ २२ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारं विनेयाशयवशो हि तत्त्वाधिगमहेतुविकल्पो वेदितव्यः । केचित्संक्षेपेण प्रतिपाद्या केचिद्विस्तरणं, इतरथा हि प्रमाणग्रहणादेव सिद्धिरितरेषामधिगमोपायानां ग्रहणमनर्थकं स्यादिति ।

इतितत्त्वार्थवार्तिके प्रथमेऽध्याये पञ्चममाह्निकं समाप्तं ॥ ५ ॥

एव सम्यग्दर्शनस्यादाबुद्धिदृष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टास्तत्सन्धेन च जीवादीनां सज्ञापरिणामादि निर्दिष्टं तदनन्तरमिदानीं सम्यग्ज्ञानविचारार्हमित्याह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञाना ॥ १ ॥

मत्यादय इति क एते शब्दाः ।

मतिशब्दो भावकर्तृकरणसाधनः ॥ १ ॥ अयं मतिशब्दो भावकर्तृकरणेभ्यन्यतमसाधनो वेदितव्यः । मनोभावसाधनेति । तदावरणकर्मक्षयोपशमे सतीन्द्रियनिन्द्रियापेक्षमर्थस्य मननं मतिः । औदासीन्येन तत्त्वकल्पनाद्बहुलापेक्षया कर्तृसाधनं, करणसाधनो वा, मनुतेर्यामयतेनेनेति वा मतिः भेदाभेदविशोपरणे ।

श्रुतशब्दं कर्मसाधनञ्च ॥ २ ॥ किं च पूर्वोक्तनियमसाधनञ्चेति वर्तते । श्रुतारणक्षयापशमा
यतरगवहिरंगहेतुसन्निधाने सति श्रूयतेस्मेति श्रुत । कर्तरि श्रुतपारिणत आत्मैव शृणोतीति श्रुत । भेदनि
क्षाया श्रूयतेनेनेति श्रुते श्रवणम्भन वा ।

अवपूर्वस्य दधाने कर्मादिसाधनं किं ॥ ३ ॥ कर्मादिषु साधनेष्वयतमे किरय वेदितं य ।
अत्रविज्ञानारणक्षयोपशमाशुभयहेतुसन्निधाने मन्त्रधीयतेऽत्रादधाल्याग्वानमानं वामधि । अत्रविश-
न्दाऽथ पर्यायचनं, यथाऽत्र क्षेत्रमनक्षेपण, इत्यधोगतभूयोद्रव्यत्रिपयोह्यारधि । अथ वारधिमर्यादा,
अत्रधिना प्रतिपन्नं ज्ञानमत्रविज्ञानं । तथाहि चक्षयते रूपिष्वनधेरिति । सर्वेषां प्रसंग इति चेन्न । गृहिवशादव्यव-
स्थोपपत्तेर्गोशब्दप्रवृत्तिरतः ।

मन प्रतीत्य प्रतिस्थाप वा ज्ञानं मन पर्यय ॥ ४ ॥ तद्वारणक्रमक्षयोपशमादिद्वित्रिय-
निमित्तप्रशापरक्षीयमनोगतार्थज्ञानं भूतं पर्यय । भावादिसाधनत्वं पूर्वमेवेदितं य । कथं मन प्रतीत्य
प्रतिस्थाप वा ज्ञानमित्यत्रोच्यते-परक्षीयमनसि गतोर्ध्वं मन इत्युच्यते तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति । स च क-
मनागतोर्ध्वं भावघटादिस्तमर्थं समतादेत्यावबध्य वा प्रसादादात्मनो ज्ञानं मन पर्यय ।

मतिज्ञानप्रसंग इति चेन्नापेक्षामात्रत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतन्मन पर्ययज्ञानं मतिज्ञानं प्राप्तं
कुतो मनोनिमित्तत्वादेव ह्यार्थी प्रक्रिया मनसा मन सपरिचिलेति । तन्न किं कारणमपेक्षामात्रत्वात् स्व-
परमनापेक्षामात्रं तत्र क्रियते यथाऽध्वे चद्रमस पश्येति । न तत्कार्यं मतिज्ञानमवत । आत्मशुद्धिनिमित्तत्वादे-
तस्येति ।

वाह्याभ्यतरक्रियाविशेषात् यदर्थं केचनैव तत्केवलं ॥ ६ ॥ तप क्रियाविशेषात् वाह्य-
मानसकार्याश्रयान् नादान्मन्त्रराश्व यदर्थमर्थिनं केचनैव तत्केवलं ।

अवपुरवन्नावाऽसहायार्थं केवलशब्द ॥ ७ ॥ यथा केवलमत्र भुक्ते देनदत्त इति । अस-
हाय यजनरहितं भुक्ते इति गम्यते । तथा क्षायोपशमिकक्षानासप्रसक्त असहाय केवलमिलव्युपक्रमोय शब्दो
दृष्टव्यः ।

करणादिसाधनो ज्ञानशब्दो व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अयं ज्ञानशब्दः करणादिसाधन इति
व्याख्यातः पुरस्तात् ।

इतरेषां तद्भावः ॥ ९ ॥ इतरेषामेकातनादिना तस्य ज्ञानस्य करणादिसाधनत्वं नोपपद्यते ।
तत्कथमिति चेदुच्यते—

आत्माभावे ज्ञानस्य करणादित्वानुपपत्तिः कर्तुरभावात् ॥ १० ॥ येषामात्मा न नियते
तेषां ज्ञानस्य करणादित्वं नोपपद्यते, कुत ? कतुरभावात् । सति हि देवदत्ते छेत्रसि परतो करणत्वं दृष्टं ।
तथा चात्मन्यसति नास्य करणम् । तत एव भावसाधनत्वमपि नोपपद्यते, ज्ञातिज्ञानमिति । न ह्यसति भाव-
मिति भाव इति । स्यादेतज्ज्ञानार्ताति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं, इति तन्न निरीहकत्वात् । न हि निरीहको
भावः कर्तृत्वमाह्वयति निरीहनाश्च सर्वे भावाः । किंच-पूर्वोत्तरापक्षस्य लोके कर्तृत्वं दृष्टं । न च तस्य
ज्ञानस्य पूर्वोत्तरापक्षास्ति क्षणिकत्वादतो निरपेक्षस्य कर्तृत्वाभावः । किंच-करणन्यापारापेक्षस्य लोके कर्तृ-
त्वं दृष्टं । न च ज्ञानस्यायत्करणमस्ति । अतोऽस्य कर्तृत्वमपि नोपपद्यते । स्वशक्तिरेव करणमिति चेन्न । शक्ति-
शक्तिमद्देवास्तुपगमे आह्वयस्ति न सति, अभेदे च स दोषस्तदनस्थ एवेति । सतानापेक्षया कर्तृकरणभेदोपचार-
इति चेन्न । परमार्थविपरीतत्वे मृगावादोपपत्तेः, भेदाभेदविकल्पनपीनरक्तदोषप्रसंगाच्च । मनश्चेन्द्रिय चास्य
करणमिति चेन्न । तस्य तच्छब्दमभावात् । मनस्तावन्न करणं निनष्टत्वात् पण्यमानतरातीतं विज्ञानं यदि
तमन इति यचनाच्चेन्द्रियमन्यतीति तत एव । नाप्युपजायमानस्य करणत्वं । नहि सव्यनिपाणं युगपदुप-
जायमानमितरस्य निपाणस्य करणं भवति । किंच-प्रकृत्यर्थादन्यस्याभावात् ह्यस्य स्यात् प्रकृतेरनुपपन्न-
मर्थो न तस्मादन्यं कश्चिदर्थोऽस्ति यः कर्तृत्वमनुभवेदतोऽस्य कर्तृत्वाभावः । किंच-एकक्षणनियमं यत्क-

वचमादिफ ।

तृत्व, तदनेकक्षणगोचरोच्चारणलब्धजनना कर्तृशब्देन कथमुच्यते । कथं वाऽयमेकक्षणे सन्वाचक स्यात् । सतानावस्थानाद्वाच्यत्वाच्चरुमात्रमवच इति चेन्न । तस्य प्रतिनिहितत्वात् । अयं मतमतत्-खात्पतिता नो रत्न-
दृष्टि, अवाच्यमेव हि तत्त्वमिष्यते । अव्यापारेण हि सर्वधर्मेषु वाच्यमहातो नास्त्येति, तदपि नोपपद्यते ।
स्वप्नचनविरोधात्, तत्प्रतिपक्ष्युपायापन्धनप्रसगाच्च । किं च-जानातीति ज्ञानमिति कर्तृसाधनत्वं नोपपद्यते ।
कुत 'विशेषानुपलब्धे । येन हि कर्तृसाधनत्वमगत । करणादिसाधनत्व, च तेनेदमुच्यते वक्तुं कर्तृसाधन-
मिदं न करणादिसाधनमिति । नच क्षणिकत्वादिन प्रत्यक्षवशात्तत्त्वज्ञानविरूपनायामनवधारितोभयस-
मानस्य तद्विशेषोपलब्धिरस्ति । न हि शुद्धेतरविशेषानभिज्ञस्य शुद्धमिदं न नीलादीति विशेषणमुपपद्यते ।

अस्तित्वेन्यधिक्रियस्य तदभावेनभिसवधात् ॥ ११ ॥ आत्मन अस्तित्वेपि ज्ञानस्य करणा-
भावः, कुत 'अनभिसवधात् । यस्य मतमात्मनो ज्ञानाख्यो गुणस्तस्माच्चाद्यंतरभूत, 'आत्मैद्रियमनोर्धे-
सन्निकर्षात्' यन्निष्पद्यते तदयदिति वचनादिति 'तस्य ज्ञान कारणं न भवितुमर्हति । कुत '—

पृथगात्पक्षाभावात् ॥ १२ ॥ दृष्टो हि लोके, छेजुर्देवदत्तादयंतरभूतस्य परशोस्तेक्ष्णगौरवका-
ठिन्यादिविशेषलक्षणोपेतस्य सत् करणभावः । नच तथा ज्ञानस्य स्वरूपं पृथगुपलभामहे । किं च—

अपेक्षाभावात् ॥ १३ ॥ दृष्टो हि परशोर्देवदत्ताधिष्ठितोद्यमननिपतनापेक्षस्य करणभावः । न च
तथा ज्ञानेन किञ्चित्कर्तृसाध्य क्रियातर समपेक्ष्यमस्ति । किं च—

तत्परिणामाभावात् ॥ १४ ॥ छेदनक्रियापरिणतेन हि देवदत्तेन तत्क्रियाया साधिव्ये, नियुज्य-
मानं परशुं करणमित्येतद्युक्तं । न च तथाऽऽत्मा ज्ञानक्रियापरिणतः ।

अर्थांतरत्वे तस्याज्ञत्वात् ॥ १५ ॥ इह यज्ज्ञानादन्यद्भवति तदज्ञ, दृष्ट । यथा घटादिद्वयं । तथा च
ज्ञानादन्य आत्मा, इत्यज्ञानप्रसंगः । ज्ञानयोगाज्ञत्व, दृष्टत्वात् दण्डवदिति चेन्न । तत्त्वभाषाभावे सवधनियमा-
नुपपत्तिरिन्द्रियमनोत् । ज्ञत्वभाषाभावे सत्यात्मन्येव योगो, न मनसिन्द्रियेण येति नियमाभावः । युतसिद्ध-
योश्च दण्डदण्डिनो सवध, दण्डस्य च प्रसिद्धस्य सतो विशेषणमात्रत्वेनोपादानात्, आत्मनश्च तद्गुणतौ हिता-
हितनिचाराविक्रियोपपत्तेरसाम्यः । उभयोश्चाज्ञयो सत्येभ्यश्चत्वप्रसंगो दृष्टत्वात्, जात्यधयो सवधे दर्शनि-
शक्यभाववत् । किं च—इन्द्रियमन प्रसगाद्यदि ज्ञापतेनेन ज्ञानमिति कारणमन्युपगम्यते, तेनैन्द्रियाणां
मनसश्च ज्ञानत्वप्रसंगः, विशेषाभावात्तरपि जायत इति । किं च—उभयोर्निष्क्रियत्वात्, सर्वगतस्य तावदात्मन
क्रिया नास्ति । नापि ज्ञानस्य क्रियावत् । इत्यस्यैव दृष्टव्यमिति वचनात् । तत् क्रियानिरहितस्य कथं कर्तृत्वं
करणत्वं वा स्यात् । यस्यापि मतमयत्, गुणव्यतिरेकाद्भुद्ध पुरुषो नित्यश्च निर्विकारनादिति । तस्य ज्ञानं कारणं
न भवितुमर्हति । कुत 'अनभिसवधात् । या युद्धिरिन्द्रियमनोहकारमहद्व्युत्पत्तीति, लोचनसकल्यामिमानाध्य-
यसायारूपा, सा प्रकृति । पुरः पुनरविक्रिय, शुद्धश्च । तस्य सा कारणं कथं स्यात् । क्रियापरिणतस्य हि
देवदत्तस्य लोकं कारणसमयोगो दृष्टः । इत्येवमादि योज्यः । नापि कर्तृसाधनत्वं युज्यते । लोके हि कारणत्वेन
प्रसिद्धस्यासि, तत्प्रशसापरायामभिधानप्रवृत्तौ समीक्षिताया, 'तैक्ष्ण्यगौरवकाठिन्यादिविशेषोपपत्तेः, छिन-
त्कृति कर्तृधर्माध्यासोप क्रियते । न च तथा ज्ञानं कारणत्वेन प्रसिद्धमस्ति, पूर्वदोषोपपत्तः, अतोऽस्य कर्तृत्वम-
युक्तं । नच भावसाधनवमुपपत्तिमतः, अविक्रियस्य तत्परिणामाभावात् । विक्रियास्तत्त्वभावस्य हि वस्तुनस्तज्जुलादे
विक्रेदादिदर्शनात्, पचनं पाक इत्येवमादि भावनिर्देशो युक्तः, नाकाशस्येति । किं च—फलाभावात् । ज्ञानं हि
प्रमाणमिष्टं, प्रमाणेन च फलउत्पत्तिः भवितव्यः, नचावबोधनमतरेण फलमन्यदुपलभ्यते । तस्मादन्येन ज्ञानेन
भवितव्यं, यस्मिन् सति सा ज्ञातिरवबोध फलमात्मनो भवति, तच्च नास्त्यतो न भावसाधनत्वं । अधिगमश्चात्र
न भावांतरमिति, फले प्रमाणोपचारः, इति चाऽयुक्तं मुख्यमाभावात् । आकारमेदात् फलप्रमाणपरिकल्पना या
युक्ता । आकाराकारवतोर्भेदाभेदयोरेककदोषोपपत्तेः । निर्विकल्पकत्वाच्च तत्त्वस्याकारकल्पनाभावः । वाद्यनस्या-
कारावोहोऽतर्गाकारानुपपत्तिश्चेति । जैत्राणां तु परमार्थसर्वज्ञप्रणीतनयभगहनप्रपञ्चविपक्षितां स्वाद्वा-
प्रकाशोर्गठितज्ञानचक्षुषामेकस्मिन्नर्थेऽनेकपर्यायसमवायुपपद्यते इति विमृष्टाभमेव तत् ।

मत्यादीनां ज्ञानशब्देन प्रत्येकमभिसम्बधो भुजिषत् ॥ १६ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुह-
दत्ता भोव्यतामिति, देवदत्तादीनां, भुजिना प्रत्येकमभिसम्बधो भवति । एवमिहापि प्रत्येकमभिसम्बध, मतिज्ञान
श्रुतज्ञानमन्त्रिज्ञान मन पर्ययज्ञान केनलज्ञानमिति । सत्यपि तत्सामानाधिकरण्ये उपासार्थिगसङ्घयवाच-
हिगसङ्घयोपादान नास्तीत्युक्त पुरस्तात् ।

श्वेतस्वादल्यात्तरत्वादल्पविषयत्वाच्च मतिग्रहणमादौ ॥ १७ ॥ मतिरित्येतत् पद श्वेतम-
स्याक्षरं च, अत्राप्यादिभ्यो विषयश्चास्यात्प, चक्षुरादीनां प्रतिनियतविषयत्वात् । तस्मादस्यादौ ग्रहणं क्रियते ।

तदनन्तरं श्रुत ॥ १८ ॥ तत्पूर्वं हि श्रुतमिति वक्ष्यते । ततस्तदनन्तरं श्रुतं क्रियते । इतश्च—

विषयनिबन्धनतुल्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो ब्रह्मेभ्यस्सर्वपर्यायेष्विति' वक्ष्यते । अत-
स्तुल्यत्वाच्च तदनन्तरं श्रुतं ।

तत्सहायत्वाच्च ॥ २० ॥ यथा नारदपर्वतयोः सहायत्वाच्च नारदस्तत्र पर्वत, यत्र पर्वतस्तत्र
नारद परस्परपरिभाषात् । तथा मतिश्रुतयोः परस्परपरिभाषा । यत्र मतिस्तत्र श्रुतं यत्र श्रुतं तत्र मतिरिति ।

प्रत्यक्षज्ञानस्यादाववधिबन्धनं विशुद्ध्यभावात् ॥ २१ ॥ सत्यपि मतिश्रुताभ्यां प्रत्यक्षत्वाद्भि-
क्ष्वेऽवधेरौपदिष्टं प्रत्यक्षज्ञानमपेक्ष्यावधिर्न विशुद्धस्ततोऽस्य प्रागुपन्यासः ।

ततो विशुद्धतरत्वाभ्यन्तःपर्ययग्रहणं ॥ २२ ॥ ततोऽवधेर्मनः पर्ययज्ञानं विशुद्धतरं । किं कृतौ स्य
विशुद्धिप्रकर्षः ? सयमगुणसन्निधानवृत्तः । अतोऽस्य तदनन्तरं ग्रहणं ।

अते केवलग्रहणं ततः परं ज्ञानमकर्षाभावात् ॥ २३ ॥ सर्वेषां ज्ञानानां परिच्छेदने केनलसा-
मर्ष्यात् अल्पं चान्येन ज्ञानेनाऽपरिच्छेद्यत्वाज्जातोऽन्यप्रकृष्टं ज्ञानमस्तीति, ततः परं ज्ञानमकर्षाभावः ।

तनैव सह निर्वाणश्च ॥ २४ ॥ यतश्च केनलेनैव सह निर्वाणं न क्षायोपशमज्ञाने सह, अतोऽते
केनलग्रहणं । कश्चिदाह—

मतिश्रुतयोरेकत्वं साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ॥ २५ ॥ मतिश्रुतयोरेकत्वं प्राप्नो-
ति श्रुतं साहचर्यादेकत्रावस्थानाच्चाऽविशेषात् ।

नातस्तत्सिद्धे ॥ २६ ॥ नाविशेषः । कुत, अतस्तत्सिद्धिः । यत एव मतिश्रुतयोः साहचर्यमेकत्रा-
वस्थानं चोच्यते । अत एव विशेषः सिद्धः । प्रतिनियतविशेषसिद्धयोर्हि साहचर्यमेकत्रावस्थानं च युज्यते ।
नान्यथेति ।

तत्पूर्वकत्वाच्च ॥ २७ ॥ 'मतिपूर्वं श्रुतमिति' वक्ष्यते । ततश्चानयोर्विशेषः । यत्पूर्वं यच्च पश्चात्तयो-
रकथमविशेषः ।

तत एवाविशेषः, कारणसदृशत्वाद्युगपद्वृत्तेति चेन्नात एव नानात्वात् ॥ २८ ॥ स्यादेत-
द्यतो मतिपूर्वकत्वमत एवाविशेषः । कुत, कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । कथं, तत्पटवत् । यथा शुक्लादितु-
कार्यं पटद्रव्यं, शुक्लादिगुणमेव । तथा मतिः कार्यत्वात् तस्यापि मन्यात्मकत्वम् । युगपद्वृत्तेश्च । यथाग्रावी-
ष्यप्रकाशनयोर्धुगपद्वृत्तेरग्न्यात्मकत्वम् । तथा सम्यग्दर्शनाविर्मानादनन्तरं युगपमतिश्रुतयोर्ज्ञानव्यपदेश-
इति । तत्र किं कारणं ? अत एव नानात्वात् । यत एव कारणसदृशत्वं युगपद्वृत्तिश्च चोच्यते । अत एव नाना-
त्वं सिद्धं । द्वयोः, हि सादृश्यं युगपद्वृत्तिश्चेति ।

विषयाविशेषादिति चेन्न ग्रहणभेदात् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्विषयाविशेषात्, मतिश्रुतयोर्निबन्धो
ब्रह्मेभ्यस्सर्वपर्यायेष्विति । तत्र किं कारणं ग्रहणभेदात् । अन्यथा हि मत्या गृह्यते अन्यथा श्रुतेन । यो हि
मन्यते निषयामेदादविशेषः इति । तस्यैकवद्विषयदर्शनस्य शानाविशेषः स्यात् ।

उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न असिद्धत्वात् ॥ ३० ॥ स्यादेतदुभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिकत्व । मतिज्ञान तादृदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति प्रतीत । श्रुतमपि वक्तृश्रोतृजिज्ञाषणनिमित्तत्वाच्च तदुभयनिमित्तमिति । तन्न किं कारणमासिद्धत्वात् । जिज्ञा हि शब्दोच्चारक्रियाया निमित्त, न ज्ञानस्य । श्रवणमपि स्वविषयमतिज्ञाननिमित्त, न श्रुतस्येत्युभयनिमित्तत्वमसिद्ध । सिद्धो हेतु साध्यमर्थ साधयेनासिद्ध । किं निमित्तं तर्हि श्रुत ?

अनिन्द्रियनिमित्तोर्थावगमः श्रुत ॥ ३१ ॥ इन्द्रियानिन्द्रियलघानात्पूर्वमुपलब्धेर्धे मोद्दिश्य-
प्राधान्यायदुत्पद्यते ज्ञानं तत्, श्रुत ।

ईहादिप्रसंग इति चेन्नावग्रहीतमात्रविषयत्वात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतदीहादीनामपि श्रुतव्यपदेश-
प्राप्त, तेष्वनिन्द्रियनिमित्ता इति । तन्न किं कारणं अवग्रहीतमात्रविषयत्वात्, इन्द्रियेणावग्रहीतोऽर्थस्तत्र मात्र
विषया ईहादयः । श्रुतं पुनर्न तद्विषय । तर्हि ? श्रुतमपूर्वविषय, एक घटमिन्द्रियानिन्द्रियाम्या निश्चित्याऽयं घट-
इति तज्जातीयमन्यमनेकदेशकालरूपदिबिलक्षणमपूर्वमधिगच्छति यत्तच्छ्रुत । नानाप्रकारार्थप्ररूपणपर-
यत्तद्वा श्रुत । अथवा इन्द्रियानिन्द्रियाम्यमेक जीवमजीव चोपलभ्य तत्र सत्सत्त्वाक्षेत्रस्पर्शनकालांतर-
भावात्पञ्चद्वयादिभिः प्रकारैरर्थप्ररूपणे कर्तव्ये यत्समर्थं तच्छ्रुत ।

श्रुत्वावधावणाच्छ्रुतमिति चेन्न मतिज्ञानप्रसंगात् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा यदवधाययति तच्छ्रुतमिति-
केचिन्मन्यते । तन्न युक्त । कुत ? मतिज्ञानप्रसंगात् । तदपि शब्दं श्रुत्वा गोशब्दोयमिति प्रतिपद्यतेऽसाधार-
णेन नाम लक्षणेन भवितव्य । श्रुतं पुनस्तस्मिन्मिन्द्रियानिन्द्रियगृहीतागृहीतपर्यायसमूहात्मनि शब्दे तद-
भिधेये च श्रोत्रेन्द्रियव्यापारमतेण जीवादौ नयादिभिरधिगमोपार्यर्थथात्वेनाऽनबोधः ।

प्रमाणन्यैरधिगम इत्युक्त । प्रमाणं केपाचिज्ज्ञानमभिमतं केपाचित्सन्निकर्ष इत्यतोऽधिकृतानामेव
मत्वादीनां प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

प्रमाणशब्दस्य कोर्थ ? भावकर्तृकरणत्वोपपत्तेः प्रमाणशब्दस्येच्छातोर्थोध्यवसायः ॥ १ ॥
अथ प्रमाणशब्द, भावे कर्तरि करणे च वर्तते । तत्र भावे, तावत्प्रमेयार्थं प्रति निवृत्तव्यापारस्य तत्त्वकथनात्
प्रमाणमिति । कर्तरि प्रमेयार्थं प्रति प्रमातृत्वशक्तिपरिणतस्याश्रितत्वात् तत् प्रमिणोति प्रमेयमिति प्रमाण ।
करणे प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणप्रमेययोश्च स्यादन्यत्वात् प्रमिणोत्यनेनेति प्रमाण ।

अनवस्थेति चेन्न दृष्टत्वात्प्रदीपवत् ॥ २ ॥ स्यान्मतमिदमिह सम्प्रदायैः । प्रमाणासिद्धिः परतो वा
स्यात्वत् एव वेति ? यदि यथा प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधीना एव प्रमाणासिद्धिरपि प्रमाणातराधीनेति; तस्याप्यन्यत्
तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । अथ स्वत एव सिद्धिः । एवमपि यथा प्रमाणस्य स्वत एव सिद्धितथा प्रमेयस्यापि
प्रमेयात्मन एव सिद्धिरिति, प्रमाणव्यवसायकल्पना न घटते । इच्छामारविशेषहेतुश्च न चेति । तन्न किं कारणं
दृष्टत्वात्प्रदीपवत् । दृष्टं हि प्रदीपो, घटादीनां प्रकाशकः स्वस्य च । तथा प्रमाणमपि इति । अथायमप-
रोर्थं यदि भावकर्तृकरणानामन्यतमसाधनं प्रमाणशब्दः, अनयस्या प्राप्नोति नटोक्तस्मिन्नर्थोत्तमि निरुद्ध-
शक्त्यवस्थानमिति । तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वात्, प्रदीपवत् । यद्यैकस्य प्रदीपस्य, प्रदीपन, प्रदीपवति, प्रदी-
प्यतेनेनेति वा, भावादिसक्यविरोधः । तथा प्रमाणस्यापि, इति ।

इतरथा हि प्रमाणव्यपदेशाभावात् ॥ ३ ॥ यदि प्रमाणं स्वस्याप्रकाशकं स्यात्, परसवेद्यत्वात्,
अस्य प्रमाणव्यपदेशो न स्यात् ।

विषयज्ञानतद्विज्ञानयोरविशेषः ॥ ४ ॥ विषयाकारपरिच्छेदात्मनि ज्ञाने, यदि स्वावारपरिच्छेदो
न स्यात्, तद्विषये विज्ञाने विषयाकाररूपतैवेति तयोरविशेषः स्यात् ।

स्मृत्यभावप्रसंगश्च ॥ ५ ॥ न ह्यनुपलब्ध्यपूर्वस्य स एवायमिति स्मृतिर्भवति । यदि च विज्ञान स्वा-
त्मान न विजानीयादुत्तरकालमनधिगतस्वात्मविज्ञान कथं ध्यायत् ? होऽहमिति । ततः स्मृतेरभावः स्यात् ।

फलाभाव इति चेन्नाऽर्थावरोधे प्रीतिदर्शनात् ॥ ६ ॥ स्यादेतद्भावसाधने प्रमाणे प्रमंव प्रमा-
णमिति, न कम्पयदुपप्लव्यत इति फलाभाव इति । तत्र किं कारणं ? अर्थान्वरोधे प्रीतिदर्शनात् । अस्वभा-
वस्यामन कममर्त्यममस्य करणाल्बनादर्थनिश्चयं प्रीतिरुपजायते सा फलमियुच्यते ।

उपेक्षाऽज्ञाननाशो वा ॥ ७ ॥ रणद्वयोरप्रणिधानमुपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलमियुच्यते ।

ज्ञातृप्रमाणयोः अन्यत्वमिति चेन्नाऽज्ञत्वप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यात्तत् प्रमिणोऽस्वात्मान पर वा
प्रमाणमिति कर्तृसाधनत्वमुक्तं, यस्मादन्यत्प्रमाण ज्ञान, स च गुणः । अन्यश्च प्रमाताऽऽत्मा, स च गुणी ।
गुणिगुणवाधाऽन्यत्त्व इत्युच्यते । तथा चार्थेन्द्रियमनोऽयसन्निकपावन्निपद्यते, तदयदिति वचनात्, अ-
न्यत्प्रमाणमन्य प्रमाता । ततः करणसाधनत्वमव युक्तमिति । तत्र किं कारणमहवप्रसंगात् । यदि ज्ञास्वभा-
वात्मा तस्याऽन्यत् प्रमातेति । घटवत् ।

ज्ञानयोगादिति चेन्नाऽतस्त्वभावत्वे ज्ञातृत्वाभावोऽपमदीपसयोऽभवत् ॥ ९ ॥ स्यादेत-
ज्ज्ञानयोगाज्ज्ञातृत्वं भवतीति । तत्र किं कारणमतस्त्वभावात्वे ज्ञातृत्वाभावः । कथं ? अधप्रदीपसयोरावत् ।
यथा जाल्यधस्य प्रदीपनयोगेऽपि न दृष्टव्यं । तथा ज्ञानयोगेऽपि अज्ञत्वभावात्स्यात्तत् न ज्ञातृत्वं ।

प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वमिति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ स्यात्तत् अन्यत् प्रमाणमन्यत्प्रमेय ।
कुतः ? लक्षणभेदात्, दीपवदवत् इति । तत्र किं कारणमनवस्थानात् । यदि यथा बाष्पात्प्रमेयाकारात्प्रमे-
णमन्यत्तथा अन्यत्प्रमेयाकारादन्यत्स्यात् ।

अनवस्थास्य स्यात्प्रकाशवादिति चेन्न प्रतिज्ञाहानेः ॥ ११ ॥ तत्रैतत्स्यात् नानवस्थादोषः ।
कथं ? प्रकाशानत् । यथा प्रकाशस्य घटादीनामात्मनश्च प्रकाशस्य नानवस्थादोष एवमिहापीति । तत्र किं
कारणं प्रतिज्ञाहानेः । प्रकाशो हि स्वात्मनो स्वरूपप्रकाशने समर्थः प्रदर्शयमानः प्रमाणप्रमेययोरन्यत्वप्रतिज्ञां
हापयति ।

अनन्यत्वमेवेति चेन्नोभयाभावप्रसंगात् ॥ १२ ॥ यद्यन्यत्वे दोषीऽन्यत्वम् । तर्हि ज्ञातृप्रमाणयो-
रप्रमाणप्रमेययोश्चेति । तत्र किं कारणं उभयाभावाप्रसंगात् । यदि ज्ञातृरन्यत्वप्रमाण, प्रमाणाच्च प्रमेय, अन्यत्-
राभावे तदविनाभाविनोऽवशिष्टस्याप्यभाव इत्युभयाभावप्रसंगः । कथं तर्हि सिद्धिः, २—

अनेकानात्सिद्धिः ॥ १३ ॥ स्यादन्यत्वे स्यादनन्यत्वमित्यादि । सवालक्षणादिभेदात्स्यादन्यत्व ।
व्यतिरेकणानुपलब्धे स्यादनन्यत्वमित्यादि । ततः सिद्धमेतत्प्रमेय, नियन्त्रप्रमेय । प्रमाणं स्यात्प्रमाण
स्यात्प्रमेयमिति ।

वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्वित्वनिर्देशः ॥ १४ ॥ आद्ये परोक्ष प्रत्यक्षमन्यदिति, वक्ष्यते । तदपेक्षया
प्रमाणे इति, द्वित्वनिर्देशः क्रियते ।

तद्वचनं सन्निकर्षादिनिवृत्त्यर्थं ॥ १५ ॥ तन्मन्यादि ज्ञान वर्णित, प्रमाणान्यपदेश लभते न
सन्निकर्षादीनि । अयं सन्निकर्षादि प्रमाणत्वे को दोषः २—

सन्निकर्षे प्रमाणे सकलपदार्थपरिच्छेदाभावस्तदभावात् ॥ १६ ॥ यस्य मतः सन्निकर्षं
प्रमाणं, अर्थाधियाम फलमिति, तस्य सकलपदार्थपरिच्छेदो नास्ति । कुतः, तदभावात्तस्य सन्निकर्षस्याभावात् ।
कथं ? इति चेदुच्यते—येन केनचित्सर्वज्ञेन मवितव्यं । तस्यार्थपरिच्छेदहेतुर्वेदि सन्निकर्षः, स चतुष्टयप्रत्य-
यविषयः स्यात् । तत्र चतुष्टयविषयपक्षयविषयश्च न सम्भवति । मेनस इन्द्रियाणां चाऽयुगपत्प्रवृत्तित्वात्,
प्रतिनियतविषयत्वाच्च । अनतो हि ज्ञेयस्त्रिकालविषयः, सूर्वांतरितविषयश्च, स कथमिह तैः सन्निकृष्यते ?

असन्नितृष्टे, न तत्फलमन्यथे प्रवर्तते । अतः सर्वज्ञाभावः स्यात् । तत एव द्वयसन्निकर्षोऽपि न भवति ।

सर्वगतत्वादात्मनः सकलेश्वरस्य सन्निकर्ष इति चेन्न तस्य परीक्षायाः मनुष्यपक्षे ॥ १७ ॥
यदि हि सर्वगत आत्मा स्यात्, तस्य क्रियाभावात्पुण्यपापयोः कर्तृत्वाम्ये तत्पूर्वकमनारब्धदुःखपरितरूपध-
मोक्षो न योक्ष्यते इति । कारणमामस्य ससार इति चेन्न तस्याचेतनत्वात्, तस्यैव मोक्षप्रसक्तेश्च ।

सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च चक्षुर्धनसोऽप्यप्यकारित्वाभावात् ॥ १८ ॥ सर्वेन्द्रियविषय-
सन्निकर्षो न समवति । प्राप्यकारित्वाभावात्पण्यद्वयते ।

सर्वथा ग्रहणप्रसङ्गश्च सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् ॥ १९ ॥ यानीदिषाणि प्राप्यकाराणि, तैरेपि
सर्वधर्मस्य ग्रहणं प्राप्नोति कुतः सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् ।

तत्फलस्य साधारणत्वप्रसङ्गः स्त्रीपुरुषमयोगवत् ॥ २० ॥ तस्य सन्निकर्षस्य प्रमाणस्य,
तत्फलमन्यत्रोपपन्नं, तेन च साधारणेन भवितव्यं । कथं ? स्त्रीपुरुषसंयोगवत् । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगजं सुखमु-
भयोरपि साधारणं । तथेन्द्रियाणां मनसोर्थस्य भावोपपन्नं प्राप्नोति ।

शय्यावदिति चेन्नाचेतनत्वात् ॥ २१ ॥ स्यात्ततः यथा शय्यादीनां, पुरुषस्य च, संयोगे साधा-
रणेपि, तत्फलं सुखं न शय्यादीनां भवति । किं तर्हि पुरुषस्यैवेति । तथेहापीति । तत्र किं कारणं अचेतन-
त्वात्, अचेतनानां शय्यादीनां सत्यपि संयोगे, सुखं न भवति ।

इहापि तत एवेति चेन्नाविशेषात् ॥ २२ ॥ स्यादेतन्न प्रभृतीनां, सत्यपि सन्निकर्षे, न तत्फ-
लमवधोपपन्नं भवति कुतः । अचेतनत्वादेवेति । तत्र किं कारणमविशेषात्, अज्ञस्वभावस्य तावत्सर्वेषामात्मा-
दीनामविशिष्टं, तत्र किं कृतोऽपि विशेषः । सन्निकर्षफलमन्यत्रोपपन्नमर्थोत्तरभूतमपि, सदा मनैव सव्यथ्यते । न
मनः प्रभृतिभिरिति । इत्यभावात् चैव प्रतिज्ञाहानि ।

समनायादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्समनायो नामानुसिद्धिद्वयं, सबोधोक्तिः ।
तत्कृतोऽपि विदोऽपि इति तत्र । किं कारणं ? अविशेषात् । समनायो हि सर्वगतः, ज्ञानादप्यन्यत्रे समानेपि,
आत्मनैव ज्ञानं योजयति, न मनः प्रभृतिभिरिति वचनं, न निषिद्धमनः प्रतीतिकरः । एवमिदेष्वपि योज्यं ।

अनुमानौपम्ययोरनुमानागमयोरनुमानप्रत्यक्षयोरौपम्यप्रत्यक्षयोरौपम्यागमयोरगमप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षपरो-
क्षयोश्च निषर्षयप्रसङ्गे मन्यादीनामविशेषेण प्रमाणद्वयासक्तेश्चकारणार्थमाह—

आद्ये परोक्षं ॥ ११ ॥

आदिशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वे विवक्षातः प्राप्यम्यार्थसंग्रहः ॥ १ ॥ अयमादिशब्देनैकार्थ-
वृत्तिः, कचिप्राप्यम्ये वर्तते । अकारादयो वर्णाः, ऋषमादयस्तार्थिकराः, इति । कचिप्रकारे 'भुजगादयः परिहृ-
तस्याः, इति । कचिद्व्यवस्थायां, सर्गादि' सर्वनामेति । कचिसामीप्ये 'नद्यादीनि क्षेत्राणीति । कचिद्व्यव-
'दिशदिरिति' । तत्रेहादिशब्दस्य विवक्षातः प्राप्यम्यार्थो वेदितव्यः । आदौ भवमाद्यः, किं पुनस्तत् ? मतिः श्रुतं च ।
श्रुताग्रहणमप्रथमत्वात् ॥ २ ॥ श्रुतस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । कुतः ? अप्रथमत्वात्, नहि सूत्रे श्रुतं प्रथमं

सत्त्वगपक्षयादित्वमिति चेन्नातिप्रसङ्गात् ॥ ३ ॥ स्यात्ततः अत्राप्युत्तरमपेक्ष्य, श्रुतस्यादि-
त्वमिति । तत्र किं कारणं ? अतिप्रसङ्गात् । उत्तरमपेक्ष्य, यथादित्वं कल्प्यते, केवलं न्युदस्य, सर्वस्या-
दित्वं प्राप्नोति ।

द्वित्वनिर्देशादिति चेन्न तदवस्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद् द्वित्वनिर्देशेन, सर्वग्रहणं न भवति ।
अतो नातिप्रसङ्गः इति । तत्र किं कारणं ? तदवस्थत्वात्, एवमप्यतिप्रसङ्ग एव भवति । कयोर्द्वयोः ग्रहणमिति ?

न वा प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं ॥ ५ ॥ न वैयर्थ्येन किं कारणं ? प्रत्यासत्तेः श्रुतग्रहणं भवति । द्वित्व-
निर्देशादुत्तरमपेक्ष्य यथास्य प्रत्यासन्नं, तदेव गृह्यते । तस्य हि सामीप्यादौपचारिकं प्राप्यम्यमतीति तथा-
सामान्यभूतेरर्थोक्तः ।

उपात्तानुपात्तपरप्राधान्यादवगमः परोक्ष ॥ ६ ॥ उपात्तानीन्द्रियाणि, मनश्च । अनुपात्त प्रकाशो पदेशादि, तत्प्राधान्यादवगमः परोक्ष । यथा गतिशक्त्योपेतस्यपि स्वयमेव गतुमसमर्थस्य यज्ज्वाद्यनलबन प्राधान्यं गमनं । तथा गतिश्रुत्वाभरणक्षयोपशमौ सति ज्ञत्वभावात्प्राप्त्यन्यत् स्वयमेवावगुण्यनुपलब्धुमसमर्थस्य पूर्वोक्तप्रत्ययप्रधानं ज्ञानं, परावत्तत्वात्तदुभयं परोक्षमित्युच्यते ।

अत एव प्रमाणत्वाभाव इत्यनुपालम्भः ॥ ७ ॥ अत्राऽन्ये उपालम्भे । परोक्ष प्रमाणं न भवति, प्रमीयतेऽनेनेति हि प्रमाणं, नच परोक्षेण किञ्चिदप्रमीयते परोक्षत्वादेनेति सोऽनुपालम्भः । कुत ? अत एव यस्मात्, परावत्तं परोक्ष इत्युच्यते नानुबोध इति ॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

अन्यत्रिविधं प्रत्यक्षमित्युच्यते । किमिदं प्रत्यक्षं नाम ?

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचार साकारग्रहणं प्रत्यक्षं ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च, अनिन्द्रियं मनः, तेष्वपेक्षा यस्य न विद्यते । 'अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारः' सोऽतीतोऽस्य । आकारो विकल्पः यस्तद्वाक्येण यतते तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति विशेषणं मतिश्रुतनिवृत्त्यर्थं । अतीतव्यभिचारमित्येतद्विभगाज्ञाननिवृत्त्यर्थं । तद्विद्विद्यादर्शनोदायाद् व्यभिचरतीति । साकारग्रहणमित्येतदवधिक्षेपलक्षणं ननुदासार्थं । अनाकारं हि तदिति । किं गतमेतदियतासूत्रेण ? आहोस्विदेव वक्तव्यमिति गतं प्रतिपन्नं कथमिति चेदुच्यते—

अज्ञं प्रतिनियतमिति परापेक्षानिवृत्तिः ॥ २ ॥ अज्ञोऽति व्याप्नोति जानातीति, अक्ष आत्मा, प्राप्तक्षयोपशमः । प्रक्षीणारणे वा तमेव प्रतिनियतं प्रत्यक्षमिति, निग्रहात्परापेक्षानिवृत्तिः कृता भवति ।

अधिकारादनाकारव्यभिचारव्युदासः ॥ ३ ॥ अधिकृतमेतज्ज्ञानं, सम्यक्, इति च, ततोऽनाकारस्य दर्शनस्य, व्यभिचारिणो ज्ञानस्य, च व्युदासः कृतो भवति ।

करणात्यये ग्रहणाभाव इति चेन्न दृष्टत्वादीशब्दः ॥ ४ ॥ स्यादेतत्करणात्ययेऽर्थस्य ग्रहणं न प्राप्नोति । नक्षकरणात्यये कस्यापि ज्ञानं दृष्टमिति । तत्र किं कारणं ? दृष्टत्वात् । कथं ? ईशब्दः । यथा रथस्य वर्तमानोऽशः, उपकरणापेक्षो रथं करोति । स तदभावे न शक्यः । यः पुनरीशः, तपोविशेषात्परिप्राप्तर्हि-विशेषः । स बाह्योपकरणगुणानपेक्षं स्वशक्त्यैव रथं निर्गतयन् प्रतीतिः । तथा कर्ममलीमस आत्मा, क्षायोपशमिकेन्द्रियानिन्द्रियप्रकाशाद्युपकरणापेक्षोऽर्थान् सवेत्ति । स एव पुनः क्षयोपशमविशेषे क्षये च सति करणानपेक्षं स्वशक्त्यैवार्थान्वेत्ति । इति का निरोधः ?

ज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च भास्करादिशब्दः ॥ ५ ॥ यथा भास्करादयः, प्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशातरानपेक्षा, प्रकाश्यान्तर्याप्रकाशयति । तथा ज्ञानदर्शनस्वभावात् आत्मा, तदवतरणक्षयक्षयोपशमविशेषे सति, स्वशक्त्यैवार्थानाविष्करोतीति सिद्धं ।

इन्द्रियनिमित्तं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्विपरातं परोक्षमित्यविमवादिलक्षणमिति चेन्नाज्ञस्य प्रत्यक्षमाभावप्रसगात् ॥ ६ ॥ स्यान्नतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, न्यतीर्तेन्द्रियविषयव्यापारं परोक्षमित्येतदनिस्वादिलक्षणं । तथाचोक्तं ।

प्रत्यक्षं कल्पनापौढं नामजात्यादियोजना । असाधारणहेतुत्वादसौक्ष्म्यपदिरूपते ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमन्यपदेश्य, अव्यभिचारि व्यनसायात्मकमाल्मिन्द्रियमनोर्यसन्निकर्षायाजिग्यस्यते तदन्वच्छ्रोत्रादिशक्तिः प्रत्यक्षं । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजम् तत्प्रत्यक्षमिति वा । तत्प्रत्यक्षमिति च सर्वैरनुपगम्यते । अतएव तद्वृत्तमविविधादि निश्चेतव्यमिति । तत्र किं कारणमास्य प्रत्यक्षमाभावप्रसगात् ।

यदीन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञान प्रत्यक्षमिष्यते, एव सन्यासस्य प्रत्यक्षज्ञान न स्यात् । न हि तस्येन्द्रियपूर्वोर्थाधिगम ।
अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञान कल्प्यते ? तस्यासर्वज्ञत्व पुरस्तादुक्त ।

आगमादिति चेन्न तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदागमादतीन्द्रियार्थाधिगमे व्या-
हृतशक्तेः सर्वार्थानुपेक्ष इति । तत्र किं कारण ? तस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् । आत्मेन हि क्षीणदापेण, प्रत्यक्षज्ञानेन
प्रणीत आगमो भवति न सर्व । यदि सर्व स्यात् ? अनिशेष स्यात् । स च नास्तीत्यागमस्य प्रमाणाभाव ।

अपौरुषेयादिति चेन्न तदसिद्धे ॥ ८ ॥ स्यादेतदपोरुषेय आगमोक्ति, अनादिनिघ्नोऽस्यत-
परोक्षेष्वप्यर्थेष्वप्रतिहतगतिस्तत् सर्वार्थाधिगम इति । तत्र किं कारण ? तदसिद्धे । न च कश्चिदागमोऽपौ-
रुषेय सिद्धोक्ति, हिंसादिनिधायिन प्रामाण्यासिद्धे ।

अतीन्द्रिय योगिप्रत्यक्षमिति चेन्नार्थाभावात् ॥ ९ ॥ स्यामत योगिनोऽतीन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान-
मस्ति आगमनिकत्वातीत । तेनासौ सर्वार्थान् प्रत्यक्ष वेत्ति । उक्त च — योगिना गुरुनिर्देशाद्यतिभिन्नार्थमा-
ब्रह्म इति । तत्र किं कारण ? अर्थाभावात् । अक्षमक्ष प्रति वर्तते इति प्रत्यक्ष । न चायमर्थो योगिनि निघते-
अक्षमाभावात् । अथ न सति सर्वे भावा, स्वपरोभयहेत्वहेत्वस्य उत्पत्त्याद्यभावात् । सामान्यविशेषाश्चैकानेकयो-
र्दृश्यसम्भवादिदोषोपपत्ते । अतीर्थाभावाच्चिरालम्बन योगिनो ज्ञान कथं स्यात् ? । परिकल्पितात्मना न सति
भावा निर्विकल्पात्मना सतीति चायुक्त । तदधिगमोपायाभावात् । न हि निर्विकल्पोर्थास्ति । तद्विषय ज्ञान चेति
प्रतिपादयितुं शक्य । लक्षणाभावात् ।

तदभावाच्च ॥ १० ॥ तस्य योगिनोभावाच्च । न हि कश्चित्परिकल्पितो योगी निघते विशेषलक्षण-
विरहात्, सर्वविरहाच्च । निर्वाणप्राप्तौ तत्रैतास्यात्, निर्वाण द्विविध ?, सोपधिनिशेष, निरुपधिनिशेष चेति ।
तत्र सोपधिनिशेषे निर्वाणे बोद्धव्यस्तीति । तत्रापि यथा बाह्यस्याभाव कल्प्यते, तथाभ्यन्तरस्यापीति बौद्धरभाव-
एव । योगजधर्मानुग्रहादत्मा करणनिरहितोऽप्यनेतीति चेन्न । तस्य नि क्रियस्य नित्यस्य सतस्तत्क्रियातदनुग्रह-
विकाराभावात् ।

तल्लक्षणानुपपत्तिश्च स्ववचनव्याघातात् ॥ ११ ॥ तस्य प्रत्यक्षस्योक्तलक्षणमपि नोपपद्यते, कुत ?
स्ववचनव्याघातात् । अन्यापोहकप्रतिविहिताभ्येनाशेषप्रमाणलक्षणानि । ततस्तत्र नो नातितरो प्रतिविधाना-
दर । किं तु तत्प्रमाणलक्षणगुणसम्भावनातिरस्कारार्थं किंचिद्वाप्रियामहे । यदुक्त कल्पनापोढ प्रत्यक्षमिति ।
कल्पना हि जातिद्वयगुणक्रियापरिमाणाकृतो वागबुद्धिविकल्पस्ततोऽपोढ । किं तत् ? सर्वथाकल्पनापोढ,
उताहो कथमिति ? यदि सर्वथास्ति प्रमाण ज्ञान कल्पनापोढमित्येवमादि कल्पनाभ्योप्यपोढमित्यस्यादि-
वचनव्याघात । अथास्यादिकल्पनाभ्योऽनपोढमिष्यते सर्वथाकल्पनापोढमिति वचनव्याघात । अथ कथं
चिकल्पनापोढ, एकातत्रादत्यागात् पुनरपि स्ववचनव्याघात एव । अथ मत नास्माकमेकांत कल्पना-
पोढमेवेति । किमर्थं तर्हि विशेषण !, परमतापेक्ष विशेषण । परमते हि नामजात्यादिभेदोपचारकल्पना प्रोक्ता ।
ततोपोढ न स्वविकल्पादिति । उक्तं च

सवितर्कनिचारा हि पञ्च विज्ञानघातव । निरूपणानुस्मरणविकल्पनविकल्पका इति

अत्रोप्यते—आलम्बने वितर्कस्तत्रानुमर्शन निचारस्तस्य नामादिभिः प्रकल्पना निरूपण । पूर्वानुभूता-
नुसारेण विकल्पनमनुस्मरणमित्येते धर्मा लक्षणमात्रानुसारेणैव निरूपणमिति निरूप्यते । युगप-
दुत्पत्तरनस्यानाच्च, अतो ग्राह्यग्रहणभावाभावश्च स्यात् । सन्येतरगोत्रिपाणन् । क्रमवृत्ति च च तेषां स्वार्था
भावप्रसङ्गश्चेति । सतनायपक्षया तदुपपत्तिरिति चेन्न । तत्परीक्षाक्षमत्वात् । अतः सर्वस्मिन्नसति निरूप्यते, अथ
विकल्पोऽस्य नास्तीति विज्ञानस्य विनेतो नोपपद्यते । सर्वविकल्परिरहाच्च नास्तित्वमेवास्य स्यात् । अनुस्म-
रणाद्यनुपपत्ते चैकस्यानेकलक्षणवर्तिनो वस्तुनोस्तित्व सिद्ध । अनुस्मरणादि हि स्वयमनुभूतस्यार्थस्य दृष्टानाननु-
भूतस्य नायानुभूतस्येति । तथा मानसमपि प्रत्यक्ष नोपपद्यते । अपि च यज्जामनतरातीत विज्ञान यदि

तमन इत्यतीतमसत्कथं विज्ञानस्य कारण स्यात् । अथ पूर्वोत्तरनाशोत्पत्त्योर्गुणपट्टस्य कार्यकारणभावः कथ्यते । भिन्नमतानयोरपि विनश्यदुत्पद्यमानयोः कार्यकारणभावः स्यात् । एकसतानि शक्त्यनुगमाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिश्च स्यात् ।

अपूर्वाधिगमलक्षणानुपपत्तिश्च सर्वस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते ॥ १२ ॥ अपूर्वाधिगमलक्षणं प्रमाणमित्यतः नोपपद्यते । कुत ? सस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वोपपत्ते । प्रमीयतेनेनेति प्रमाण । सर्वेण च ज्ञानेन प्रमीयते । यथावकारोऽस्थितानामुत्पत्त्यनंतरं प्रकाशकः प्रदीपः, उत्तरकालमपि न तं व्यपदेशं जहाति, तदवस्थानकारणत्वात् । एव ज्ञानमुत्पत्त्यनंतरं घटादीनामनुभासकं भूत्वा प्रमाणत्वमनुभूयोत्तरकालमपि न तं व्यपदेशं त्यजति, तदर्थत्वात् । अथ मतं क्षणे क्षणे एव प्रदीपोऽपूर्वमेव प्रकाशकत्वमनलनत इति । एव सति ज्ञानमपि तादृगेति, क्षणे क्षणेऽयलोपपत्तेरपूर्वाधिगमलक्षणमपिशिष्टमिति । तत्र यदुक्तं स्मृतीं च्छास्त्रादिवत् पूर्वधिगतविषयत्वात् पुनः पुनरभिधानं ज्ञानं प्रमाणमिति तद्व्याहृतं ।

स्वसन्निविष्टलक्षणानुपपत्तिश्चाध्यातृत्वाभावात् ॥ १३ ॥ प्रमाणं लोके फलवदुपलब्धं । अत्र च प्रमाणस्य केनचित्फलं भवितव्यमिति । कश्चिदाह-ज्ञाभास हि ज्ञानमुपपद्यते, स्वाभासं विषयाभासं च । तस्योभयाभासस्य यत्सवेदनं तत्फलमिति । तन्नोपपद्यते, कुत ? अध्यातृत्वाभावात् । लोके प्रमाणात् फलमध्यातृभूतमुपगम्यते । तदथा-हेतुहेतुसंवेदेनसन्निधाने द्विधीभासः फलः । नच तथा स्वसवेदनमध्यातृभूतमस्ति । तस्मादस्य फलत्वं नोपपद्यतं सत्यमेवमेतत् । अत एव तस्मिन्निधिगमरूपे फले संव्यापारप्रतीततामुपधाप्य प्रमाणोपचार इति ।

प्रमाणोपचारानुपपत्तिश्चरयाभावात् ॥ १४ ॥ सति मुख्ये लोके उपचारो दृश्यते । यथा सति सिंहे विशिष्टतिर्यग्मातिपचैद्रियजातिनखदंष्ट्रासटादोषमासुरकपिलनयनतारकाद्यव्यवशिष्टेऽन्यत्रनीर्यशौर्यादिगुणसाधर्म्यासिंहोपचारः क्रियते । नच तथैव मुरयः प्रमाणमस्ति तदभावात्फले प्रमाणोपचारो न दृश्यते ।

आकारभेदाद्भेद इति चेन्नैकातवादत्यागात् ॥ १५ ॥ स्यादेतद्वाहकविषयाभाससन्निविष्टाक्षिप्याकारभेदाप्रमाणप्रमेयककल्पनाभेद इति । तन्न किं कारणमेकातवादत्यागात् । एकमनेकारामित्येतज्जिनेन्द्रदानं, तत्कथमेकातवादे युज्यते ? यदि क्षेत्रमभ्युपगम्येत, द्वये कोऽपरितोषः, रूपाद्यनेकाल्पकमेकपरमाणुद्रव्यं, ज्ञानाद्यनेकाल्पकमात्मद्रव्यमिति । अथ द्रव्यसिद्धिर्माभूदिति आकारा एव, न ज्ञानमिति फल्यते । एव सति कस्य ते आकारा ? इति तेषामप्यभावः स्यात् । किंच तेषामाकाराणां योगपक्षे वा लप्सि स्यात् ? क्रमेण वा ? यदि योगपक्षेन, हेतुहेतुमद्भावा निरूप्यते । अथ क्रमेण, क्षणिकस्य विज्ञानस्याकाराणां, कथं क्रमः ? यदि स्यात्, अविगमश्चात्र न भावातरमिति व्याहृत्यते । अपि च बाह्यस्य विज्ञेयस्याभोऽत्र, अतरगाकारनयकल्पनायां, प्रमाणप्रमाणाभासौ नोपपद्येते । अतरगाकारभेदादसद्वस्तु यत्सदिति कल्पयति, तत्प्रमाणाभासः । असदेवेति यत्प्रतिपाद्यते तत्प्रमाणं इत्यस्ति विशेषः । इति चेत्प्रमेयद्वयं यत्रस्थापितं प्रमाणद्वयकल्पनाभ्याघातः । स्वलक्षणविषयः हि प्रत्यक्षः । सामान्यलक्षणविषयमनुमानः । स्वलक्षणमसाधारणोपधर्मः विकल्पातीतत्वादिदत्तादियन्यपेदस्य । तद्विपरीतं सामान्यलक्षणमिति, सर्वस्यासत्वे किं कृतोऽयं विशेषः ? असत्त्वं हि न स्वतो भिद्यते सन्निवेदनात्पद्मेदं घटस्यासत्त्वं पटस्यासत्त्वमिति, तेषां घटादीनां सबधिनामभावे ताद्विशेषाभावः इति । स्यात्मतं खात्पतिता नो रत्नशिष्टिरिष्टमेनाप्रतीकितमुपस्थितं अत एव सर्वं विज्ञानाभिधानमयमर्थः परिकल्पितार्थत्वात्त्रिविकल्पाद्यगोचरमासीयमेव विज्ञानप्रमाणमिति । उक्तं—

शास्त्रेण प्रक्रियामेदरेवियनोपगम्यते । अनागमविकल्पा हि स्वयं विद्या प्रवृत्तत इति ॥

एतवानुपपन्नं तदधिगमोपायमात्रम् । उक्तं—

प्रत्यक्षानुद्धिः क्रमते न यत्र तल्लिङ्गमन्यं न तदल्लिङ्गं ।

वाचो न वा तद्विषयेण योगः का तद्वति कष्टमशृण्वत्तस्ते ॥

इत्याहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थाह—

मति स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थातरं ॥ १३ ॥

इति शब्दस्यानेकार्थसम्भवे विवक्षावशादार्थसप्तत्य ॥ १ ॥ इति शब्देनेकार्थं समव-
ति । कथितेनैव पर्वते, 'ह्येवमि पठापते' 'वर्षेति धारति' कथिदेवग्नित्वाप्येव वतते, इति स्म त्वाप्याप । कथ-
यन्नेव स्म इति गम्यते । कथिप्रकारेवार्त, यथा 'गौरव' शुद्धो नीउ, चरति हारते जिदत्तो देवदत्त इति' एव
प्रकारा इत्यर्थः । कथिद्वयव्याप्यां वीते, यथा 'अतिनिक्षेपताप्य', इति । कथिद्वयव्याप्यां वीते । यथा
'गौरवितयमाह, गौरवि जानीउ इति, । कथिप्रकारेवार्त इति 'प्रथममाहिकमिति' । द्वितीयमाहिकमिति ।
कथिद्वयव्याप्यां वीते इति, अतिनिक्षेपमिति सिलमेवमिति । तत्रेह विवक्षावशादादिशब्दार्थो वेदितव्यः ।
मति स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यर्थः । के पुनरने प्रविभाषुद्वयव्याप्यादय । प्रकारे वा एव प्रकार ,
इति । कथमेव शब्दानामनर्थकत्वम् ।

मतिज्ञानावरणक्षयोपशममिति सार्थोपलब्धिविषय-वादनर्थातरत्वं रुदिवशात् ॥ २ ॥

पतेना मयादीनां शब्दानां मतिज्ञानावरणक्षयोपशममिति सार्थोपलब्धिविषय-वादनर्थातरत्वं वेदितव्यम् ।
कथ पुनरने मन्वत इति वा मति इत्येवमाप्यविषयाणां मतिज्ञानमनर्थकत्वम्, इत्यत्र आह, रुदिवशादिनि ।
यथा गच्छति गौरवितयमाह गौरवि गमन न शब्दवृत्तिनियमकारणं रुदिवशात् कथिदेव वतते । तथा
मयादय शब्दा स्मृतिस्मृति सत्यव्यवस्थाप्येण वेदे कथिदेव वतते इत्यनर्थकत्वमवसीयते ।

शब्दभेदादर्थभेदो गवाभादिवदिति चेत्ततः सशयात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्मयादीनां
शब्दानां पसरतोर्यथागम्यमिति । पुन ' शब्दभेदात्, गवाभादिवदिति । तत्र किं कारणं अतः सशयात् ।
यत एव मयादीनां शब्दभेदादन्यत्रमाह भयार्, अत एव सशयः । कथ '—

इन्द्रादिवत् ॥ ४ ॥ यथेदं शब्दभेदादित्येवमिति नार्थभेदः । तथा मयादिशब्दभेदेऽप्यर्थभेदः इति ।
न हि यत एव मयापसत एव निश्चयः । किं च—

शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते ॥ ५ ॥ यत्प शब्दभेदोऽर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु
गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—

आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथेदं मयादीनामेव शब्दभेदोऽर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु
गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—
आदेशवचनात् ॥ ६ ॥ यथेदं मयादीनामेव शब्दभेदोऽर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु
गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—

पर्यायशब्दोऽप्यर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—
पर्यायशब्दोऽप्यर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—

औपचारिकवचनात् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्दोऽप्यर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—
औपचारिकवचनात् ॥ ८ ॥ यथा पर्यायशब्दोऽप्यर्थभेदे हेतुरिति मत, तस्य बागादिनार्थेषु गोशब्दभेदादीनां बागादिनार्थेषु न सति । अथ नैवदित्, न तर्हि शब्दभेदेऽप्यर्थकत्वमवसीयते । किं च—

गवा मयागतत्वात्तद्वशात् ॥ ९ ॥ कथ '—

अन्यत्रापि ॥ १० ॥ यथा मया गवा, रुदिवशात् कथिदेव वतते, इति स्म त्वाप्याप । कथ

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिर्धारणा ॥ ४ ॥ मापावयोरूपादिनिशेषैर्यात्मेन निर्णीतस्य पुरुषस्यो-
त्तरकाल स एवायमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिमानभेदा । अत्राहेदमानुपूर्व्यं
किं कृतमेवा, उच्यते ।

अवग्रहादीनामानुपूर्व्यमुत्पाचिक्रियापेक्ष ॥ ५ ॥ अवग्रहप्रकृतात् हतरेपामादानवग्रह
क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुरित् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय,
सन्नेव तस्मिन् किमप्यस्याणुराहोस्वित्पुरुष इति सशयदर्शनात् । तथाग्रहोपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्,
ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नत्वीहेन निर्णय । यश्च निर्णयो न भवति, स सशयजातीय
इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न संशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नावग्रह सशय । कुतो-
ऽग्रहवचनात् । यत उक्तं पुरुषोयमिति अग्रहस्तस्य मापावयोरूपादिनिशेषाक्राक्षणमीहेति । सशयस्त्वप्रति-
पत्तिरेवेति । तन्न किं कारणं ? संशयानतिवृत्ते । कथं ? आलोचनवत् । यथोर्ध्वाधोलोचने किमयमूर्ध्वार्थं स्याणु-
क्तं पुरुष इति संशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वायमर्थ इत्यग्रहे ईहाद्यपेक्षात्संशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमग्निजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्दहनप्रकाशनादिद्रव्यतात्त्रेहनादिप्रति-
नियतलक्षणभेदादन्यत्व । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कोसो लक्षणभेदः ? उच्यते—

अनेकार्थानिश्चितापर्वुदासात्मकः सशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्याणुपुरुषाद्यने-
कार्थालम्बनसमिधा तदनेकार्थात्मक सशय । एकपुरुषाद्ययतमात्मकोऽग्रहः । स्याणुपुरुषानेकधर्मानि-
श्चितात्मक सशय । यतो न स्याणुधर्मान् पुरुषधर्माश्च निश्चिनोति । अग्रहस्तु पुरुषाद्ययतमैकधर्मनिश्चया-
त्मक । स्याणुपुरुषानेकधर्माऽपर्वुदासात्मक सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्याणुपुरुषधर्मान् पर्वुदस्यति
सशय । अवग्रह पुन पर्वुदासात्मक । सद्यन्यान् भावादीन् पर्यायान् पर्वुदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायालम्बन ।

सशयतुल्यत्वमपर्वुदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधात् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशय-
तुल्योऽग्रहः, कुत ? अपर्वुदसात् । यथा सशय स्याणुपुरुषानिशेषापर्वुदासात्मक । तथावग्रहोपि पुरुष इति
मापावयोरूपाद्यपर्वुदासात्मक । अतश्चेतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तन्न किं कारणं ?
निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्ववग्रहः ।

निर्णयदर्शनादीहायां तत्प्रसंग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयाविरो-
ध्यग्रह इति न सशय । ननु ईहाया निर्णयनिरोधित्वात्सशयत्प्रसंग इति । तन्न किं कारणं ? अर्थादा-
नात्, अगम्यार्थं तद्विशेषलब्ध्यर्थमर्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालम्बनः ।

सशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषमवगृह्य, किमप्य
दाक्षिणात्य उत ओदीच्य ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्तौ सशय, एन सशय । तस्योत्तरकाल निशेषोपलब्धिर्भाति
यत्नमीहेति, सशयादर्थोत्तरत्वात् ।

अत एव सशयावचनमर्थगृहीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे सशयो नोक्त । कुत, अर्थगृहीते । सति
सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतापाय इत्युभयथा न दोषोऽन्यतरवचनेऽन्यतर-
स्यार्थगृहीतत्वात् । यदा न दक्षिणात्योयमित्यपाय त्याग करोति तदौदीच्य इत्यनयोधिगमोर्थगृहीत । यदा-
वौदीच्य इत्यपाय करोति तदा न दक्षिणात्योयमित्यपायोर्थगृहीत । कश्चिदाह—यदुक्तं भवता विषय-
विषयिसन्निपाते दर्शनं भवति, तदनन्तरमग्रह इति । तदशुक्तमनेलक्षण्यात् । गहनग्रहादिलक्षण दर्शनमस्ती-
ति । अत्रोच्यते-न, वैलक्षण्यात् । कथं ? इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनावरणीयवीर्यातरायक्षयोपशमामोपागनामावष्टमाद-
विभावितनिशेषनामर्ध्वेन किञ्चिदेतद्वस्त्वित्यालोचनमनाकारं दर्शनमित्युच्यते बालवत् । यथा जातमात्रस्य

इति । उष्ण इति च गत्वा बुद्धिं प्रत्यागच्छति । कथमुष्ण , १ योमिरिति । तथा मतिरिति गत्वा बुद्धिं स्मृतिं गच्छति । का मति , २ या स्मृतिरिति । तत् स्मृतिरिति, गत्वा बुद्धिं प्रत्यागच्छति का स्मृति , २ या मतिरिति । एवमुत्तरेष्वपि । तस्माद्वात्वा प्रत्यागतलक्षणग्रहणात्प्रत्याग पर्यायशब्दो लक्षणमिति । किं च—

पर्यायद्वैध्यादभिवृत् ॥ ११ ॥ यथाभेदात्मभूत उष्णपर्यायो लक्षण, न घूम, तस्य बाह्येधन निमित्तत्वे कादाचित्कत्वात्, तथा आन्ध्यतरो मत्यादिपर्याय, आत्मभूतत्वाल्लक्षण, नानात्मभूतो बाह्यो मत्यादि शब्द पुद्गल तत्प्रत्यायनसमर्थ, तस्य बाह्यकरणप्रयोगनिमित्तत्वादिति ।

करणस्य बाभिधेयार्थत्वादयथा ॥ १२ ॥ इति करणोपमभिधेयार्थं प्रयुज्यते । मति स्मृति सहा चिन्ताभिनिबोध इति योर्थोभिधीयते, त मतिज्ञानमिति । ततो लक्षणत्वमुपपद्यते ।

श्रुतादीनामैतैरनभिधानात् ॥ १३ ॥ न ह्यतैर्मन्यादिभि श्रुतादीन्मभिधीयते ।

वक्ष्यमाणलक्षणसङ्गवाच ॥ १४ ॥ श्रुतादीना हि लक्षणं वक्ष्यते । तत्, तेन मत्प्रसंग । यदेव लक्षण मतिज्ञानमनभिधेये अथास्यात्मलाभे किं निमित्तं , इत्यत आह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्त ॥ १४ ॥

अथयात्मप्रसादानिशेषात्सर्वज्ञानानामेकत्वप्रसंगे, निमित्तभेदान्नानात्व प्रतिपिपादयिष्यन् ब्रवीति । सत्यपि अनुष्मिन्ननिशेषे प्रथक्त्वमेवावनेम । कुत ? यन्मात्तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति । किमिदमिन्द्रिय नाम ?—

इन्द्रस्यात्मनोऽर्थोपलब्धिर्लिंगमिन्द्रिय ॥ १ ॥ इन्द्र आत्मा, तस्य कर्ममलीमसस्य स्वयमर्थान्महातु मत्समर्थत्वाऽर्थोपलब्धने यल्लिङ्ग, तदिन्द्रियमियुच्यते । अथ किमिदमिन्द्रिय ?

अनिन्द्रिय मनोऽनुदरावत् ॥ २ ॥ मनोऽत करणमनिन्द्रियमित्युच्यते । कथमिन्द्रियप्रतिषेधेन मन उच्यते ? । यथायमप्राज्ञ इत्युक्ते प्राज्ञतात्वरहिणे कर्मशक्तिप्रत्ययो भवति । तथा इन्द्रलिंगविरहितेऽन्यस्मिन्ननिन्द्रियमिति सप्रत्यय स्यात् । न तु इन्द्रलिंग एव मनसि । नैव दोष ईषत्प्रतिषेधात् । कथं ? अनुदरावत् यथानुदरा कन्या इति नास्या उदर न विद्यते, किंतु गर्भभारोद्बहनसमर्थोदराभ्यामनुदरा । तथानिन्द्रियमिति नास्तेन्द्रियत्वाभावात् । किंतु चक्षुरादिवत्प्रतिनियतदेशनियमानुस्थानाभावादनिन्द्रिय मन इत्युच्यते ।

अतएव तत्करणमिन्द्रियानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ नास्तेन्द्रियेऽपेक्षस्तीतीन्द्रियानपेक्ष । न ह्यस्य गुण-दोषविचारमविविषयप्रवृत्तौ इन्द्रियापेक्षास्ति ततोऽतएव तत्करणमिति, वेदितव्य । तदुभयमवष्टम्भं यदुत्पद्यते त मतिज्ञानमिति ।

तदित्यग्रहणमनतरत्वादिति चेन्नोत्तरार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेत मतिज्ञानस्यानतरत्वादानेना-मिसंबधो भवतीति तदित्येतद्ग्रहणमनर्थकमिति । तन्न किं कारणमुत्तरार्थत्वात् । उत्तरार्थं होतत् । इतरथा हि अवग्रहेहावायधारणा मतिज्ञानभेदा इति विज्ञानमशक्या, तद्ग्रहणे पुन क्रियमाणे त मतिज्ञानमवग्रहादय इति संबध सुगमो भवति ।

यदेतस्मिन्निमित्तद्वयसन्निधाने सत्यात्मलाभ प्रत्यागूर्णमनिर्वाणतभेदमिति, तद्वेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अवग्रहेहावायधारणा ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमनतरमाद्यग्रहणमवग्रह ॥ १ ॥ विषयविषयिसन्निपाते दर्शनं भवति । तदनंतरमर्थस्य ग्रहणमवग्रह ।

अवगृहीतेषु तद्दिशेषाकांक्षणमीहा ॥ २ ॥ यथा पुष्प इत्यवगृहीते, तस्य मायानयोरूपादिनिशेपैराकांक्षणीमीहा ।

विशेषनिर्ज्ञानाद्यायात्म्यावगमनमवाय* ॥ ३ ॥ मायादिविशेषनिर्ज्ञानाच्चस्य याथात्म्येनावगम-नमवाय । दाक्षिणात्योऽय, युवा, गौर, इति वा ।

निर्ज्ञातार्थाऽविस्मृतिधारणा ॥ ४ ॥ भाषावयोरूपादिनिर्ज्ञेयार्थात्म्येन निर्णतस्य पुरुषस्यो-
त्तरकाल स एवमित्यविस्मरण यतो भवति । सा, धारणा । त एते मतिज्ञानभेदा । अग्राहेदमानुपूर्व्यं
किं कृतमेवा ? उच्यते ।

अवग्रहः।दीनामानुपूर्व्यमुत्पात्तिक्रियापेक्ष ॥ ५ ॥ अग्रहपूर्वकत्वात् इतरेषामादानवग्रह
क्रियते । तथोत्तरेष्वपि योज्य । अत्राह—

अवग्रहेहयोरप्रामाण्य तत्सद्भावेपि सशयदर्शनाच्चक्षुर्वत् ॥ ६ ॥ यथा चक्षुषि न निर्णय,
सत्येन तस्मिन् किमय स्यादुराहोस्वित्पुरुष इति सशयदर्शनात् । तथाऽग्रेहेपि सति न निर्णय, ईहादर्शनात्,
ईहाया च न निर्णय, यतो निर्णयार्थमीहा नर्त्तयैव निर्णय । यच्च निर्णयो न भवति, स सशयजातीय
इत्यप्रामाण्यमनयोरिति ।

अवग्रहवचनादिति चेन्न सशयानतिवृत्तेरालोचनवत् ॥ ७ ॥ स्यादेतन्नामग्रह सशय । कुतो-
ऽग्रहवचनात् । यत उक्तं पुरुषोयमिति अग्रहस्तस्य भाषावयोरूपादिनिशेषाकाक्षणाभिहिते । सशयसम्प्रति-
पत्तिचेत्तेति । तत्र किं कारणं ? सशयानतिवृत्ते । कथं ? आलोचनवत् । यथोर्ध्वालोचने किमयमूर्ध्वोर्ध्वं स्यात्पु-
रत पुरुष इति सशयानतिवृत्ति । तथोर्ध्वोपर्यय इत्यग्रहे ईहायपेक्षात्वासशयानतिवृत्ति । उच्यते—

लक्षणभेदादन्यत्वमपिजलवत् ॥ ८ ॥ यथाग्निजलयोर्देहनप्रज्ञाशनादिद्रव्यतालोहनादिप्रति-
नियतलक्षणभेदादन्यत्व । तथावग्रहसशययोर्लक्षणभेदादन्यत्व । कोसो लक्षणभेद ? उच्यते—

अनेकार्थानिधितपर्युदासात्मकः सशयस्तद्विपरीतोऽवग्रहः ॥ ९ ॥ स्यात्पुरुषाद्यने-
कार्थालोचनसन्निधानादनेकार्थात्मक सशय । एकपुरुषाद्यन्यतमात्मकोऽवग्रह । स्यात्पुरुषानेकधर्मानि-
धितात्मक सशय । यतो न स्यात्पुरुषान् पुरुषधर्माश्च निधिनोति । अवग्रहस्तु पुरुषाद्यन्यतमेकधर्मनिश्चया-
त्मक । स्यात्पुरुषानेकधर्माऽपर्युदासात्मक सशय । यतो न प्रतिनियतान् स्यात्पुरुषधर्मान् पर्युदस्यति
सशय । अवग्रह पुन पर्युदासात्मक । सन्नयान् भाषादीन् पर्यायान् पर्युदस्य, पुरुष इत्येकपर्यायात्त्वन ।

सशयतुल्यत्वमपर्युदासादिति चेन्न निर्णयनिरोधात् सशयस्य ॥ १० ॥ स्यादेतत्सशय-
तुल्योऽग्रहः, कुत ? अपर्युदासात् । यथा सशय स्यात्पुरुषविशेषापर्युदासात्मक । तथावग्रहापि पुरुष इति
भाषावयोरूपाद्यपर्युदासात्मक । अतश्चेतदेव यदुत्तरकाल तद्विशेषार्थमीहामारभत इति । तत्र किं कारणं ?
निर्णयनिरोधात्, सशयस्य । सशयो हि निर्णयनिरोधी, नत्वग्रहः ।

निर्णयदर्शनादीहाया तत्प्रसग इति चेन्नार्थादानात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि निर्णयविरो-
ध्यग्रह इति न सशयः । ननु ईहाया निर्णयनिरोधित्वात्सशयत्वप्रसग इति । तत्र किं कारणं ? अर्थादा-
नात्, अग्राह्यार्थं तद्विशेषलक्ष्यधर्मार्थादानमीहा । सशय पुनर्नार्थविशेषालम्बनः ।

सशयपूर्वकत्वाच्च ॥ १२ ॥ सशयो हि पूर्वमुपजायते ईहाया, कथं ? इह पुरुषवत्पुत्र, किम्प
दाक्षिणान्य उत औदीय ? इत्येवमाद्यप्रतिपत्ता सशय, एव सशय । तस्योत्तरकाल विशेषोपपत्तिः ।
यतमीहेति, सशयादर्थात्तरत्व ।

अत एव सशयावचनमर्थगृहीते ॥ १३ ॥ अत एव सूत्रे सशयोनेकः । कुत, तद्वत्पुत्रः । तस्य
सशये ईहाया प्रवृत्तिर्नास्तीति । आह—किमयमपाय उतावाय इत्ययमथा न दोषोऽग्रहस्य
स्वार्थगृहीतत्वात् । यदा न दाक्षिणात्योपमित्यपाय त्याग करोति तदौदीय इत्ययमपि दोषः ।
षौदीय इत्ययम करोति तदा न दाक्षिणात्योपमित्यपायार्थगृहीत । कश्चिदग्रहः—पुत्रः सशयः
विपयिसन्निपाते दर्शनं भवति, तदनन्तरमग्रह इति । तदयुक्तमनेच्छन् । अतः सशयः सशयः
ति । अत्रोच्यते न, वैलक्षण्यात् । कथं इह चक्षुषा चक्षुर्दर्शनास्य पर्युदस्यते । अतः सशयः सशयः
विभाषितविशेषतामर्थ्येन किंचिदतिवृत्तिव्यालोकनमनाकार इत्येवमुक्तेः ।

बालस्य, प्राथमिक उन्मेषोऽसावविभावितरूपद्रव्यविशेषाद्येचनादर्शनं निवञ्चितं । तथा सर्वेषां । रातो द्वित्र्यादि समयभाविषूमेवेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणवैर्योतरावक्ष्यापेक्षामागोपनामानाष्टभाद्रपदिमिति विभावित विशेषोऽवग्रहः । यत्प्रथमसमयो मेवितस्य बालस्य दर्शनं तत्तत्तत्प्रवृत्तजातीयत्वाज्ञानमिष्टं, तस्मिन्प्राज्ञानं वा स्यात् सम्यग्ज्ञानं वा । मिथ्याज्ञानत्वेपि, सत्तयविपर्ययानध्यवसायात्मकः स्यात् । तत्र न तात्त्विकस्य, विपर्ययात्मकं वा चेद्वितस्य सम्यग्ज्ञानपूत्रकत्वात् । प्राथमिकत्वाच्च नास्तीति । तथानध्यवसायरूप, आत्मध धधिरूपशब्दवत् वस्तुमात्रप्रतिपत्ते । न सम्यग्ज्ञानमयाकारावल्बनाभावात् । किं च—

कारणनानात्वात्कार्यनानात्वसिद्धे ॥ १४ ॥ यथा घृत्तुकारणभेदात् घटपटकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्, तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इति । अस्ति प्राक् अवग्रहादर्शनं । तत्त शुद्धदृष्ट्या-दिरूपनिज्ञानसामर्थ्योपेतस्यात्मन किं शुद्धमुत्तुष्टं । इत्यादिनिशेषाप्रतिपत्ते सशयः । तत्त शुद्धविशेषा-विक्षणं प्रतीहन्मीहा । तत्त शुद्धमेवेदं न दृष्ट्यामित्यथापनमनाय । अवेतस्यायस्याविस्मरण धारणा । एव श्रोत्रादिषु मनस्यपि योग्यं, तदावरणकर्मक्षयोपशमविकल्पात्प्रत्येकानमग्रहादिज्ञानावरणभेद इत्युच्यते । कथं । ज्ञानावरणमूलप्रवृत्ते पचोत्तरप्रवृत्तपस्तासामप्युत्तरोत्तरं प्रवृत्तिविशेषा सति । 'ज्ञानावरणस्योत्तरप्रवृत्तय असरत्येवलोका इति वचनात् । आह—इहादीनाममतिज्ञानप्रसंगः । कुतः परस्परकार्यत्वात् । अवग्रहः कारणं, ईहा कार्यं । ईहा कारणं, अथाय कार्यं । अथाय कारणं धारणा कार्यं । नचेहीदानीमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वमस्तीति । नैष दोषः ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वा-मतिज्ञानव्यपदेशः । यथैव श्रुतस्यापि प्राप्तोति इन्द्रियगृह्यतविषय-त्वात् । ईहादीनामिन्द्रियनिमित्तत्वमप्युपचर्यते । न तु श्रुतस्याय निधिरस्ति तस्यानिन्द्रियविषयत्वादिति श्रुतस्या-प्रसंगः । यथैव चक्षुरिन्द्रियेहादिव्यपदेशाभावा इति चेन्नैन्द्रियशक्तिपरिणतस्य जीवस्य भावेन्द्रियत्वे तद्व्यापारकार्मत्वात् । इन्द्रियभावपरिणतो हि जीवो भावेन्द्रियमिष्यते तस्य विषयाकारपरिणामा ईहादय इति चक्षुरिन्द्रियेहादि-व्यपदेश इति । इमेऽनग्रहादयो मतिज्ञानप्रभेदा उत्तमत्वे ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्ता कैषा भवति । इत्युच्यते

बहुवहुविधक्षिप्रानि सृत्तानुक्तध्रुवाणां सेतराणां ॥ १६ ॥

सङ्ख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात् ॥ १ ॥ बहुशब्दो हि वैपुल्यवाची सङ्ख्यावा-ची च । तस्योपपत्त्यापि ग्रहणं कस्मात् निशेषात् । सङ्ख्यायामेको द्वौ बहव इति । वैपुल्ये बहुरोदना बहु मूल इति ।

पहवग्रहाधभावः प्रत्यर्थवशवर्तित्वादिति चेन्न सबदैकमत्ययमसगात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्प्र-त्यर्थवशवर्तितं विज्ञानं नानेकमर्थं गृहीतुमलभतो बद्धमग्रहादीनामभाव इति । तन्न किं कारणं । सर्वदैकप्रत्यय प्रसगात् । यथाऽस्याऽदृष्ट्या कथिदैकमेव पुरुषमवलोकयज्ञानेन इत्येति । मिथ्याज्ञानमन्यथा स्यात् एकत्रानेकं धुर्दिर्विदं भवेत् । तथा नगरवनस्कंधानारावगाहिनापि तस्यैकप्रत्ययः स्यात्सावकाळिकः । अतश्चानेकार्थप्राप्ति-विज्ञानस्यास्यतासमन्तगतरनस्कंधावारप्रत्ययनिवृत्तिः । नैता सत्ता द्वेकार्यनिवेशिन्यस्मात्साम्योक्तस्यव-हारनिवृत्तिः । किं च नानाप्रत्ययमात्रावत्यैकात्म्यं नियमाज्ञानं, तस्य पूरज्ञाननिवृत्तावुत्तरज्ञानोत्पत्ति-स्यादनिवृत्तौ दोषमप्यत्र च दोषः । यदि पूर्वमुत्तरज्ञानोत्पत्तिकाळेति । यदुक्तं 'एकात्म्यमेकमनसत्वात्, इत्येदो विरु-ध्यते । यथैक मनोऽनेकप्रत्ययधारकं तथैकप्रत्ययानेकार्यो भविष्यति, अनेकस्य प्रत्ययस्यैककाळसमवाय-नत्वेनेकार्थोपलब्धिरुपपत्त्यते, तत्र यदभियतमेव, एकस्य ज्ञानमेकं चायमुपलभते इत्यमुष्य व्याघातः । अथ पुनर्निवृत्ते पूर्वस्मिन्मुत्तरज्ञानोत्पत्तिः प्रतिज्ञायते, ननु सर्वैकार्थमेकमेव ज्ञानमित्यत इदमस्मादन्यदित्येव व्यवहारो न स्यात्, अस्ति च स, तस्मान्न निश्चिदेतत् । किं च—

आपेक्षिकसंख्यवहारनिवृत्ते ॥ ३ ॥ यस्मैकज्ञानमोकार्थमिष्य न विधत्ते, तस्य मध्यमप्रेद-शिन्योर्गुणपदतुल्यमात्रद्विषयदीर्घह्रस्व-यवहारो विनिवर्तते । आपेक्षिकोद्देशो न वापेक्षास्ति । किं च—

सशयाभावप्रसगात् ॥ ४ ॥ एकार्थमिष्यति निमित्तं स्थानौ पुरुषे वा प्राक्प्रत्ययज-म स्यात् नोभयोः, प्रतिपातविशेषात् । यदि स्थानौ पुरुषाभावात्स्यानुश्रयापुत्रवत् सशयाभावः स्यात् । अथ पुरुषे तथा स्याद्व्यवधानपेक्ष्यासशयो न स्यात्, तत्पूर्ववत् । नत्वभाव इष्टः, अतो नैकार्थप्राप्तिविज्ञानकल्पना श्रेयसीति ।

किं च—ईप्सितनिष्पत्ति, अनियमात्, विज्ञानस्यैकार्थानलबिले चित्रकर्मणि निष्णातस्य चैत्रस्य पूर्णकलशमालिखत तत्क्रियाकलशतत्प्रकारग्रहणविज्ञानभेदादितरेतरनियमसकृन्माभावात् अनेकविज्ञानोत्पादननिरोधक्रमे सत्यनियमेन निष्पत्ति स्यात् । दृष्टा तु सा नियमेन सा चैकार्थप्राप्तिविज्ञाने विरुध्यते । तस्मान्नानार्योपि प्रत्ययोऽभ्युपेय ।

द्विध्यादिप्रत्ययाभावाच्च ॥ ५ ॥ एकार्थनियमवर्तिनि विज्ञाने द्वाविमौ इमे त्रय इत्यादि प्रत्ययस्याभाव । यतो नैक विज्ञानं द्विध्याद्यर्थानां ग्राहकमस्ति ।

सतानसस्कारकल्पनायां च विकल्पानुपपत्ति ॥ ६ ॥ सताने सस्कारे च कल्पमाने विकल्पयोरुपपत्ति । स सतान सस्कारश्च ज्ञानजातीयो वा स्यादज्ञानजातीयो वा यद्यज्ञानजातीयो न तत किंचिप्रयोजनमस्ति । ज्ञानजातीयत्वेपि एकार्थप्राप्तित्व स्यादनेकार्थप्राप्तित्व वा यद्येकार्थप्राप्तित्व दोषविधित्तदवश्य । अधानेकार्थप्राप्तित्व, प्रतिज्ञा नि प्रसज्यते ।

विधग्रहण प्रकारार्थ ॥ ७ ॥ विधयुक्तगतप्रकारा समानार्थ इति प्रकारार्थो विधशब्द । बहुविध बहुप्रकारमित्यर्थ ।

क्षिप्रग्रहणमचिरमतिपर्यर्थ ॥ ८ ॥ अचिरप्रतिपत्ति कथं स्यात् इति १ क्षिप्रग्रहण क्रियते ।

अनि स्तग्रहणमसकलपुद्गलोद्गमार्थ ॥ ९ ॥ अनि स्तग्रहण क्रियते, असकलपुद्गलोद्गमार्थ ।

अनुक्तमभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति ॥ १० ॥ अभिप्रायेण प्रतिपत्तिरस्ति, इत्यनुक्तग्रहण क्रियते ।

युव यथार्थग्रहणात् ॥ ११ ॥ युवग्रहण क्रियते, यथार्थग्रहणमस्तीति ।

सेतरग्रहणाद्विपर्ययावरोधः ॥ १२ ॥ अल्पमल्पविध चिर नि स्तमुक्तमध्वमिल्येतैपामवरोधो भवति, सेतरग्रहणात् ।

अवग्रहादिसवधात्कर्मनिर्देशः ॥ १३ ॥ बह्वादीनामिति कर्मनिर्देशोऽवग्रहाद्यपेक्षो वेदितव्य ।

बह्वादीनामादौ वचन विशुद्धिप्रकर्षयोगात् ॥ १४ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमविशुद्धिप्रकर्षयोगे सति बह्वादीनामवग्रहादयो भवति, इति तेषां ग्रहणमादौ क्रियते ।

ते च प्रत्येकमिन्द्रियानिन्द्रियेषु द्वादशविकल्पा नैयाः ॥ १५ ॥ तद्यथा प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणवीर्यातरापक्षयोपशमोपागमामोपष्टभास्तमिन्द्रोतान्यो वा युगपत्ततविततघनमुपिरादिशब्दश्रवणाद्बहुशब्दमगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणाम आत्मा, ततश्चन्द्रादीनामन्यतममल्प शब्दमगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिसन्निधाने सति, ततादिशब्दविकल्पस्य प्रत्येकमेकाद्वित्रिचतु सत्येयासत्येयानतगुणस्यावग्राहकत्वात् बहुविधमगृह्णाति । अल्पविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारण आत्मा ततादिशब्दानामेकविधावग्रहणादेकविधमगृह्णाति । प्रकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामित्वात् क्षिप्र शब्दमगृह्णाति । अल्पश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामिकत्वाच्चिरेण शब्दमगृह्णाति । सुविशुद्धिश्रोत्रादिपरिणामात्ताकल्पेनानुचारितस्य ग्रहणादनि स्तमगृह्णाति । नि स्त प्रतीत । प्रकृष्टविशुद्धिश्रोत्रेन्द्रियादिपरिणामकारणादेकगर्णनिर्गमपि अभिप्रायेणैरानुचारित शब्दमगृह्णाति । इम भवान् शब्द वक्ष्यतीति । अथवा स्वरसंचारणात्प्राक्पूनीद्रव्यातोयाद्यामर्शनेनैव वादितमनुक्तमेव शब्दमभिप्रायेणामगृह्णात्तच्छब्दो भवति शब्दवादपिपत्ति इति । उक्त प्रतीत । सकृन्नापरिणामनिष्ठसुकस्य यथानुरूपश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमादिपरिणामकारणारस्थितत्वात् यथा प्रायमिक शब्दग्रहण, सत्यावस्थितमेव शब्दमगृह्णाति । नोन नाम्यधिक । पीन पुन्येन सकृन्नाविशुद्धिपरिणामकारणापेक्षस्यात्मनो यथानुरूपपरिणामोपात्तश्रोत्रेन्द्रियसान्निध्येपि तदावरणस्येवपीदधार्मिवात्पीन पुनिक प्रकृष्टावकृष्टश्रोत्रेन्द्रियावरणादिसंक्षयोपशमपरिणामत्वाच्चाधुनमवगृह्णाति । शब्द कचिद्बहु कचिदल्प कचिद्बहुविध कचिदेकविध कचित् क्षिप्र कचिच्चिर कचिदनि स्त कचिचिनि स्त कचिदुक्त कचिदनुक्त ।

आह—बहुबहुविधयो क प्रतिविशेषो यावतोभयत्रापि ततादिशब्दग्रहणमविशिष्टमस्ति ? उच्यते, न, विशेषदर्शनात् । यथा कश्चित्, बहूनि शास्त्राणि भोनेन सामान्यार्थेनाविशेषितेन व्याचष्टे न तु बहुभिर्विशेषितार्थे । कश्चिच्च तेषामेव बहूनां शास्त्राणां बहुभिरर्थैः परस्परातिशयमुक्तैर्बहुकल्पेर्व्याख्यानं करोति । तथा ततादिशब्दग्रहणाविशेषेपि यत्रत्येकं ततादिशब्दानामेकद्वित्रिचतुः सरेषां ऽऽसंख्येयाऽनन्तगुणपरिणतानां ग्रहणं तद्बहुविधग्रहणं । यत्ततादीनां सामान्यग्रहणं तद्बहुग्रहणं ।

आह—उक्तानि सूत्रयोः क प्रतिविशेषः ? यत् सकलशब्दानि सरणानि सूत्रमुक्तमप्येवविधमेव । उच्यते अन्योपदेशपूर्वकं शब्दग्रहणं, उक्तं । गोशब्दोपमिति । स्वत एव ग्रहणं नि सूत्रं । चक्षुषा ॥ विशुद्धचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लवर्णरक्तनीलपीतरूपपर्यायं बहुमनगृह्णाति । अल्पं पूर्णं न । प्रकृष्टविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्छुक्लादिपचतरूपगुणस्य प्रत्येकमेकद्वित्रिचतुः सरेषां सारयेयानन्तगुणपरिणामिनोऽनप्राहकत्वसामर्थ्याद्बहुविधरूपमनगृह्णाति, एकविधं पूर्णं न । क्षिप्रचिरयोरप्युक्त एव क्रमः । पचवर्णरत्नकवलचित्रपटादीनां सङ्केतकदेशविषयपचवर्णग्रहणात्कृत्स्नपचवर्णेष्वदृष्टेष्वपि सूत्रेष्वपि तद्वर्णानिष्करणसामर्थ्यादपि सूत्रमनगृह्णाति । अथवा देशांतरस्य पचवर्णपरिणतैकयस्मादिकथनात्सामक्येनाऽकथितस्याप्येकदेशकथनेनैव तत्कृत्स्नपचवर्णग्रहणादपि सूत्रं । नि सूत्रं प्रतीतं । सुविशुद्धिचक्षुरिन्द्रियादिक्षयोपशम आत्मा शुक्लवर्णादिवर्णमिश्रीकरणदर्शनात्परेणाकथितमपि वर्णमभिप्रायेणैव प्रतिपद्यत । भवानिमं वर्णमैतद्दर्शनं द्रव्यमिष्यतात्किरिष्यतीत्येव ग्रहणादनुक्तं रूपमनगृह्णाति । अत्र देशांतरस्य पचवर्णैकद्रव्यकथने तात्वादिकरणसंक्षेपात्प्राक् सङ्कटद्रव्यकथितमेव द्रव्यमाचष्टे भवानेव विधमस्माकं पचवर्णं व्यतिकरिष्यतीत्यनुक्तं रूपमनगृह्णाति । परकीयाभिप्रायानपेक्षमात्मीयचक्षुरिन्द्रियपरिणामसामर्थ्यादेवोक्तं रूपमनगृह्णाति । संक्षेपपरिणामनिरुक्तस्य यथानुरूपं चक्षुरिन्द्रियारणक्षयोपशमपरिणामकारणावस्थितत्वाद्यथा प्राथमिकं रूपग्रहणं तथावस्थितमनं रूपमनगृह्णाति । नोन नाम्यधिकं । पोन पुन्येन संक्षेपविशुद्धिपरिणामापेक्षयाऽऽत्मनो यथा नुरूपपरिणामोपात्तचक्षुरिन्द्रियसामर्थ्येपि तदावरणस्येवोपदाविर्भावनात् पोन पुनिकं प्रकृष्टावरणचक्षुरिन्द्रियारणक्षयोपशमपरिणामकारणत्वाच्चाधुनमनगृह्णाति रूपं । कचिद्बहु कचिदल्पं कचिद्बहुविधं, कचिदेकविधं, कचित् क्षिप्रं, कचिच्चिरं, कचिदपि सूत्रं, कचिन्मि सूत्रं, कचिदनुक्तं । कचिदुक्तं, एव घ्राणाद्यनमहेष्वपि योज्यं । तथेहावायवारणा अपि बह्वादिभिः सेतैरैवसेषा । कश्चिद्ग्राह—श्रोत्रघ्राणस्पर्शनरसनचतुष्टयस्य प्राप्यकारित्वादिनि सूतानुक्तशब्दाद्यनग्रहेहानायधारणा न युक्ता । इत्युच्यते—अप्राप्तत्वात् । कथं ? पिपीलिकादिवत् । यथा पिपीलिकादीनां घ्राणरसनदेशप्राप्तेपि गुडादिद्रव्ये गहरसंज्ञानं, तथैव यावद्विधास्मदाद्यप्रत्यक्षसूक्ष्मगुडानयनं पिपीलिकादिघ्राणरसनदेशप्राप्तौ परस्परानपेक्षाश्चेच्छतौ न दोषः ।

अस्मदादीनां तदभाव इति चेन्न श्रुतापेक्षत्वात् ॥ १६ ॥ यथा भूगृहसवधितोरितस्य पुस्तकधुरादिभिरवभासितेष्वपि घटादिषु घटोप रूपमिदमित्यादि यद्विशयपरिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं परोपदेशापेक्षत्वात् । तथास्मदादीनामप्यपि सूतानुक्तमपि ज्ञानविकल्पशब्दाद्यनग्रहादिज्ञानं तच्छ्रुतापेक्षं । किं च—

लज्ज्यस्पर्शत्वात् ॥ १७ ॥ श्रुतज्ञानप्रमेदप्ररूपणया लज्ज्यक्षरश्रुतकथनं योद्धा प्रविभक्तं । तद्यथा—चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनमनो लज्ज्यक्षरमित्यर्थं उपदेशः । अतश्चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनैर्द्रियमनोलज्ज्यक्षरसामर्थ्यादेतत्सिध्यति, अनि सूतानुक्तानामपि शब्दानां अग्रग्रहादिज्ञानं । यद्यनग्रहादयो बह्वादीनां वर्णगामाक्षेपारो बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्य ? इत्यत आह—

अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोर्थस्तस्य बह्वादिनिशेषणविशिष्टस्याऽनग्रहादयो भवति ।

इयति पर्यायानयते वा तैरित्यर्थो द्रव्यः ॥ १ ॥ प्रत्यामसवधिनं पर्यायानुभयानिमित्तशब्दत्वात्प्रत्यागूनानिवर्ति गच्छत्ययते गम्यते वा तैरित्यर्थः क । पुनरसौ ? द्रव्यं । किमर्थमिदमुच्यते—

अर्थवचन गुणग्रहणानिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ केचिद्रूपादयो गुणा एवेन्द्रिये सनिकृष्यते । ततसाद्ग्रहणमिति मयते । तमतनिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । न हि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियसनिकर्षमाणपदते इति । तत्प्रचयनिशेषे सति सनिकर्षसम्भ २ इति चेन्न, गुणादीनां प्रचयानुपपत्ते । सत्यपि वा प्रचयेऽर्थांतरप्रादुर्भावाभावात् सूक्ष्मावस्थानतिक्रमाद्ग्रहणमेवैषा स्यात् । न तर्हीदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं गद्यो वा प्राप्तः ? इति । भवति च । अर्थग्रहणात् तदव्यतिरेकात्तेषामपि ग्रहणोपपत्ते ।

तेषु सत्सु मतिज्ञानात्मलाभात्सप्तमीप्रसंग ॥ ३ ॥ यतो नियेषु सत्सु मतिज्ञानमाविर्भवति अतोर्थे इति वाच्य । न, अनेकात्तात् । नायमेकातोस्ति सत्यर्थे मतिज्ञानं भवतीति । यतः सत्यप्यर्थेऽनितलभवनसम्भूतस्य कुमारस्योत्तीर्णमात्रस्य घटरूपादिमतिज्ञानाभावात् । अथवा नायमेकातोत्स्यधिकरणस्य सत्वात्सप्तमीप्रसंग इति । कस्मात्तस्याप्रतिक्षितत्वात् । विप्रक्षानशादि कारकाणि भवति ।

क्रियाकारकसंबन्धस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ अग्रप्रहादयः क्रियाविशेषा उक्तास्तेषामग्रस्य केन चित् कर्मणा भवितव्यमिति बह्वादिनिकल्पस्यार्थस्येत्युच्यते ।

बह्वादिसामानाधिकरण्याद्बहुत्वमसंग ॥ ५ ॥ यतो बह्वादिरेवार्थं नातोऽन्यस्ततो बह्वादिसामानाधिकरण्यादर्थानामिति बहुत्वं प्राप्नोति २

न वानभिसवधात् ॥ ६ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? अनभिसवधात् । नवस्य बहुत्वादिभिरभिसवधं क्रियते । केन तर्हि ?

अवग्रहणादिभिः ॥ ७ ॥ कस्येत्युक्तेऽर्थस्येतीह सप्रच्यते । तद्विशेषणं बह्वादिग्रहणं ।

सर्वस्य वाऽर्थमाणत्वात् ॥ ८ ॥ अथवा सर्वस्यार्थमाणस्यार्थत्वमतो जातिप्रधानत्वाभिर्देशस्यार्थस्येत्येकत्वनिर्देशो युक्तः ।

प्रत्येकमभिसवधाद्वा ॥ ९ ॥ अथवा प्रत्येकमभिसवधं क्रियते । बहोरर्थस्य बहुविधस्यार्थस्येति । किमपी अग्रप्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियार्थस्य भवत्युक्तं कश्चिद्विषयविशेषोस्ति २, इत्यत आह—

व्यजनस्यावग्रह ॥ १८ ॥

व्यजनमन्यक्त शब्दादिजातः । तस्याग्रमहो भवति किमर्थमिदं २ नियमार्थः । अवग्रह एव नेहादय इति । स तद्वैषकारं कर्तव्यः २

न वा सामर्थ्यादवधारणप्रतीतेरन्यसंबन्धः ॥ ११ ॥ न वा कर्तव्यः । किं कारणं ? समर्थ्यादवधारणप्रतीतिः । कथं ? अन्यसंबन्धः । यथा न कश्चिदप्यो न मक्षयतीति सामर्थ्यादवधारणं प्रतीयते, अप एव मक्षयतीति । तथा सर्वेषामग्रमहादीनां प्रसिद्धौ अग्रमन्त्रचनमन्त्रधारणार्थं विज्ञायते ।

तयोरभेदो ग्रहणाविशेषादिति चेन्न व्यक्ताव्यक्तभेदादभिनवशरावचत् ॥ २ ॥ स्यादेतत्तयोरर्थानामग्रव्यजनाग्रमहयोर्नास्तिभेदः, ग्रहणाविशेषात् । न हि शब्दादिग्रहणं प्रति विशेषोस्तीति । तन्न किं कारणं ? व्यक्ताव्यक्तभेदात् । व्यक्तग्रहणमर्थानग्रह । अव्यक्तग्रहणं व्यजनाग्रमहः । कथं ? अभिनवशरावचत् । यथा सूक्ष्मजलरुणदित्रिसिक्तं शराभोगिनवो नार्दी भवति । स एव पुनः पुनः सिन्धुमानः शनैस्तिम्यति । तथाऽपि शब्दादीनां व्यक्तग्रहणात्माकं व्यजनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थानग्रहः ।

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यजनावग्रहप्रसंगे यत्रासम्भवादर्थं प्रतिषेधमाह—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥ १९ ॥

चक्षुरा अनिन्द्रियेण च व्यजनाग्रमहो न भवति । युक्तः २

व्यजनावग्रहाभावश्चक्षुर्मनसोरमाप्यकारित्वात् ॥ १ ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिकं युक्तं सनिकर्षविषयेऽनस्यितं वाक्प्रकाशमव्यक्तमुपलभते । चक्षुर्मनश्चाऽप्राप्तं, ततो नानयोर्व्यजनाग्रमहोस्ति ।

इच्छामात्रमिति चेन्न सामर्थ्यात् ॥ १ ॥ स्यादेतदिच्छामात्रमिदमासार्थावधारि चक्षुरिति, तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यात् । कथं सामर्थ्यं ?

आगमतो युक्तितत्र ॥ ३ ॥ आगमस्तावत्—गाथा

पुष्ट सुणोदि सद अपुष्ट पुणनि पस्तदे रूव । गध रस च पास पुष्ट पुष्ट विजाणादि ॥ इति

युक्तितोपि अप्राप्यकारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात्, त्वर्गिन्द्रियवत्स्पृष्टमजन गृह्णीयात् । न च गृह्णत्यतो मनोवदप्राप्यकारीत्यवसेय । अत्र केचिदाहुः, प्राप्यकारि चक्षुरावृत्तानवग्रहात् त्वर्गिन्द्रियवदिति । अत्रोच्यते—काचाभ्रस्फटिकावृत्तार्थोवग्रहे सत्यन्यापकत्वादसिद्धो हेतुः । वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत् । तथा सशयहेतुः, अप्राप्यकारिण्यस्कातोपले साध्यनिपक्षेपि दर्शनादिति । भौतिकत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरभिवादिति चेन्न । अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्यकारि चक्षुरिति चेन्न । द्रव्येन्द्रियोपकरणस्य भावेन्द्रियस्य प्राधान्यात् । अप्राप्यकारिण्ये व्यग्रहितातिनिमिषकृष्टग्रहणप्रसंग इति चेन्न अयस्कातेनैव प्रत्युक्तत्वात् । अयस्कातोपलभप्राप्य लोहमाकर्ष्यदपि न व्यग्रहितमाकर्षयति नातिविमृष्टमिति । सशयानस्थमेतदित्यप्राप्यकारिण्ये सशय विपर्यभाव इति चेत्, तत्प्राप्यकारित्वेपि, तदविशेषात् । कथिदाह—रश्मिवच्चक्षुः, तैजसत्वात्तत्प्राप्यकारी स्यन्नविद्येतत्तत्प्राप्यकमनस्युपगमात् । न हि वयमस्युपगच्छामस्तैजस चक्षुरिति । तेजोलक्षणमौष्पमिति कृत्वा चक्षुरिन्द्रियस्थानमुपगमं स्यात् । न च तदेव स्पृशेन्द्रियमुष्णस्पर्शोपलभि दृष्टमिति । इतश्चातैजस चक्षुर्मामुत्पन्नोपलब्धे । अदृष्टप्रशादनुष्णामासुरत्वमिति चेत्तददृष्टस्य गुणत्वात्, अक्रियस्य भावस्य भावनिग्रहासामर्थ्यात् । नक्तचररश्मिदर्शनादरश्मिवच्चक्षुरिति चेन्नतैजसोपि पुद्गलद्रव्यस्य आसुरत्वपरिणामोपपत्तेरिति । किं च—गतिमद्वैधर्म्यादिह यद्व्रतमिद्व्रतमिति न तत्तन्निष्कृष्टविप्रकृष्टानभिन्नकाल प्राप्नोति । न च तथा चक्षुः । चक्षुर्हि शाखाचद्रमसामभिन्नकालमुपलभते, यावता कालेन शाखा प्राप्नोति तावता चद्रमसमिति स्पष्टं गतिमद्वैधर्म्यं तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति । यदि च प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्तमिच्छाया रात्री दूरेणैव प्रज्वलति समापगतद्रव्योपलभन भवति कुतोनातरालगतद्रव्यालोचन । प्रकाशभावादिति चेन्न तैजसत्वादग्न्यादिबत् सहायातरापेक्षत्वप्रसंगान् । किं च यदि प्राप्यकारि चक्षुः स्यात्सातराधिकमग्रहणं न प्राप्नोति । नहीन्द्रियाणां निरतरे नियमे गथादौ सातरग्रहणं दृष्टं । नाप्यधिकग्रहणं । अथ मतं बहिरधिष्ठानाद्व्यतिरिद्रियस्य अत उपपन्नं तद्रियस्य सातराधिकग्रहणमिति तदयुक्तं—यस्मान्न बहिरधिष्ठानादिन्द्रियं तत्र चिकित्सादिदर्शनादन्यथाधिष्ठानपिधानेपि ग्रहणप्रसंगो मनसश्चाहर्निशात् । मनसाधिष्ठितं हि इन्द्रियं स्वविषये व्यापियते न च मनोनाहिरधिष्ठानमस्ति तदमानादग्रहणप्रसंगं अनुवृत्तौ च समानभावाद्विप्रकर्षणं चक्षुररश्मिसमूहं, कथं मनुमनाधिष्ठित्येति । कथिदाह—श्रोत्रमप्राप्यकारि निष्कृष्टविषयग्रहणादिति । एतच्चायुक्तं असिद्धत्वात् । साध्यं तावदेतद्विप्रकृष्टशब्दं गृह्णाति श्रोत्रं उतप्राणेंद्रियवदनगाद स्वविषयभावपरिणतं पुद्गलद्रव्यं गृह्णातीति । विप्रकृष्टशब्दग्रहणे च स्वकर्णतातर्निष्ठगतमशकशब्दो नोपलभ्यते नहीन्द्रियं किंचिदेकं दूरस्पष्टविषयमाहि दृष्टमिति । आकाशगुणत्वाच्छब्दस्य स्पृशवद्गुणत्वाभाव इति चेन्नाऽमृतगुणस्यात्मगुणवदिन्द्रियविषयत्वाददर्शनादिति । प्राप्तानग्रहे श्रोत्रस्य दिग्देशभेदनिशिष्ठनिषयग्रहणाभावा इति चेन्न शब्दपरिणतविषयपुद्गलवेगशक्तिविशेषस्य तथामात्रपत्तेः । सूक्ष्मत्वाप्रतिघातात्समततं प्रवेशश्च । सिद्धमेतच्चक्षुर्मनसी बर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां पञ्चानग्रहं । सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थानग्रह इति ।

मनसोऽनिन्द्रियव्यपदेशाभावः स्वविषयग्रहणे करणान्तरानपेक्षत्वाच्चक्षुर्वत् ॥ ४ ॥ यथा चक्षुरूपग्रहणे करणान्तरं नापेक्षत इति इन्द्रियव्यपदेशो लभते तथा मनोपि गुणदोषविचारादिस्वव्यापारे करणान्तरं नापेक्षत इतीन्द्रियं प्राप्नोति नानिन्द्रियमिति ।

न बाभत्यस्तत्त्वात् ॥ ५ ॥ नैव दोषः किं कारणं ? अग्रत्वज्ञत्वात् । यथा चक्षुरादिपरस्परस्यैन्द्रियकत्वात्प्रत्यक्षं न तथा मन इन्द्रियकः । कुत ? सूक्ष्मद्रव्यपरिणामात्तस्मादनिन्द्रियमित्युच्यते । अत्राह—कथमवगम्यते प्रत्यक्षं तदस्तीति ?

अनुमानात्तस्याधिगम ॥ ६ ॥ अप्रत्यक्षाणामप्यर्थानां लोकेऽनुमानादधिगतिर्दृष्टा, यथा, आदित्यस्य गति । यनस्पतीनां च वृद्धिहासौ । तथा मनसोऽप्यस्तित्वमनुमानादवगम्यते । कोसायनुमान ।

युगपज्ज्ञानक्रियानुत्पत्तिर्भनसो हेतु ॥ ७ ॥ सत्सु चक्षुरादिकरणेषु शक्तिमत्सु च बाह्येषु रूपादिषु, सति चानेकस्मिन् प्रयोजने, यतो ज्ञानानां क्रियाणां च युगपदनुत्पत्तिः, तदस्ति मन इत्यनुमीयते ।

अनुस्मरणदर्शनाद्य ॥ ८ ॥ यत् सकृदृष्टं श्रुतं यानुस्मर्यते । अतस्तद्दर्शनात्तदस्तित्वमवसेय । अत्राह—एकस्यात्मन कुतः कारणभेदः ।

इत्थभावस्यापि करणभेदोऽनेककलाकुशलदेवदत्तवत् ॥ ९ ॥ यथा अनेकज्ञानक्रियाशक्ति-युक्तस्यापि देवदत्तस्य करणभेदो दृश्यते । चित्रकर्मणि वर्तमानस्य वर्तिकाट्येखनीकूर्चिकाशुपकरणापेक्षा । काष्ठकर्मणि वर्तमानस्य यासीघटमुखवृक्षादानादिकरणापेक्षा । तथात्मनोऽपि क्षयोपशमभेदात् ज्ञानक्रिया-परिणामशक्तियुक्तस्य चक्षुराद्यनेककरणापेक्षा न विरुध्यते ।

स नामकर्मसामर्थ्यात् ॥ १० ॥ स एष करणभेद नामकर्मसामर्थ्यादितित्य । कथं इह यदेत-च्छरीरनामकर्मोदयाद्यापादितं यननालिकासस्यान श्रोत्रेन्द्रिय, एतदेव शब्दोपलब्धिसहिष्णु नेतराणि । तथा यदेतद् घ्राणेन्द्रिय अतिमुक्तफचद्रक्तसस्यान, एतदेव गन्धावगमसमर्थ नेतराणि । तथा यदेतज्जिह्वेन्द्रिय क्षुरप्रा-कृति, एतदेव रसावगमे नायानि । तथा यदेतत्स्पर्शनेन्द्रियमनेकाकृति तदेव स्पर्शोपलभने नेतराणि । तथा यदेतच्चक्षुरेन्द्रियं मसुरिकाकार कृष्णसारधिष्ठान, तदेव रूपाधिष्करणेऽल नेतराणि । इत्येवमाभिनिबोधिक द्रव्यक्षेत्रकालमाधैरवसेय । द्रव्यतो मतिज्ञानी सर्वद्रव्याप्यसर्वपर्यायाण्युपदेशेन जानाति । क्षेत्रत उपदेशेन सर्वक्षेत्राणि जानाति । अधवा क्षेत्र विषय । चक्षुष क्षेत्र सत्तत्त्वार्थज्ञातजनसहस्राणि त्रिपञ्चयधिके च द्वे योजनशते योजनस्य चैकविंशतिप्रष्टिभागा । श्रोत्रस्य क्षेत्र द्वादशयोजनानि । घ्राणरसनस्पर्शानां नव-योजनानि । फालत उपदेशेन सर्वकाल जानाति । मानत उपदेशेन जीवादीनामौदयिकादीन् भावान् जानाति । तत्सामान्यादेक, इन्द्रियानिन्द्रियभेदाद्विधा, अत्रप्रहादिभेदाच्चतुर्धा, तैरिन्द्रियगुणितैश्चतुर्विंशतिविध, तैरेव व्यजनानवप्रहाधिकैरष्टाविंशतिविध । तैरेव मूलभगाधिकैर्द्व्यष्ट्यादिसहितैर्वा द्वाविंशतिविध । त एते व्यो-धिकत्वा यद्वादिभिः पद्भिरितरानपेक्षगुणिताश्चतुश्चत्वारिंशच्छत, अष्टपञ्चयुत्तर शत, द्वावव्यधिक शतमिति च भवति । त एव बह्वादिभिर्द्वादशगुणिता द्वे शते अष्टाशीत्युत्तरे, त्रीणिशतानि पद्भिशतानि, चतुरशीत्य-धिकानि त्रीणिशतानि च भवति । आह—व्यजनानवप्रह बह्वाद्यभावः कस्मात् । अव्यक्तत्वात् । उच्यते, अवप्रहवत् तत्सिद्धिः । यथाऽव्यक्तमहणमप्रहस्तथा बह्वादिविकल्पोऽव्यक्तरूपेणैव वेदितव्य । अप्यानि सूते कथं । तत्रापि ये च यानतश्च पुद्गला सूक्ष्मानि सूता सति, सूक्ष्मास्तु साधारणैर्न गृह्यते । तेथामिन्द्रियस्थानाद्यगाहन धमि सूत व्यजनानवप्रह । परोक्षद्वैविध्ये सत्युपकृतलक्षणविकल्पमतिज्ञानविधर्मि, यद् द्वितीयमुपदिष्ट तत्किमिति कतिविध च । इत्युच्यते—

श्रुत मतिपूर्वं अनेकद्वादशभेद ॥ २० ॥

ध्रुतशब्दो जहत्स्वार्थवृत्ती रूढिवशात् कुशलशब्दवत् ॥ १ ॥ यथा कुशलशब्दः कुशलवन-क्रिया प्रतीत्य व्युत्पादित तद्धित्वा सर्वत्र पर्यवदाते वर्तते । तथा श्रुतशब्दोऽपि श्रवणमुपादाय व्युत्पादितो रूढिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ।

कार्यप्रतिपालनात् पूरणाद्वा पूर्वं कारण ॥ २ ॥ कार्यं पालयति पूरयतीति वा पूर्वं कारणं लिंग निमित्तमित्यनर्थोत्तर । मतिज्ञान व्याख्यात तत्पूर्वमस्येति । पूर्वं, मतिकारणकमित्यर्थः ।

मतिपूर्वकत्वे ध्रुतस्य तदात्मकत्वप्रसङ्गो घटवत्, अतदात्मकत्वे वा तत्पूर्वकत्वाभावः ॥ ३ ॥ कश्चिदाह मतिपूर्वं श्रुतं तदपि भत्यात्मकं प्रमाति । कारणगुणानुविधानं हि कार्यं दृष्टं । यथा मृत्तिमित्तो घटो मृदात्मकः । अथाऽतदात्मकत्वमिष्यते तत्पूर्वकत्वं तर्हि तस्य हीयते इति ।

न वा निमित्तमात्रत्वाददादिवत् ॥ ४ ॥ न वैष दोष । किं कारण ? निमित्तमात्रत्वाददादिवत् । यथा मृद स्वयमतर्घटभवनपरिणामाभिमुख्ये, दडचक्रपौरुषेयप्रयत्नादिनिमित्तमात्र भवति । यतः सत्यपि दडादिनिमित्तेषु शर्करादिप्रचितो मृत्पिण्ड स्वयमतर्घटभवनपरिणामानिरुक्तत्वात् घटीभवति । अतो मृत्पिण्ड एव बाह्यदडादिनिमित्तापेक्ष आभ्यन्तरपरिणामसाभिख्याद् घटो भवति, न दडादय, इति दडादीनां निमित्तमात्रत्व । तथा पर्यायिपयाययो स्यादभ्यन्तरत्वात्मन, स्वयमतः श्रुतभवनपरिणामाभिमुख्ये मतिज्ञान निमित्तमात्र भवति । यतः सत्यपि सम्यग्दृष्टे श्रोत्रेन्द्रियवलाधाने बाह्याचार्यपदार्थोपदेशसन्निधाने च श्रुत ज्ञानानरणोदयनदीकृतस्य स्वयमतः श्रुतभवननिरुक्तत्वादात्मनो न श्रुत भवति । ततो बाह्यमतिज्ञानादि-निमित्तापेक्ष आत्मा, एव, अभ्यन्तरश्रुतज्ञानानरणक्षयोपशमापादितश्रुतभवनपरिणामाभिमुख्याच्छ्रुती भवति । न मतिज्ञानस्य श्रुतभवनमस्ति, तस्य निमित्तमात्रत्वात् ।

अनेकाताश्च ॥ ५ ॥ नायमेकातोस्ति, कारणसदृशमेव कार्यमिति । कुतस्तत्रापि सप्तभगीसभयात्, कथं घटवत् । यथा घट कारणेन मृत्पिण्डेन स्यात्सदृश, स्यान्न सदृश इत्यादि । इति मृद्व्याजीवानुपयोगा-द्यादेशात्स्यात्सदृश । पिण्डघटसंस्थानादिपर्यायादेशात् सदृश । पूर्वगदुचरे भगा नेतव्या । यत्सैकातेन कारणानुरूप कार्यं, तस्य घटपिण्डशिबिकादिपर्याया न उपलभ्यते । किं च—घटेन जलधारणादिव्यापारो न क्रियेत मृत्पिण्डे तददर्शनात् । अपि च मृत्पिण्डस्य घटत्वेन परिणामवद्, घटस्यापि घटत्वेन परिणाम स्यात्, एकांतसदृशत्वात्, नचैव भवति । अतो नैकातेन कारणसदृशत्व । तथा श्रुत सामान्यादेशात्सैवकारणस-दृश यतो मतिरपि, ज्ञान, श्रुतमपि । अव्यवहिताभिमुख्यप्रहणनानाप्रकारार्थप्ररूपणसामर्थ्यादिपर्यायादेशात्स्यान्न कारणसदृश । पूर्वगदुचरे भगा नेतव्या ।

श्रोत्रमतिपूर्वस्यैव श्रुतत्वप्रसंगस्तदर्थत्वादिति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतच्छ्रोत्रमतिपूर्-वस्यैव श्रुतत्व प्रामोति । कुत ? तदर्थत्वात् । श्रुतानुधारणादि श्रुतमित्युच्यते । तेन चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यैव श्रुतत्व न प्रामोति । तन्न किं कारण ? उक्तत्वात् । उक्तमेव श्रुतशब्दोप रूपाश्च इति । रुदिशब्दाश्च स्तोत्रसिद्धि-यानपेक्षा प्रवर्तत, इति सर्वमतिपूर्वस्य श्रुतत्वसिद्धिर्भवति ।

आदिमतोऽतवत्त्वाच्छ्रुतस्याऽनादिनिधनत्वानुपपत्तिरिति चेन्न द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धे ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छ्रुतस्याऽऽदित्वमभ्युपगत, मतिपूर्वमिति वचनान् । आदिमतश्च लोकेऽतवत्त्व दृष्ट । तत आद्यतसमवादानादिनिधन श्रुतमिति व्याहृत्यते । ततश्च पुरुषकृतित्वादप्रामाण्य स्यादिति । नैष दोष । द्रव्यादिसामान्यापेक्षया तत्सिद्धि । द्रव्यक्षेत्रकालभाजानां विशेषस्याविवक्षायां श्रुतमनादिनिधनमि-त्युच्यते । न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित् कदाचित्कथंचिदुत्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विशयापेक्षया आदिरतश्च समनतीति मतिपूर्वमित्युच्यते । यथाकुरो बीजपूर्वक । स च सत्तापेक्षयान्नादिनिधन इति । न वा पुरुष कृतित्वमप्रामाण्यकारण चौयापुपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसंगात् । अनित्यस्य च प्रत्यक्षादे प्रामाण्ये को विरोध ।

सम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपन्मतिश्रुतोत्पत्तेर्मतिपूर्वकत्वाभावाच्च इति चेन्न सम्यक्त्वस्य तदपेक्ष-त्वात् ॥ ८ ॥ स्यात्त मयज्ञानश्रुताज्ञानयो प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामा मतिपूर्वकत्व श्रुतस्य नोपपत्तय इति । तन्न किं कारण सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात् । तयोर्हि सम्यक्त्व, सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ युगपद्भवति । आत्मलामस्तु क्रमवान्, इति मतिपूर्वकत्व युक्त, पितापुत्रवत् ।

मतिपूर्वकत्वाविशेषाच्छ्रुताविशेष इति चेन्न कारणभेदाच्चरेदसिद्धे ॥ ९ ॥ स्यादेतत्सर्वेषां प्राणिनां श्रुतमविशिष्ट प्रामोति । कुत ? कारणाविशयात् । मतिपूर्वत्व हि कारणमिष्ट, तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति । तन्न किं कारण कारणभेदाच्चरेदसिद्धे । प्रतिपुरुष हि मतिश्रुतानरणक्षयोपशमो बहुधा भिन्नस्तद्भेदाद्वाद्य निमित्तभेदाच्च श्रुतस्य प्रकर्षाप्रकार्ययोगो भवति, मतिपूर्वकत्वाविशेषेपि ।

श्रुताच्छ्रुतप्रतिपत्तेर्लक्षणाभ्यासिरिति चेन्न तस्योपचारतो मतिवत्त्वसिद्धेः ॥ १० ॥ स्यान्मत,
यदा शब्दपरिणतपुद्गलस्वभावादिहत्वर्णपदवाक्यादिभावाच्चतुरादिनिषयाच्चाऽऽद्यश्रुतनिषयभावात्पञ्चादविना-
भाविन कृतसगतिर्जनो घटाजलधारणादिकार्यं सबध्यतर प्रतिपद्यते । धूमादेर्गन्ध्यादिद्रव्य । तदा श्रुताच्छ्रुत
प्रतिपत्तिरिति कृत्वा मतिपूर्वलक्षणमभ्यापीति । तन्न किं कारणं तस्योपचारतो मतिवत्त्वसिद्धे । मतिपूर्व हि श्रुत
कचिन्मतिरित्युपचर्यते । अथवा व्यवहिते पूर्वशब्दो वर्तते । तद्यथा पूर्वं मधुराया- पाटलीपुत्रमिति । तत-
माक्षान्मतिपूर्वं परपरया वा मतिपूर्वमपि मतिपूर्वग्रहणेन गृह्यते ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्निवृत्त ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यतामिति
भुञ्जि प्रत्येक परिसमाप्यते । तत्रेहापि भेदशब्द प्रत्येकमभिमतप्यते । द्विभेदमनेकभेद द्वादशभेद चेति ।

तत्रागप्रविष्टमगनाद्य चेति द्विविधमगप्रविष्टमाचारादिद्वादशभेदं बुद्ध्यतिशयार्द्धियुक्तगण
चरानुस्यूतप्रपरचन ॥ १२ ॥ भगवद्दर्शनार्द्धहिमज्जिगतयागगाऽर्धिमलमलिलप्रक्षालितां करणैर्बुद्ध्य-
तिशयार्द्धियुक्तैर्गणधेरास्तुतप्रपरचन, आचारादिद्वादशविधमगप्रविष्टमिति युज्यते । तद्यथा-आचार, सूत्रकृते,
स्थान, समवाये, व्याख्याप्रज्ञप्ति, ज्ञातृधर्मकथा, उपासकाध्ययन, अतकृद्दश, अनुत्तरोपपादिकदश,
प्रश्नव्याकरण, विपाकसूत्र, दृष्टिवाद, इति । आचारे, चर्यानिधान शुद्धयष्टकपचसमितिगुप्तिकल्प
कल्पते । सूत्रकृते, ज्ञानविनयप्रज्ञापना कल्याणकल्याण्यष्टेदोस्थापना व्यवहारधर्मक्रिया प्ररूप्यते । स्थाने,
अनेकाश्रयाणामर्थानां निर्णय क्रियते । समवाये, सर्वपदार्थानां समवायश्चित्यते । स चतुर्विध इत्यक्षे-
प्रकाशमानविकल्पे । तत्र धर्माधर्मस्तिफायलाकाकाशैकजीवानां तुल्या सख्येयप्रदेशत्वादेकेन प्रमाणेन
इत्याणां समवायनाद् इत्यसमवाय । जबुद्धीपसर्वार्थसिद्धयर्थप्रतिष्ठाननरकनदीधरैकजापानां तुल्ययोजनशत-
सहस्रव्यिक्तमप्रमाणेन क्षेत्रसमवायनात् क्षेत्रसमवाय । उत्सर्पिण्यसर्पिण्योस्तुल्यदशसागरोपमकोटाकोटी-
प्रमाणात् कालसमवायनात्कालसमवाय । क्षायकसम्पत्त्येकलज्जानकेरुलदर्शनयथाख्यातचारिणाणां योभाव
तदनुभवस्य तुल्यानतप्रमाणवाद्वातसमवायनाद् वातसमवाय । न्याख्याप्रज्ञप्ते, पट्टिव्याकरणसहस्राणि, किम-
स्तिजीव, ' नास्ति ' इत्येवमादीनि निरूप्यते । ज्ञातृधर्मकथाया, आर्यानां पाण्यानां बहुप्रकाराणां कथनं ।
उपासकाध्ययने, श्रावकधर्मलक्षण । ससारस्यात कृतो यैस्तैरकृत नमिमतागोमिष्टरामपुत्रमुदर्शनयमया
स्मीकबर्लाफनिष्कबलपाठांशपुत्रा इत्येते दश वर्धमानतर्थाकरतीर्थे । एवमृषमादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्ये
च दश दशानगारा दारुणानुपसर्गोक्तिर्जित्य इत्स्नकर्मक्षयादतकृत दश, अस्या वर्ण्यते इति अतकृद्दश
अथवा, अतकृता दश, अतकृद्दश तस्यामर्हदाचार्यनिधि सिध्यता च । उपपादो जन्म प्रयोजनयेया स इमे
औपपादिका, विजयवैजयतजयतापराजितसर्गार्थसिद्धार्यानि पचानुत्तराणि । अनुत्तरेष्वौपपादिका अनुत्तरोप-
पादिका । ऋषिदास-धन्य सुनक्षत्र-कार्तिक नन्द-नदी-शांतिभद्र-अभय वारिषेण-चिन्तातपुना इत्येते दश वर्धमा-
नतीर्थकरतीर्थे । एवमृषमादीनां त्रयोविंशतेस्तीर्थेष्वन्येऽये च दश दशानगारा दश दश दारुणानुपसर्गोक्तिर्जित्य
विजयाद्यनुत्तरेष्वपि इत्येवमनुत्तरोपपादिका दशास्या वर्ण्यते इत्यनुत्तरोपपादिकदश । अथानुत्तरोपपादि-
कानां दश अनुत्तरोपपादिकदश तस्यामातुर्विक्रियाकानुबधनिषेध । आक्षेपरिक्षेपैर्हेतुनयाश्रितानां
प्रश्नानां व्याकरण, प्रश्नव्याकरण तस्मिन्लौकिकवैदिकानामर्थानां निर्णया । विपाकसूत्रे सुकृतदुष्कृतानां
विपाकश्चित्यते । द्वादशमग दृष्टिवाद इति कौत्सलकांडे विद्धि । कौशिक-हर्मिभद्र माठयिक रोमसहारीत
मुद्राक्षलायलादीनां क्रियावाददृष्टीनामस्तीतिशत । मरीच-कुमार-कपिलोल्लूक-गार्ग्य-न्याप्रभूति-वाङ्मि-
माठर-मौद्गल्यापनादीनामक्रियावाददृष्टीनां चतुरस्तीति । शक्य-शाल्क्य-कुशुमिसात्यमुद्रि-नारायणकठ-
माध्यदिन-मौद्-पैष्यलद-वादरायणबन्धी-कुटौरीकायन-यसु-जैमिन्यादीनामज्ञानकुदृष्टीनां सप्तपटि । वशिष्ट-
पाराशर-जतुकीर्ण-वाल्मीकि-रोमार्थ-सत्यदत्त-न्यासैलापुत्रोपमन्यवैददत्तायस्थूणादीनां नैनयिकदृष्टीनां द्वात्रिंश-
देया दृष्टिशतानां त्रयाणां त्रिपञ्चराणां प्ररूपण निग्रहश्च दृष्टिवादे क्रियते । ॥ पचविध परिकर्म,
सूत्र-प्रथमानुयोग-पूर्णगत-चूडिकांचेति । तत्र पूर्णगत चतुर्दशप्रकार- उत्पादपूर्व अग्रायण वीर्यप्रवाद अस्ति
नास्तिप्रवाद ज्ञानप्रवाद सत्यप्रवाद आत्मप्रवाद कर्मप्रवाद च प्रत्यक्षाननामधेय विद्यानुवाद कल्याणनाम-

अभ्युत्तति पट् । आलोकात्सत । तथा लोकमप्यादधो धावच्छर्करावृथिव्यतस्तात्वेका रज्जु । ततोऽपि पृथिवीनां पचानां प्रत्येकमर्तेऽस्ते रज्जुरेकैना वृद्धा ततोऽधस्तमस्तमप्रमाया आलोकात्तादेका रज्जु । एव सतापो रज्जव । घनोदधिघनानिलतनुवातवलयानि त्रीणि यैर्यपरिक्षिप्त सर्व समताल्लोक । त्रयाणामधोलोकदिग्विदिक्पाश्चिमविना प्रत्येक निस्तारो विंशतियोजनसहस्राणि । तत उपरि क्रमतो हानिवशात्तिर्यग्लोकभावि दिग्विदिक्पाश्चैवष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि, पञ्चचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि । पुनरुपरि वृद्धिवशाद्द्वयोके दिग्विदिक्पाश्चैवष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि सप्तपञ्चचतुर्ज्योजनविस्तीर्णानि । पुनर्हानिवशाद्द्वयो-कामेऽष्टास्त्रपि दिग्विदिक्पाश्चैवष्टासु प्रत्येक त्रीण्यपि वलयानि पञ्चचतुस्त्रियोजनविस्तीर्णानि ददवलयानि पुनरुपरि अधश्च त्रीण्यपि । उपरि लोकाग्रे घनोदधेर्द्विगव्यूती, घनानिलस्य कोश, तनुवातस्य देशोन कोशो विस्तार । अथ कलकलपृथिवीपर्यन्ते घनोदधे सप्त, घनानिलस्य पञ्च, तनुवातस्य चत्वारि योजनानि विस्तार । अथ लोकमूले दिग्विदिक्षु विष्कम्भ सप्तरज्जव । तिर्यग्लोके रज्जुरेका । मग्नलोके पञ्च । पुनर्लोकाग्रे रज्जुरेका लोक-मप्यादधोरज्जुमवगाढा शर्कराते अष्टास्त्रपि दिग्विदिक्षु विष्कम्भ रज्जुरेका । रज्ज्वाश्च पट्सप्तभागास्ततो रज्जुमवगाढा बाहुकाते द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्च पञ्चसप्तभागा । ततो रज्जुमवगाढा पकति तिलो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्वार सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाढा धूमाते चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमवगाढा तम प्रभाते पञ्चरज्जन, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमवगाढा तमस्तम प्रभाते षड्हरज्जव, रज्ज्वा सप्त-भागश्चैक । ततो रज्जुमवगाढा कलकजते विष्कम्भ सप्तरज्जन । वज्रतलादुपरि रज्जुमुत्क्रम्य विष्कम्भो द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिलो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य रज्जव पञ्च । ततोऽर्धरज्जुमुत्क्रम्य चतस्रो रज्जव, रज्ज्वाश्च त्रय सप्तभागा । ततो रज्जुमुत्क्रम्य तिलो रज्जव, रज्ज्वाश्च द्वौ सप्तभागौ । ततो रज्जुमुत्क्रम्य द्वे रज्जू, रज्ज्वाश्चैक सप्तभाग । ततो रज्जुमुत्क्रम्य लोकाते रज्जुरेका विष्कम्भ । एष रज्जुविधिः ।

हृतेर्गमिन्नित्यात्वात्सभूयात्मप्रदेशानां च बहिर्ब्रह्मन समुद्घात । स सप्तविध । वेदनाकषायमारणाति-कतेजोविक्रियाऽऽहारकतेजलिविषयभेदात् । तत्र वातिकादिरोगविपादिद्रव्यसम्बध सतापापादितवेदनाकृतो वेदनासमुद्घात । द्वितीयप्रत्ययप्रकर्षैरप्यादितक्रोधादिकृत कषायसमुद्घात । औपक्रमिकानुपक्रमसु-क्षयाविर्भूतमरणात्प्रयोजनो मारणातिकसमुद्घात । जीवानुग्रहोपघातप्रयणतेज शरीरनिर्वृतनार्थस्तेजस-मुद्घात । एकत्ववृथकयनानानिर्धिविक्रियशरीरवाक्प्रचारप्रहरणादिप्रक्रियाप्रयोजनो वैक्रियिकसमुद्घात । अपोक्तविधिनाऽल्पसावयसुसमार्थग्रहणप्रयोजनाऽऽहारकशरीरनिर्वृत्यर्थ आहारकसमुद्घात । वेदनीयस्य बहुल्यदल्पत्वाच्चापुत्रो नाभोगपूर्वकमायु समकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुराद्रव्यस्य केननेगबुद्धुदाविर्भावोप-शमनयदेहस्पात्मप्रदेशानां बहिः समुद्घातन केजलिसमुद्घात । आहारकमारणातिकसमुद्घातानेकदिक्षौ । यत आहारकशरीरमात्मा निर्वृतयन् त्रेणिगसित्यादकदिक्षान्त्वदेशानसंख्याताजिर्गम्य-आहारकशरीरमग्निमात्र निर्वृतयति । अयक्षेत्रसमुद्घातकारणाभावात्, यत्रानेन नरकादावुत्पत्तय तत्रैव मारणातिकसमुद्घातेना-ऽऽत्मप्रदेशा एकदिक्षा समुद्भव्यते नायक्षेत्रे, अतस्तावेकदिक्षौ । शेषा पञ्च समुद्घाता षड्दिक्षा । यतो वेदनादिसमुद्घातवशाद्बहिर्नि सृतानामात्मप्रदेशानां पूर्वापरदक्षिणात्तरोर्ध्वोदोदिक्षु गमनमिष्ट त्रेणिगसित्या-दात्मप्रदेशानां । वेदना-कषाय-मारणातिक तेजो-वैक्रियिकाऽऽहारकसमुद्घाता पट् सहेयसमयिका । केवलिसमुद्घात अष्टसमयिक । दृढ कषाट प्रतर लोकपूरणानि चतुर्षु समयेषु, पुन प्रतर कषाट दृढ स्वशरीरानुप्रवेशाश्चतुर्षु इति । रविशशेप्रहनक्षत्रतारागणानां चारोपपादगतिविपर्ययफलानि शकुनव्याहृत, अर्धद्वलदेम-वासुदेव-चक्रधारदीनां गर्भोत्तरणादिमहाकल्याणानि च यत्रोक्तानि तत्कल्याणनामधेय । काय-चिकित्साद्यद्यग आयुर्वेद भूतिकर्मजागृष्टिप्रज्ञम प्राणापानविभागोपि यत्र विस्तारेण वर्णितस्तत्प्राणावाय । रेखादिका फला, झासततिर्गुणाश्च, चतुर्षु पण्डि छेप्या, शिल्पानि काव्यगुणदोषक्रियाछदोपिचितिक्रिया क्रियाफलोपभोक्तारश्च यत्र व्याख्यातास्तत्क्रियाविशालं । यत्राद्यै व्यवहाराश्चवारि बीजानि परिकर्मराक्षि-विषाविभागश्च संहृतमपदुपादिष तत्तल्लु लोकविदुसार ।

भेदं प्रणवाप क्रियाविशाल लोकविदुसारमिति । कालपुद्गलजीवादीनां यदा यत्र यथा च पर्यायेणो
 त्पादो वर्ण्यते, तदुत्पादपूर्वं । क्रियावादादीनां प्रक्रिया अप्रापणी चांगादीनां स्वसमवायविषयश्च यत्र द्वापित-
 स्तदप्रापण । छद्मस्यैक्यविना वीर्यं, सुरेन्द्रदेवताधिपानां श्रद्धयो, नरेन्द्रचक्रधरबलदेवानां च वीर्यलाभो द्रव्याणां
 सम्पत्कलक्षणं च यत्राभिहितं च तद्वैर्यप्रवादः । पचानामस्तिकायानामर्थो नयानां चानेकपयामैरिदमस्तीदं
 मास्तीति च कास्त्येन यत्रानभासितं तदस्तिनास्तिप्रवादः । अथवा पण्णामपि द्रव्याणां भावाभावर्यायविधिना
 स्वपरपर्यायान्मुभयनयवशीकृतान्मयार्पितानर्पितसिद्धास्या यत्र निरूपणं तदस्तिनास्तिप्रवादः । पचाना-
 मपि ज्ञानानां प्रादुर्भावविषययतनानां ज्ञानिनां अज्ञानिनामिन्द्रियाणां च प्रधान्येन यत्र विभागो विभावित
 स्तज्ज्ञानप्रवादः । वागुत्तिसत्कारकारणप्रयोगो द्वादशधा भाषा वक्तारश्चानेकप्रकारमृषाभिधानं दशप्रकारश्च
 सत्यसद्भावो यत्र प्ररूपितः तत्सत्यप्रवादः । गुप्तिर्नश्यमाणा । बाक्स्सत्कारकारणानि शिर कठादीनि अष्टौ
 स्थानानि । वाक्प्रयोगः शुभेतरलक्षणो वक्ष्यते । अस्याख्यानकलहपेक्षुन्यासबद्धप्रलापरत्यरसुपधिनिष्ठस्य
 प्रणतिमोपसम्पददर्शनमिध्यादर्शनाभिज्ञा भाषा द्वादशधा । हिंसादे कर्मण कर्तुर्विरतस्य विरताविरतस्य
 वाऽपमस्य कर्तव्यभिधानमस्याख्यानं । कलहः प्रतीतः । पृष्ठतो दोषाविष्करणं पैशुन्यं । धर्मार्थकाममोक्षा
 संबद्धा वाग्, असंबद्धप्रलापः । शब्दादिविषयदेशादिषु रस्युत्पादिका रतिवाक् । तेष्वेवारत्युत्पादिका, अरतिवाक् ।
 यां वाचं श्रुत्वा परिमहार्जनरक्षाणादिभ्यस्तप्यते सोपधिनाक् । यणिग्भवहारे यामनधार्थं निष्ठतिप्रवण आत्मा
 भवति सा निष्ठतिवाक् । यां श्रुत्वा तपोनिष्ठानाधिकेष्पि न प्रणमति सा प्रणतिवाक् । यां श्रुत्वा स्तेपे
 वर्तते सा मोपनाक् । सम्पत्कर्मस्योपदेष्टी सा सम्पददर्शनवाक् । तद्विपरीता मिध्यादर्शनवाक् । वक्तारश्चा-
 ऽऽविष्कृतवक्तृत्वपर्याया द्वीन्द्रियादयः । द्रव्यक्षेत्रकालभावाश्रयमनेकप्रकारमनृतः । दशविधः सत्यसद्भावः —
 नाम-रूप-स्वापना प्रतीत्य-सद्वृत्ति-संयोजना-जनपद-देश-भाव-समय-सत्यमेदेन । तत्र सचेतनेतरद्रव्यस्या-
 सत्यस्यैवं पक्षबह्वारार्थं सङ्गाकरणं तन्नामसत्य, इदं इत्यादि । यदयासन्निधानेपि रूपमात्रेणोप्यते तद्रूपसत्यं ।
 यथा चित्रपुरुषादिषु असत्यपि चैतन्योपपागादावर्धे पुरुष इत्यादि । असत्यस्यैवं यत्कार्पायं स्थापितं एताश्च
 निक्षेपादिषु तत्स्वापनासत्यं । आदिमदनादिमदीपसामिकादीन् भावान् प्रतीत्य यद्वचनं तत्प्रतीत्यसत्यं ।
 पक्षोके सदृश्यानीतं यच्चस्तत्सद्वृत्तिसत्यं, यथा पृथिव्याद्यनेककारणत्वेपि सति, पके जातं पकजमित्यादि । धूप
 चूर्णबासांनुग्रेपनप्रयोगादिषु पद्म-मकर-हंस-सर्वतोभद्र-कौचभ्यूहादिषु वा सचेतनेतरद्रव्याणां यथा भाग-
 विधिसन्निवेशाभिर्भिनः यद्वचस्तत्संयोजनासत्यं । द्वात्रिंशत्सहस्रजनपदेष्वार्यावर्धेदेषु धर्मार्थकाममोक्षाणां
 प्रापकं यद्वचस्तत्जनपदसत्यं । ग्रामनगरराजगणपालद्वजातिकुलादिधर्माणामुपदेष्टुं यद्वचस्तद्देशसत्यं ।
 छद्मसंज्ञानस्य द्रव्यमाधात्म्यादर्शनमपि सयतस्य सयतासयतस्य या स्वगुणपरिपालनार्थं प्राप्तुकमिदमप्राप्तुक-
 मित्यादि यद्वचस्तद्वापसत्यं । प्रतिनियतपदतयद्वयपर्यायाणामागमगम्यानां याथात्म्याविष्करणं तद्वच
 स्तत्समयसत्यं । यत्रात्मनोऽस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वकर्तृरभोक्तृत्वादयो धर्मा यद्वचस्तत्क्रियाभेदाश्च
 शुक्तिर्लो निर्दिष्टा, तदात्मप्रवादः । यथोदयोपशमनिजरापर्याया अनुभवप्रदेशाधिस्तरणानि स्थितिश्च जघन्य
 मध्यमोदृष्टा यत्र निर्दिश्यते तत्त्वमप्रवादः । अतः नियमः प्रतिक्रमणं प्रतिहेलखन-तप-कल्पेपसगाचारं प्रतिमा
 विराधारोपनिविशुद्ध्यपक्रमं धामन्यकारणं च परिमितापरिमितद्रव्यभावप्रत्याख्यानं च यत्राख्यातं, तत्त्व-
 खाख्याननामधेयः । समस्ता विद्या, अष्टौ महानिमित्तानि तद्विषयो रज्जुराशिनिधि क्षेत्र श्रणी लोकप्रतिष्ठा
 मस्यानं समुद्धातश्च यत्र कल्प्यते तद्विद्यानुवादः । तत्रांगुष्ठप्रसेनादीनामल्पविद्यानां सप्तशतानि रोहिण्यादीनां
 महारिपानां पञ्चशतानि । अतरिक्ष-मीमांसा-स्वस्व-लक्षण-व्यजन-जिज्ञानि-अष्टौ-महानिमित्तानि तेषां विषयो
 १) श्रममाकाश पटस्थवधर्मावयवद्रानुसूत्रेणोद्भाष्यस्ति यग्व्यवसिता असद्व्याता आकाशप्रदेशभूमय
 उक्ता । अटोकाकाशस्यानतस्य बहुमध्ये सुप्रतिष्ठरूपस्थानो लोकः । ऊर्ध्वमधस्तिर्यङ्मुद्गवेना-
 सनरूपोऽस्ति । तनुगतबलयपरीक्षेमूर्ध्वाधस्तिर्यङ्मुद्गवेना-
 २) अरुच्यमभिता अद्याकाशप्रदेशो लोकमध्यः । लोकमध्याद्यावद्देशानां तत्तावदे कारंशुर्यं च । माहेंद्राते
 ३) अमुद्रास्त्यधननुयां । कापिष्टे चतस्रः । महाशुक्तिर्धर्मपचमा । सहस्राते पचः । प्राणततिर्धर्मपचा ।

प्रसंग स्मात् 'इत्यते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथ पुनर्भवो हेतु , इति चेन्न तानियमाद्यभावात् । यथा , तिरश्चा मनुष्याणां चाऽहिंसादिव्रतनियमहेतुकोशधर्मे तथा देवानां नारकाणां चाऽहिंसादिव्रतनियमाभिसंधि रसित । कुतो भय प्रतीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसंग इति चेन्न सम्पगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् , देवनारकाणामित्यविशेष वचनामिध्यादृष्टीनामप्यविशेषप्रसंग इति । तत्र किं कारण सम्पगधिकारात् । सम्पगदर्शनसम्पज्ञानमिति वर्तते , तत्संबन्धात्सम्पगदृष्टीनामप्यविशेष , मिध्यादृष्टीना विभक्तो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणामभिसंबन्धान् सर्व प्रसंग । यक्ष्यते हि एतन्मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेर्नारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वादेष्वशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्य । कुत ? आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ध्वन्योगद्वारेणाऽऽदेशरचने नारकाणामेव सदादिप्ररूपणा कृता , ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तत्र किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वादेष्वशब्दस्य । देवशब्दो हि अल्पाजन्मार्हितश्चेति वृत्तौ पूर्वप्रयोगार्हः । आगमे धाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्तं भवतेष्यते प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथ इति चेदुच्यते—देवेषु तावद्भयनवासिना दृष्टप्रकाराणामपि जघन्योवधि पञ्चविंशति योजनानि । उल्कष्टोऽ मुराणामसख्याता योजनकोटीकोटयोः । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यतं । नागादिकुमाराणां भवविधानामप्युल्कष्टोवधि , अधोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मन्दिरचूळिकाया उपरिपर्यतस्तिर्यगसख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामष्टविधानां जघन्योवधि पञ्चविंशतियोजनानि । उल्कष्टोऽसख्यातानि योजनसहस्राणि , अध । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटयः । ज्योतिषा जघन्योवधिरथ सख्येयानि योजनानि । उल्कष्टश्चाऽसख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमहमीय विमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसख्याता योजनकोटीकोटयः । वैमानिकेषु सोधर्मैशानीयानां जघन्योवधिर्गो- तिथामुल्कष्ट । रत्नप्रभाया अधश्चरम उल्कष्ट । सानत्कुमारमार्हद्वाणां जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधश्चरम उल्कष्ट । शर्कराप्रभाया अधश्चरम । मस्रजलौत्तरज्जवकापिधानां जघन्योवधि । शर्कराप्रभाया अधश्चरम उल्कष्ट , बालुकाप्रभाया अधश्चरम । शुक्रमहाशुक्रमतारसहस्राणां जघन्योवधि , बालुका प्रभाया अधश्चरम , उल्कष्ट । पक्वप्रभाया अधश्चरम ।

अनतप्रमाणताऽऽरणाऽप्युक्तानां जघन्योवधि पक्वप्रभाया अधश्चरम उल्कष्ट । धूमप्रभाया अधश्चरम । नवानां प्रिवेयिकानां जघन्योवधिर्धूमप्रभाया अधश्चरम उल्कष्ट । तम प्रभाया अधश्चरम । नवानामनुदिशानां पचा- नुत्तरविमानवासिनां च लोकनाल्लिपर्यतोऽपि । सोधर्मादीनामनुत्तरातानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यत , ति- र्यगसख्याता योजनकोटीकोटयः । अथैषा कालद्रव्यमावेपु कोशधि । इत्यत्रोच्यते—योस्य यावत्क्षेत्रावधि स्तस्य तावदाकाशप्रदेशपरिधिश्चेत् कालद्रव्ये भवत । तावत्सु अमयेष्वतीतिष्वनागतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्- सख्यातमेतेषु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कधेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भावत स्वविषयपुद्गलस्कधानां रूपादिविक- स्पेषु जीनपरिणामेषु चौदयिकौपशमिकस्योपशमिकेषु वर्तते । कुत ? पौद्गलिकत्वदेयां । नारकेषु योजनमर्ध- गम्युतहीनमागम्युतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमपि , अध । द्वितीयायामध , अर्धचतुर्थानि गम्युतानि । तृती- यायामध त्रीणि गम्युतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धचतुर्थ्यानि गम्युतानि । पञ्चम्यां द्वे गम्युते । षष्ठ्यामधोऽर्धाधिक गम्यु- त सप्तम्यामधो गम्युत । सर्वासु पृथिवीषु नारकाणामप्यधिकपरि आत्मीयनरकायासौतस्तिर्यगसख्याता योजन- कोटीकोटयः । कालद्रव्यमायपरिमाणं पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामप्यष्टयोपशमहे- तुक केपाः । इत्यतः । आह—

क्षयोपशमनिमित्तपद्दविकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयमाव क्षय । तेषा-

आरातीयाचार्यकृतांगार्यमत्यासन्नरूपमगवाह ॥१३॥ यद्वगधरशिष्ये प्रशिष्यैरारातीयेरधिग-
तभुतार्थतत्त्वे कालदोषादल्पमेधायुर्वलना प्राणिनामनुग्रहार्थमुपनिबद्ध सक्षिप्तार्गाधिवचनविन्यास तदगवाह ।

तदनेकविध कालिकोत्कालिकादिविकल्पात् ॥१४॥ तदगवाहमनेकविध कालिकमुत्कालिक
मिनेवमादिविकल्पात् । स्वाध्यायकाले नियतकाल कालिक । अनियतकालमुत्कालिक । तद्वेदा उत्तराध्ययना-
दयोऽनेकविधा । अत्राह—अनुमानादीनां पृथगनुपदेश किमर्थः ?

अनुमानादीनां पृथगनुपदेशः भुतावरोधात् ॥ १५ ॥ यस्मादेतान्यनुमानादीनि श्रुतैर्तर्भवति
तस्मात्तेषां पृथगनुपदेशो न क्रियते । तद्यथा—प्रत्यक्षपूर्वक त्रिविधमनुमान, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोद्घट
चेति । सत्र येनाग्नेनि सरन् पूर्वं धूम दृष्ट, स प्रसिद्धाग्निधूमसम्बन्धादित्यसंस्कार पश्चाद्भूमदशनादत्यत्राग्निरिति
पूर्ववदग्नि गृह्णातीति पूर्ववदनुमान । तथा येन पूर्वाविषाणविषाणिनां सम्बन्ध उपलब्ध, तस्य विषाणरूपदर्शना
द्विषाणिन्यनुमान शेषवत् । तथा देवदत्तस्य देशातरप्राप्ति गतिपूर्विका दृष्ट्वा सम्बन्धतरे सवितरि देशातर
प्राप्तिदर्शनाद्देशातरत्यंतपरोक्षतया अनुमान सामान्यतो दृष्ट । तदेतन्नित्यमपि स्वप्रतिपात्तिकालेऽनक्षरश्रुत,
परप्रतिपात्तिकालेऽक्षरश्रुत । यथा गौस्तथागवय केवल साकाररहित इत्युपपन्नमपि स्वपरप्राप्तिपात्तिविष-
यत्वादक्षरानक्षरश्रुतैस्तर्भवति । तथा शब्दमपि प्रमाण श्रुतमेव । ऐतिहास्य चेतीह स भगवान् ऋषभ
इति परपरीणपुरुषागमादगृह्यते इति श्रुतैर्तर्भाव । प्रकृतिपुरुषो दिना न भुक्ते, अथ च जीवतीत्यर्थादापन्न
रात्रौ भुक्ते इत्यर्थापात्ति । चत्वार प्रत्या आढकमिति सति शाने आढक दृष्ट्वा सम्बन्धार्थाढक कुंद्वयो वेति
प्रतिपात्तिसम्बन्ध । तृणगुल्मादीनां केद्वर्णफलानुभाव दृष्ट्वानुमीयते नूनमत्र न दृष्ट पैर्जन्य इत्यभाव ।
एतेषामप्यर्थपत्त्यादीनामनुक्तानामनुमानसमानमिति पूर्ववच्छ्रुतांतर्भाव ।

व्याख्यात परोक्ष प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम् । तद्देशा देशप्रत्यक्ष सर्वप्रत्यक्ष च । देशप्रत्यक्ष, अवधिमन-
पर्यवहाने । सर्वप्रत्यक्ष केवल । यद्येषमिदमेव तावदधिविज्ञान त्रिप्रकारप्रत्यक्षस्याऽऽद्य व्याक्रियता । इत्यत्रो-
च्यते—व्याख्यातमस्य लक्षणम् । आहमप्रसादविशेषे सत्यन्वर्थसंज्ञाकरणदवधीयते तदित्यवधिविज्ञानमिति । यद्येष
तस्येदानीं भेदो वक्तव्यम् । उच्यते—द्विविधोऽवधि, भैवगुणप्रत्ययभेदात् । देशसर्वावधिभेदाद्वा । यद्येष त्रिविध्य
नोपपद्यते, देशावधि परमावधि सर्वावधिचेति । नैप दोष सर्वशब्दस्य निरवशेषवाचित्वात्सर्वावधिमपेक्ष्य
परमावधेर्देशावधित्वमेवेति वक्ष्याम । तत्र योसी भवप्रत्ययस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते को नाम भवः ?

आयुर्नामकर्मोदयविशेषापादितपर्यायो भवः ॥ १ ॥ आत्मनो य पर्याय, आयुषो नामभ्यो-
दयविशेषाच्छेदकारणापेक्षादाविर्भवति साधारणलक्षणो भव इत्युच्यते ।

प्रत्ययशब्दस्यानेकार्थसम्बन्धे विवक्षातो निमित्तार्थगति ॥ २ ॥ अयं प्रत्ययशब्दोनेकार्थः ।
कचिज्ज्ञाने वतते 'यथार्थाभिधानप्रत्यया' इति । कचिच्छ्रुत्ये वर्तते यथा परब्रह्महरणादिषु सत्युपाहमे
प्रत्ययोऽनेन कृत इति । कचिद्देवता वतते, यथाऽविद्याप्रलया सत्कारा इति । तत्रेह विवक्षातो निमित्तार्थो
वेदितव्यः । भवप्रत्ययो मन्निमित्त इति ।

क्षयोपशमाभाव इति चेन्न तस्मिन् सति सद्भावात्सर्वं पवतित्रगतिवत् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि
तत्र भवनिमित्तोवधि कर्मण क्षयोपशमोऽनर्थक इति । तत्र किं कारणम् । तस्मिन् सति तद्भावात् । खे पतत्रि-
गतिवत् । यथाकाशे सति पक्षिणो गतिभवति तथावधिज्ञानावरणक्षयोपशमोऽनर्थक हेतौ सत्यवधेर्भावः ।
भवस्तु बाधो हेतुः ।

इतरथा क्षयिष्येप्रसंग ॥ ४ ॥ यदि भव एव हेतुः स्यात्सर्वेषां देवनारकाणां तुल्य इत्यवधेर्विशेष-

प्रसंग स्मात् ' इत्येते च प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्ति । कथ पुनर्भवो हेतु , ' इति चेन्न तानेवमाद्यभावात् । यथा निरन्ध्रा मनुष्याणां चाऽहिसादिद्रवतनियमहेतुकोपधिर्न तथा देवानां नारकाणां चाऽहिसादिद्रवतनियमाभिसंधि रस्ति । कुतो भव प्रतीत्य कर्मोदयस्य तथाभावात् । तस्मात्तत्र भव एव बाह्यसाधनमित्युच्यते ।

अविशेषात्सर्वप्रसंग इति चेन्न सम्यगधिकारात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् , देवनारकाणामित्यविशेष वचनानिमित्वाद्यदृष्टीनामप्यविशेषप्रसंग इति । तत्र किं कारण सम्यगधिकारात् । सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानमिति वर्तते, तत्संज्ञात्सम्यगदृष्टीनामप्यविशेष , मिथ्यादृष्टीना विमर्शो वेदितव्य । अथवा वक्ष्यमाणामभिसंधिष्वपि सर्व प्रसंग । वक्ष्यते हि एतमतिश्रुतावधयो विपर्ययश्चेति । अथवा व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्ति ।

आगमे प्रसिद्धेनारकशब्दस्य पूर्वनिपात इति चेन्नोभयलक्षणमाप्तत्वादेवशब्दस्य ॥ ६ ॥ स्यादेतन्नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन मन्त्रितव्य । कुत ? आगमे प्रसिद्धे । आगमे हि जीवस्थानादिसदादि ध्वनुवांगद्वारेणाऽऽदेशरचने नारकाणामेवादौ सदादिप्ररूपणा कृता, ततो नारकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति । तत्र किं कारण उभयलक्षणप्राप्तत्वादेवशब्दस्य । देवशब्दो हि अल्पाजम्प्यार्हितश्चेति दृष्टौ पूर्वप्रयोगार्ह । आगमे वाक्यविषयो निर्देश इति नास्ति नियम । आहोक्त भवत्येवमेव प्रकर्षाप्रकर्षभावेन वृत्तिरिति तत्कथ इति चेदुच्यते—देवेषु तावद्भवनवासिना दशप्रकाराणामपि जघन्योवधि पञ्चविंशति योजनानि । उत्कृष्टोऽ सुराणामसंख्याता योजनकोटिकोटयोध । ऊर्ध्वमृजुविमानस्योपरि पर्यत । नागादिकुमाराणां नवविधानामप्युत्कृष्टोवधि , अधोऽसंख्यातानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वं मन्दिरचूलिकाया उपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्यातानि योजनसहस्राणि । व्यतराणामप्येविवानां जघन्योवधि पञ्चविंशतियोजनानि । उत्कृष्टोऽसंख्यातानि योजनसहस्राणि, अध । ऊर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । ज्योतिषां जघन्योवधिरथ संख्येयानि योजनानि । उत्कृष्टश्चाऽसंख्येयानि योजनसहस्राणि । ऊर्ध्वमात्मीय विमानस्योपरिपर्यतस्तिर्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । वैमानिकेषु सौधमैशानीयानां जघन्योवधिर्ज्योतिषामुत्कृष्ट । रत्नप्रभाया अधधरम उत्कृष्ट । सानकुमारमार्गद्वाराणां जघन्योवधि रत्नप्रभाया अधधरम उत्कृष्ट । शर्कराप्रभाया अधधरम । मसप्रसोत्तरलातनकापिष्ठानां जघन्योवधि । शर्कराप्रभाया अधधरम उत्कृष्ट , बालुकाप्रभाया अधधरम । शुक्लमहाशुक्लसत्तारसहस्राणां जघन्योवधि , बालुका प्रभाया अधधरम , उत्कृष्ट । पक्वप्रभाया अधधरम ।

आनतप्राणताऽऽरणाऽप्युतानां जघन्योवधि पक्वप्रभाया अधधरम उत्कृष्ट । धूमप्रभाया अधधरम । नवानां प्रैवेदिकानां जघन्योवधिर्धूमप्रभाया अधधरम उत्कृष्ट । तप्त प्रभाया अधधरम । मनानामनुदिशानां पञ्चानुत्तरविमानवासिनां च लोकनालिपर्यतोऽवधि । सीधर्मादीनामनुत्तरातानामूर्ध्वं स्वविमानस्योपरिपर्यत , ति-र्यगसंख्याता योजनकोटीकोटयः । अथैषां कालद्रव्यभावेऽप्यु कोनधि ? इत्यत्रोच्यते—योऽस्य यावत्क्षेत्रावधि स्तस्य तावदाशाश्वप्रदेशपरिधिमे कालद्रव्ये भवत । तावत्सु अमयेष्वतीतेष्वनागतेषु च ज्ञान वर्तते तावद्-संख्याताभेदेऽप्यु अनतप्रदेशेषु पुद्गलस्कषेषु जीवेषु च सकर्मकेषु भारत स्वविषयपुद्गलस्कषानां रूपादिविक-सेषु जीवपरिणामेषु चोदयिकोपशमिकस्योपशमिकेषु वर्तते । कुत ? पौद्गलिकत्वादेर्वा । नारकेषु योजनमर्ध-गव्यूतहीनमागव्यूतात् । तद्यथा रत्नप्रभायां योजनमवधि , अध । द्वितीयायामध , अर्धचतुर्थीनि गव्यूतानि । तृती-यायामध त्रीणि गव्यूतानि । चतुर्थ्यामधोऽर्धचतुर्थीयानि गव्यूतानि । पञ्चम्यामधो गव्यूते । षष्ठ्यामधोऽर्धधिक गव्यू- ॥ सप्तम्यामधो गव्यूत । सर्वांस्तु पृथिवीषु नारकाणामवधिरुपरि आत्मीयनरकानासौतस्तिर्यगसंख्याता योजन-कोटीकोटयः । कालद्रव्यभावपरिमाणं पूर्ववद्वेदितव्य । यदि भवप्रत्ययोवधिर्देवनारकाणामप्युधोपशमहे-तुकत्वेन ? इत्यतः । आह—

क्षयोपशमनिमित्तपद्धविकल्पः शेषाणां ॥ २२ ॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्धकानामुदयमात्रं क्षय । तेषा-

मेवाऽनुदयप्रामाणां सदवस्थोपशम । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तं स शेषाणां वेदितव्य । के पुन शेषा ? मनुष्या स्तिर्येचक्ष ।

क्षेपग्रहणादविशेषप्रसंग इति चेक्ष तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यादेतदेवेनारकेभ्योऽन्ये-
शेषा , ततस्तेषामविशेषात्सर्वेषां तिरश्चां मनुष्याणां याऽनधि प्रसंग । इति । तत्र किं कारणं तत्सामर्थ्य
विरहात् । न ह्यसन्निभमपर्याप्तकानां तत्सामर्थ्यमस्ति । न सन्निभं पर्याप्तकानां च सर्वेषां । केपां तर्हि ?

यथोक्तनिमित्तसन्निधाने सति द्वातक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धे ॥ २ ॥ यथोक्तसम्य-
दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शातक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । ननु सर्वस्य क्षयोपशमनिमि-
त्तं , तत्र किमुच्यते क्षयोपशमनिमित्तं शेषाणामिति ?

सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे तद्वचन नियमार्थं अन्वयवत् ॥ ३ ॥ यथा न कश्चिदपो न
भक्षयति इत्यवग्रहणं नियमार्थं क्रियते । अप एव भक्षयतीति । तथा सर्वक्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं
नियमार्थं । क्षयोपशमनिमित्त एव न भवनिमित्तं इति । स एवोऽधि पद्विकल्पः । कुत ?

अनुगाम्यननुगामिबर्धमानहीयमानाऽवस्थिताऽनवस्थितपदेदाऽपद्विचयः ॥ ४ ॥ कश्चिद-
वधि , भास्करप्रकाशवद्ब्रह्मतनुगच्छति । कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति । उ-मुखप्रभादेशिकपुरुषवचन-
वत् । अपरोऽवधि , अरणिनिर्मयनेत्पन्नशुष्कपत्रेपचायमानेनननिचयसमिद्धपावकवत् , सम्यग्दर्शनादिगुण-
विशुद्धिपरिणामसन्निधानात्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते आऽसह्येयलोकेभ्यः । अपरोऽवधि परिच्छिन्नोपा-
दानसतत्प्रतिशिखान्तसम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंकेतपरिणामविशुद्धियोगाद्यत्प्रमाण उत्पन्नस्ततो हीयते , आ-
भ्युदयस्याऽसह्येयभागात् । इतरोऽधि सम्यग्दर्शनादिगुणानुत्पानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवाव-
तिष्ठते न हीयते नापि वर्धते लिंगवत् । आभवक्षयादकेतलज्ञानोत्पत्तेर्वा । अयोऽधि सम्यग्दर्शनादि-
गुणवृद्धिहानियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्धते यानदनेन वर्धितस्य । हीयते च यानदनेन हातव्यं बायु-
वेगप्रतिरजलोर्निनत् । एव पद्विकल्पोऽधि भवति ।

पुनरपरोऽवधेक्षप्रोभेश देशावधि परमावधि सर्वावधिचेति ॥ ५ ॥ तत्र देशावधिज्ञेया
जघन्य उत्कृष्ट अजघन्योत्कृष्टचेति । तथा परमावधिरपि त्रिधा । सर्गावधिरविकल्पत्वादेक एव । उत्सेधा-
गुलासह्येयभागक्षेत्रो देशानधिर्जघन्य । उत्कृष्टं कृच्छ्रलोक । तयोऽरतराले सह्येयविरुद्ध , अजघन्योत्कृष्ट ।
परमावधिर्जघन्य एकप्रदेशाधिकलोकक्षेत्र । उत्कृष्टोऽसह्येयलोकक्षेत्र । अजघन्योत्कृष्टो मध्यमक्षेत्र । उत्कृ-
ष्टपरमावधिज्ञेयाद्वहिरसह्येयलोकक्षेत्र सवावधि । वर्धमानो हीयमान अवस्थित अनवस्थित अनुगामी
अननुगामी अप्रतिपाती प्रतिपातीत्येतेऽष्टौ भेदा देशानधिर्भवति । हीयमानप्रतिपातीभेदवर्जा इतरे पद्मेदा
भवति परमानधे । अवस्थितोऽनुगाम्यननुगाम्यप्रतिपातीत्येते चत्वारो भेदा सर्वावधे । तत्र यदाया
उक्तलक्षणं । प्रतिपातीति निनाशी विद्युत्प्रकाशवत् । तद्विपरीतोऽप्रतिपाती । तत्र देशानधे सर्वजघन्यस्य
क्षेत्रमुत्सेधागुलासह्येयभाग । आगलिकाया असह्येयभाग काल । अगुलासह्येयभागक्षेत्रप्रदेश-
प्रमाण द्रव्य , तत्प्रमाणपरिच्छिन्नेष्वसह्येयेषु स्कधेष्वनतप्रदेशेषु ज्ञान वर्तते । स्वविषयस्कधगतानततर्णादि
निकर्षो मानः । तस्य वृद्धिरुच्यते-प्रदेशोत्तरक्षेत्रवृद्धिर्नास्त्वेकजीवस्य , नानाजीवानां ॥ प्रदेशोत्तरक्षेत्रे
वृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । एकजीवस्य त्रगुलासह्येयभागादूर्ध्वं विशुद्धिवशा मद्भक्त्युत्पत्त्याऽगुलासह्येयभाग-
क्षेत्रवृद्धिर्भवति आसर्वलोकात् । नानाजीवा अपि प्रदेशोत्तरवृद्ध्या तावद्बर्धयते यानदगुलासह्येयभाग ।
कालवृद्धिरेकजीवस्य नानाजीवानां वा मौलादागलिकायासह्येयभागान् कश्चिदेकसमयोत्तरा कश्चिद्विसमयोत्तरा
कश्चित्सह्येयसमयोत्तरा कश्चिदसह्येयसमयोत्तरा यानदावलिकाया असह्येयभाग । सेय क्षेत्रकालवृद्धि-
कया ? वृद्ध्या चतुर्निधया सह्येयभागवृद्ध्यासह्येयभागवृद्ध्या सह्येयगुणवृद्ध्यासह्येयगुणवृद्ध्या वा । एव द्रव्य
मपि यथमानचतुर्निधया वृद्ध्या वर्धते । मानवृद्धि घोन-अनतमागवृद्धि , असह्येयभागवृद्धि सह्येयभागवृद्धि

सत्प्रेयगुणवृद्धिरसत्प्रेयगुणवृद्धिरनतगुणवृद्धिरिति । अनया क्षेत्रकालद्रव्यभाववृद्धयेक्तया आसर्वलोकात् वृद्धि-
रवसेया । हानिरपि तत्रैव । यौगुलसत्प्रेयभागक्षेत्रोपधिल्लस्यानलिकाया सत्प्रेयभाग काल । अगुलसत्प्रेय-
भागक्षेत्राकाशप्रदेशप्रमाण द्रव्य । भाग पूर्वान्ततो वा स्यादसत्प्रेयो वा स्यात्सत्प्रेयो वा स्यात् । यौगुलमात्र
क्षेत्रोवधिस्तत्प्रेयदूना आलिका काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । यौगुलपृथक्त्वक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽनलिकाल । द्रव्यमा-
यी पूर्वान्त । यो हस्तप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तस्याऽऽनलिकापृथक्त्व काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । यो गन्धूतिमात्रक्षेत्रोवधि
स्तस्य साधिकोऽग्राम काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । यो योजनमात्रक्षेत्रोवधिस्तस्य भिन्नमुहूर्त काल द्रव्य-
भागी पूर्वान्त । य पञ्चविंशतियोजनप्रमाणक्षेत्रोवधिस्तत्प्रेयदूनो दिवस काल, द्रव्यभागी पूर्वान्त । यो
भरतक्षेत्रमात्रोवधि, तस्य अर्धमास काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । यो जवूदीपमात्रक्षेत्रोवधि, तस्य साधिको-
मास काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । यो मनुष्यलोकमात्रक्षेत्रोवधि, तस्य सप्तसर काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त ।
यो वृक्षकांतप्रमाणक्षेत्रोवधि, तस्य सप्तसरपृथक्त्व काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । य सत्प्रेयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधि,
तस्य सत्प्रेया सप्तसरा काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । योऽसत्प्रेयद्वीपसमुद्रक्षेत्रोवधि तस्याऽऽनसत्प्रेया सप्त-
सरा काल । द्रव्यभागी पूर्वान्त । एव जवन्मोक्तवृद्धिर्वह्नराणां देशावधिरक्त । अथ तिरश्चात्मकृष्टदेशा-
वधिरुच्यते—क्षेत्रमसत्प्रेया द्वीपसमुद्रा । कालोप्यसत्प्रेया सप्तसरा । तेजश्शरीरप्रमाण द्रव्य किञ्च
तदसत्प्रेयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरिच्छिन्नाभिरसत्प्रेयाभिस्तेज शरीरद्रव्यगर्गणाभिर्निर्यतित तावदसत्प्रेयस्क-
न्धाननतप्रदेशान् जानातीत्यर्थ । भाग पूर्वान्त तिरश्चां । मनुष्याणां च जवन्मो देशावधिर्भवति । तिरश्चां तु
देशावधिरेव न परमावधिर्नापि सर्वावधि । अथ मनुष्याणामुद्भूतो देशावधिरुच्यते—क्षेत्रमसत्प्रेया द्वीप-
समुद्रा । कालोप्यसत्प्रेया सप्तसरा । द्रव्य कार्माणद्रव्य किञ्च तदसत्प्रेयद्वीपसमुद्राकाशप्रदेशपरि-
च्छिन्ना असत्प्रेया ज्ञानानरणादिकार्माणद्रव्यगर्गणा । भाग पूर्वान्त । एष देशावधिरुद्भूतो मनुष्याणां
सप्ततानो भवति । परमावधिरुच्यते—जघनस्य परमावधे क्षेत्र, देशाधिको लोक । काल प्रदेशाधिक-
लोकाकाशप्रदेशावधूतप्रमाणा अविभागेन समयास्तेषां सत्प्रेयाता सप्तसरा । द्रव्य प्रदेशाधिकलोका-
काशप्रदेशावधूतप्रमाण । भाग पूर्वान्त । अतः पर क्षेत्रवृद्धिर्नामाजीवैकजीवानामविशेषेण विशुद्धिवशादस-
त्प्रेया लोका । एव तावदसत्प्रेया लोका वृद्धिर्यानुद्भूतपरमावधिश्चेत् । कियतश्च ते असत्प्रेया, आव-
लिकाया असत्प्रेयभागप्रमाणा । कालद्रव्यभावा पूर्वान्त । उक्तवृद्धिपरमावधे क्षेत्र सलोका लोकप्रमाणा अस-
त्प्रेया लोका । कियतस्ते अभिजीनतुल्या । कालद्रव्यभावा पूर्वान्त । एव त्रिभिषोपि परमावधिरुद्भूतवारि-
शुक्तस्यैव भवति नान्यस्य । वर्धमानो भवति न ह्रियमान । अभतिपाती न प्रतिपाती । यत्स यावति स लोको
लोकप्रमाणामरप्रेयलोकक्षेत्रे जातस्तस्य तावत्सव्यमानादवस्थितो भवत्यनवस्थितश्च वृद्धि प्रति न हानि ।
ऐहलौकिकदेशांतरगमनादनुगामि पारलौकिकदेशांतरानुगमनाभावादननुगामि । सर्वावधिरुच्यते—अस-
त्प्रेयानाममरप्रेयपभेदनादुद्भूतपरमावधिश्चेत्क्षेत्रमरप्रेयलोकगुणितमस्य क्षेत्र । कालद्रव्यभावा पूर्वान्त । स एष
न वर्धमानो न ह्रियमानो ज्ञानवस्थितो न प्रतिपाति प्राक्सप्तमवधेयतादवस्थितोऽप्रतिपाति भवातर प्रत्यन-
नुगामि, देशांतर प्रत्यनुगामि । सर्वशब्दस्य साकन्वयाचित्वाद्रव्यक्षेत्रकालभावे सर्वावधेरत पातिपरमावधि-
रत परमावधिरपि देशावधिरपेति द्विविध एवावधि सर्वावधिर्देशावधिश्च । उक्ताया वृद्धौ यदा कावृद्धि-
स्तादा धनुर्गोमपि वृद्धिर्नियता । क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धिर्भागा स्यात्कालवृद्धि स्यातेति, द्रव्यभावनोस्तु वृद्धिर्नि-
यता । द्रव्यवृद्धौ भागवृद्धिर्नियता क्षेत्रकालवृद्धि पुनर्भागा स्यादा न वेति । भागवृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता
क्षेत्रकालवृद्धिर्भागा स्यादा न वेति स एषोऽत्रिंशानोपयोगो द्विधा भवति एषक्षेत्रोऽनेकक्षेत्रश्च ।
धीवृषभस्थितिकनयानतीयायतमोपयोगोपकरण एकक्षेत्र । तदनेकोपकरणोपयोगोऽनकक्षेत्र । यद्येव
परावत्तन्नाशरोभ्यप्रसगा न, इदियेषु परत्वम् । इदिवापि परावत्तावृद्धिरिदियस्य पर मनो मनमस्तु परा
मुद्भिर्बुद्धे परतो हि स, उन्नेव बहुधा व्याख्यातमवधिज्ञान ।

मन पर्यपश्येदानीमसरप्राप्तस्य भेदपुरस्सर लक्षण व्याचिख्यामुदिदमाह—

ऋजुविपुलमती मन पर्यय ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च ॥ १ ॥ कस्मात् निर्वर्तिता * वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोग-
तस्य विज्ञानात् । ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयमृजुमति ।

अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला ॥ २ ॥ कस्मात् अनिर्वर्तिता * वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीय-
मनोगतस्य विज्ञानात्, विपुला मतिरस्य स निपुलमति । ऋजुमतिश्च निपुलमतिश्च ऋजुनिपुलमती । एकस्य
मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः । अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुनिपुले ऋजुनिपुले मती ययोस्तौ ऋजु-
निपुलमती इति । स एव मन पर्ययो द्विधा ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति । अत्रोक्तो भेदः । लक्षणमस्येदानीं वक्तव्य-
मित्यत्रोच्यते—

मन सर्वधेन लब्धवृत्तिर्पन-पर्यय ॥ ३ ॥ वीर्यातरायमन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमांगोपांग
मामलाभोपप्रभादात्मीयपरस्त्रीयमन सर्वधेन लब्धवृत्तिरपयोगो मन पर्यय ।

मतिज्ञानमसग इति चेन्नाऽन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वाद् अत्रे चद्रव्यपदेशवत् ॥ ४ ॥ स्यामत्
यथा मनश्चक्षुरादिसबधाश्चक्षुरादिज्ञानमभिर्भवति तमतिज्ञान । तथा मन पर्ययोपि मन सब्राह्मण्यवृत्तिरिति
मतिज्ञानं प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणं * अन्यदीयमनोऽपेक्षामात्रत्वात् । कथं * अत्रे चद्रव्यपदेशान् । यथा
ऽत्रे चद्रमस पश्येति अभ्रमपेक्षाकारणमात्रं भवति न च चक्षुरादिवनिर्गतं चद्रज्ञानस्य । तथाऽन्यदीयमनो
व्यपेक्षाकारणमात्रं भवति परकीयमनसि व्यनस्थितमर्थं जानाति मन पर्यय इति । ततो नास्य तदायत्त
प्रभय इति न मतिज्ञानप्रसंगः ।

स्वमनादेशे वा तदावरणकर्मसंयोगोपशमव्यपदेशाच्चक्षुष्यवाधिज्ञाननिर्देशवत् ॥ ५ ॥ अथवा
चक्षुर्देशस्थानामात्मप्रदेशानामवध्यावरणक्षयोपशमायथा चक्षुष्यवधिज्ञानव्यपदेश इष्ट । नचाऽवधिमितिर्भवति
तथा मन पर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमात् स्वमनादेशस्थानामात्मप्रदेशानां मन पर्ययव्यपदेशः, नचास्य मतिर्य ।

मन प्रतिषपज्ञानादनुमानमसग इति चेन्न प्रत्यक्षलक्षणोऽविरोधात् ॥ ६ ॥ स्यामत् यथा
धूमप्रतिषधाहूमसंप्लुतेऽप्राप्यनुमानं तथान्यदीयमन प्रतिषधाचमन संप्लुतानर्थान् जानमन पर्ययोऽनुमान
मिति । तत्र किं कारणं प्रत्यक्षलक्षणोऽविरोधात् । यत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं (इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षमतीतव्यभि-
चार साकारग्रहणं प्रत्यक्षमिति) तेनाऽविरोधो न मन पर्ययोऽनुमानः । अनुमानं हि तेन निरूप्यते ।

उपदेशपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिकरणनिमित्तत्वाद् अनुमानस्य ॥ ७ ॥ उपदेशाद्धि अयमग्निरय धूम
इत्युपलभ्य पश्चाद्दृग्दर्शनादनुमानं करोति । चक्षुरादिकरणसबधाश्च । ततोऽस्योक्तं प्रत्यक्षलक्षणं निरूप्यते ।
न च तथा मन पर्यय उपदेशचक्षुरादिकरणसबध चाऽपेक्षते ।

स द्वेधा सूत्रोक्तविकल्पात् ॥ ८ ॥ स मन पर्ययो द्वेधा । कुत * सूत्रोक्तविकल्पात् । ऋजुमतिर्यि-
पुलमतिरिति ।

आयच्छेधार्जुमनोवाक्कायविषयभेदात् ॥ ९ ॥ आयः ऋजुमतिमन पर्ययच्छेधा । कुत * ऋजुमनो
वाक्कायविषयभेदात् । ऋजुमनस्कृतार्थश्च ऋजुमाकृतार्थं ऋजुकायवृत्तार्थश्चेति । तद्यथा मनसार्थं व्यक्तं
सचिच धाच वा धमादियुक्ताममकीणानुचार्यं कायप्रयोगं चोभयलोककलनिष्पादार्थमनोपांगप्रत्यगनिपा-
तनाबुचनप्रसारणादिक्षणं कृत्वा पुनरनन्तरे समये कालातरे वा तमेवार्थं चितितमुक्तं कृतं वा, निस्मृत-
त्वात्त शक्नोति चितयितुं । तमेवनिवर्तं ऋजुमतिमन पर्ययं पृष्टोऽपृष्टो वा जानन्ययमनार्थं अनेन विधिना
त्वया चितितं उक्तं कृतो वेति । कथमयमर्गोलभ्यते * आगमाविरोधात् । आगमेऽस्तु मनसा मन परिच्छिद्य
परेषां सङ्गद्वान् जानाति इति मात्साऽऽभ्यनेत्यर्थः । परमा समताद्विदित्वा परमनसा चितितस्य सचेतने-
तरस्याऽर्थस्य मनस्यनस्यामनोव्यपदेशः । मचस्थाना पुरुषाणां मचव्यपदेशवत् । तमात्मना आत्माऽनबु-
ध्याऽऽमनः परेषां च चित्ता जीवितमरणमुल्लङ्घयलामालामादीन् विजानाति । व्यक्तमनसां जीवाना-
मर्थं जानाति नाऽन्यत्तमनसा । व्यक्तं सृष्टीकृतोऽर्थश्चित्तया मुनिर्वर्तिता येस्ते जीवा व्यक्तमनसस्त्वीरर्थं
चितितं ऋजुमतिर्जानाति नतरे । बालतो जघन्नेन जीवानामामनश्च द्विराणि, उल्कपेण सप्ताष्टानि भव-

ग्रहणानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन गन्यूतिपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः । उत्कर्षेण-यो-जनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ।

द्वितीयः पौढा ऋजुवक्रमनोवाक्याविषयभेदात् ॥ १० ॥ द्वितीयोऽपि पुलमतिः पौढाभिचते । कुत ? ऋजुवक्रमनोवाक्याविषयभेदात् । ऋजुवक्रित्या पूर्वोक्ता वक्रविक्रपाश्च तद्विपरीता योऽप्या । तथाऽऽमनः परेषां च चिन्ताजीवितमरणमुखदुःखलाभालाभादीन् अव्यक्तमनोभिर्व्यक्तमनोभिश्च चिन्तितान् अचिन्तितान् जानाति निपुलमतिः । कालतो जघन्येन सप्ताष्टानि भवग्रहणानि । उत्कर्षेणाऽऽसङ्ख्येयानि गत्यागतिभिः प्ररूपयति । क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वं । उत्कर्षेण भाजुपुत्तरशेलाभ्यन्तरं न बहिः । एव द्विभेदो मनः पर्ययो वर्णितः । तस्य किं परस्परतो निशेषोऽभ्युक्त नास्ति । अत आह—

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदानरणकर्मक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपत्तनः प्रतिपातः । उपशातकपायस्य चारित्र्यमोहेदेकाग्र-युतसयमशिवरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकपायस्य प्रतिपातकारणाभावाद्दप्रतिपातः । विशुद्धिश्चाऽप्रतिपातश्च विशुद्धप्रतिपातां ताभ्यां विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तयोर्विशेषस्तद्विशेषः । पूर्वसूत्र एव तयोर्विशेषो निर्ज्ञातः किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

विशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्वचनः ॥ १ ॥ यः पूर्वसूत्रे विशेषः उक्तः तावतास्य न परितोप-स्ततो निशेषांतरप्रतिपत्त्यर्थं पुनरिदमुच्यते ।

च शब्दमसंग इति चेन्न प्राथमकलिपुरुषभेदाभावात् ॥ २ ॥ यथा मनःपर्ययस्य ऋजुविपुल-मती भेदौ तथा विशुद्धप्रतिपातानपि तस्यैव भेदौ यदि स्यातां युक्तश्च शब्दः स्यात् । यतस्तु विशुद्धप्रतिपातो ऋजुविपुलमलोर्विशेषो न भेदौ, अतश्च शब्दाऽप्रसंगः । तत्र विशुद्ध्या तावद्वज्रमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालमात्रैर्विशुद्धतरः । कथं ? इह यः कार्माणद्रव्याननभागोऽस्य सर्वांगविना ज्ञातस्तस्य पुनरन-तभागीकृतस्य मनः पर्ययज्ञेयोऽनतभागोऽनतस्याऽनतभेदत्वात् । ऋजुमतिकार्षणद्रव्याऽनतभागाद्विप्रकृष्टो-ल्पीयाननतभागः । निपुलमतेर्द्रव्यक्षेत्रकालविशुद्धिरक्ता । भासतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविपरिणामेन वेदितव्या । षट्पक्षयोपशमविशुद्धिर्भाज्ययोगादप्रतिपातेनापि निपुलमतिर्विशिष्टा । स्वामिना प्रदर्शमानचारित्र्योदयत्वात् । ऋजुमतिः पुनः प्रतिपातो स्वामिना कपायोदेकाद्वयमानचारित्र्योदयत्वात् । यद्यस्य मनःपर्ययस्य प्रत्यात्मानमयः विशेषः अध्यानयोरवधिमाः पर्यययोः कुतो विशेषः ? इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः ॥ २५ ॥

विशुद्धिः प्रसादः । क्षेत्र यत्र स्थाः भाजान् प्रतिपद्यते । स्वामी प्रयोक्तुः । विषयो हेतुः ।

अवधिज्ञानान्मनःपर्ययस्य विशुद्धस्वभावोऽल्पद्रव्यविषयत्वादिति चेन्न भूय पर्याय-ज्ञानात् ॥ १ ॥ स्यात्तत्र भविष्यज्ञानान्मनःपर्ययो विशुद्धतरः । कुतः ? अल्पद्रव्यविषयत्वात् । यतः सर्वा-यधिक्यपिद्रव्याननतभागो मनःपर्ययद्रव्यमिति । तत्र किं कारणं भूय पर्यायज्ञानात् । यथा कश्चिद्ब्रह्मणि शालाणि व्याचष्टे एकदेशेन न साफल्येन तद्वत्तमर्थं शक्नोति वक्तुं, अपरस्त्वेकं शास्त्रं साफल्येन व्याचष्टे यावत् स्वस्वार्थास्तान् सर्वान् शक्नोति वक्तुं, अयं पूर्वस्माद्विशुद्धतरविज्ञानो भवति । तथाऽऽवधिज्ञानविषयाननतभाग-ज्ञेयमनःपर्ययो विशुद्धतरः । यतस्तत्राननतभाग-रूपादिभिर्बहुभिः पर्यायैः प्ररूपयति । क्षेत्रमुक्तं । विषयो वक्ष्यते । स्वामित्वं प्रत्युच्यते—

विशिष्टसयमगुणैर्कार्यसमवायी मनःपर्ययः ॥ २ ॥ निशिष्टः सयमगुणो यत्र निचते तत्रैव वर्तते मनःपर्ययः । तथाचोक्तमनुष्येषु मनःपर्यय आदिर्भवति, न देवनाम्कर्तव्यग्यानेषु । मनुष्येषु । चोपयमानः गर्भजेषूपपद्यते न समुच्छेदजेषु । गर्भजेषूपपद्यमानः कर्मभूमिजेषूपपद्यते नाकर्मभूमिजेषु । कर्म-भूमिजेषूपपद्यमानः पर्यायसंकेषूपपद्यते नापर्यायसंकेषु । पर्यायसंकेषूपपद्यमानः सम्यग्दृष्टिपूजयते न मिथ्या

दृष्टिसादादनसम्यग्दृष्टिमस्यद्भिष्यादृष्टिषु । सम्यग्दृष्टिपूजायमान सयतेपूजायते नाऽसयतसम्यग्दृष्टि समतासयतेषु । सयतेपूजायमान प्रमत्तादिषु क्षीणकपायातेपूजायते नोत्तरेषु । तत्र चोपजायमान प्रथमं मामचारित्रेपूजायते न हीयमानचारित्रेषु । सप्रपञ्चमानचारित्रेपूजायमान ससन्धान्यतमर्द्धिप्रातेषु जायते नेतरेषु । ऋद्धिप्रातेषु च केषुचिन्न सर्वेष्विति विशिष्टसमग्रहणं वाक्ये शृतं । अथपि पुन श्चातुर्गतिकेचित् । स्वामिभेदादध्यनयोरिति । इदानीं केरलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लस्य ज्ञानानां विषयनिबन्धं परीक्ष्यते । कुत ? तस्य, मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनारण्यतासाधक्याच्च केरलमित्यत्र यक्ष्यमाणत्वात् । यथेवमाद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उपपत्तामित्यत आह—

मतिश्रुतयोर्विषयोऽन्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निबन्ध । कस्य ? मतिश्रुतविषयस्य । तत्तर्हि विषयग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं ॥

प्रत्यासत्ते, प्रकृतविषयग्रहणाभिप्रायः ॥ १ ॥ प्रकृतविषयग्रहणमस्ति । कः प्रकृत ? विशुद्धि क्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इति । तत्र प्रत्यासत्तेर्विषयग्रहणमिहाभिप्रायव्यते । ननु च स निमक्त्यतरनिर्दिष्टो न शक्यते इह सचक्षुः । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम । यथोक्तानि देवदत्तस्य गृहाणि आमत्रैयस्येन देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽप्यहिरण्यमाढ्यो वैधरेयो देवदत्त इति गम्यते । एवमिहापि निबन्ध । कस्य ? विषयस्येभ्यमिति सचक्षुः । अथ द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशं किमर्थं ?—

द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशं सर्वद्रव्यपर्यायसंग्रहार्थं ॥ २ ॥ जीवधर्माऽधर्माकाशकालपुद्गलाभिधानानि षडत्र द्रव्याणि तेषां सर्वेषां संग्रहार्थं द्रव्येष्विति बहुत्वनिर्देशं कियते ॥

तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं ॥ ३ ॥ तेषां द्रव्याणामविशेषेण मतिश्रुतयोर्विषयभावप्रसंगे तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणं कियते । तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायेर्विषयभावमात्मकदति न सर्वपर्यायैरनतैरपीति । तत्कथं ? इह मतिश्चक्षुरादिकरणनिमित्ता रूपापाळवना । सां यस्मिन् द्रव्ये रूपादयो वर्तन्ते न तत्र सर्वान् पर्यायानवगृह्णाति चक्षुरादिविषयानेनाऽऽलवते श्रुतमपि शब्दलिङ्गशब्दाश्च सर्वे सङ्ख्येया एव, द्रव्यपर्याया पुनरसङ्ख्येयानतभेदा न ते सर्वे विशेषाकारेण तैर्विषयोक्रियते । उक्तम्—

पण्णवग्गिजा भावा अणतमागो दु अणभिलप्पाण । पण्णवग्गिजाण पुण अणतमागो सुदणिवद्धो ॥

अर्थाद्रियेषु मतेरभावात्सर्वद्रव्यासम्यक्त्य इति चेन्न नोद्दिष्टविषयत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मत्तधर्मास्तिकायादिषु मतेरभावेऽस्तीद्रियत्वात् । ततो मति सर्वद्रव्यविषयनिबन्धेति लक्षणमयुक्तमिति । तन्न किं कारणं ? नोद्दिष्टविषयत्वात् । नोद्दिष्टयानरणक्षयोपशमलक्ष्यपेक्ष नोद्दिष्ट्य, तेषु व्याप्रियते । अथ हि तत्र न वर्तन्ताऽनभिना सह निर्दिश्यते रूपिष्वेव वृत्ते । अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशादित्याग्ये को विषयनिबन्ध ? इत्यत आह—

रूपिष्ववधे ॥ २७ ॥

रूपशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सामर्थ्याच्छुद्धादिग्रहणं ॥ १ ॥ अयं रूपशब्दोऽनेकार्थः । कचिच्छाक्षुषे वर्तते यथा—रूपरसगन्धस्पर्शा इति । कचित्त्वभावे वर्तते यथा अनतरूपमनतत्त्वभावमिति । तत्रेह सामर्थ्याच्चसुविषये शुद्धादौ वर्तमानो गृह्यते । यदि स्वभाववाचिना ग्रहणं स्यादनर्थकं स्यात्, न हि कस्यचिन्मत्तभावो नास्तीति ॥

भूमाद्यनेकार्थसम्बन्धे नित्ययोगोऽभिधानवशात् ॥ २ ॥ यद्यपि मत्वर्थो यस्य भूमादयोऽर्था यत्नं सम्भवति । इहाभिधानवशाज्जित्ययोगो वेदितव्यः । नित्यं हि पुद्गला युक्तं रूपेणेति, यथा क्षीरिणो वृक्षा इति । यद्येवमगधिज्ञानस्य पुद्गला रूपमुखेनैव विषयभावः प्रणिपद्येन् न रसादिमुखेन ? नैव दोषः—

तदुपलक्षणार्थत्वाच्चदविनाभाविरसादिग्रहण ॥३॥ तद्रूपद्रव्यस्योपलक्षणत्वेनोपादीयते अतस्तदविनाभाविरास्मादयोगि गृह्यते । यद्येव तद्गतेषु सर्वेष्वनतपर्यायेषु अत्रैवैष्यति निबध प्राप्नोतीत्यत आह—
असर्वपर्यायग्रहणानुवृत्तेर्न सर्वगतिः ॥ ४ ॥ असर्वपर्यायेष्वित्येतद्ग्रहणमनुवर्तते । यथा—
देवदत्ताय गौदीयतां, जिनदत्ताय कबल इति दीयतामियमिदमन्यते । एवमिहाप्यसर्वपर्यायेष्वित्यमिदमन्यते सर्वगतिर्मवति । ततो रूपेषु पुद्गलेषु प्रागुक्तद्रव्यादिपरिमाणेषु, जीवपर्यायेषु औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकैर्नूतयतेऽधिज्ञान । रूपिद्रव्यसवगान क्षायिकपारिणामकेषु । नापि धर्मास्तिकायादिषु तत्त्ववधाभागात् । अथ मनःपर्यायस्य को नियमनिबध ? इत्यत आह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २८ ॥

यद्रूपिद्रव्य सर्वाधिज्ञानस्य नियमत्वेन समर्थित तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्याय प्रवर्तते । अथात यन्निर्दिष्ट केवलज्ञान तस्य को नियमनिबध ? इत्यत आह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

अत्राह—किं द्रव्य ?

स्वपर्यायान् द्रवति द्रव्यते वा तैरिति द्रव्यं ॥ १ ॥ आत्मन पर्यायान् द्रवति गच्छतीति द्रव्य । बहुलापेक्षया कर्तरि माधुल्य । द्रव्यते वा तैरिति द्रव्य ॥

कथचिद्भेदसिद्धौ तत्कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः ॥ २ ॥ द्रव्यस्य पर्यायाणां च कथचिद्भेदे सत्युक्त कर्तृकर्मव्यपदेश सिद्ध्यति ॥

इतरथा हि तदप्रसिद्धैरत्यन्ताव्यतिरेकात् ॥ ३ ॥ यद्येकातेनैकत्वमवधार्येत तस्य कर्तृकर्मव्यपदेशसिद्धिः स्यात् । कुत ? अव्यतिरेकात् । न हि तदेव निर्दिशेपमेकं शक्यतरापेक्षया विना कर्तृकर्म च मनितुमर्हति । अथ कः पर्यायस्तस्य ?

मियोभयन मतिविरोध्यविरोधिनां धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभनिमित्तत्वादपित्वव्यवहारविषयोऽनस्थाविशेषः पर्यायः ॥ ४ ॥ मियोभयन प्रति केचिद्धर्माविरोधिना । केचिदनिरोधिना । तत्र जीनस्य तावदनदिपारिणामिकचैतन्यजीनद्रव्यमभ्याभ्योर्ध्वगतित्वभागास्तित्वादिभिरौदयिकादयो भागा यथासमव युगपद्भावादनिरोधिना । निरोधिनाश्च नारकतैर्यग्योन देयमनुभ्यस्त्रीपुन्यपुस्तकपकद्वित्रिचतु पचैन्द्रियवात्यकौमारकोपप्रसादादयः, सहानवस्थानात् । तथा पौद्गलिका अनादिपारिणामिका रूपरसगंधस्पर्शशब्दसामान्यास्तिनादयः शुक्रादिपचकतित्तादिपचक गंधद्वयस्पर्शादिकशब्दपटकपर्यायै प्रत्येकमेकद्वित्रिचतु पचादिसंख्येयानतगुणपरिणामिभिर्यथासमव युगपद्भावादनिरोधिना । निरोधिनाश्च शुक्रकृष्णनीलतिक्तकटुकसुरभेतत्तगंधादयः प्रायोगिका वैश्रसिकाश्च परमाणुषु स्क्वेषु च सहानवस्थानात् । एव धर्मास्तिकायादिव्यव्यमूर्तत्वाऽचेतनत्वाऽसंख्येयप्रदेशाव्यगतिकारणस्वभावाऽस्तित्वादयोऽनन्तभेदागुल्लुपुगुणहानिद्विधनिकारै स्वप्रत्ययै परप्रत्ययैश्च गतिकारणत्वविशेषादिभिरनिराधिना परस्परनिरोधिनाश्च ज्ञेया । तेषु केचिदुपात्तहेतुका द्रव्यक्षेत्रकालमात्रनिमित्ता औदयिकादयः । अनुपात्तहेतुकाश्च त्रिषु कालेष्वनिकारिण पारिणामिकाश्चैतन्यादयः । तेषां निरोध्यनिरोधिना धर्माणामुपात्तानुपात्तहेतुकानां शब्दांतरात्मलाभस्य निमित्तत्वाच्चेतनो नारको बालक इत्यपित्वव्यवहार नियम इति व्यवहारश्रुत्युत्पन्नशब्दनिविधनयामकः, द्रव्यार्थिकानर्पणात्पर्यायार्थिकेनार्पितः, तस्य द्रव्यस्याऽनस्थाविशेष पर्याय इत्युच्यते ।

तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वदः ॥ ५ ॥ तयोरितरेतरयोगलक्षणो द्वदो वेदितव्यः । द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति ।

द्वेऽन्यत्वं पुनः यत्रोभयदिति चेन्न तस्य कथंचिद्वेदेपि दर्शनाद्गोत्वगोर्पिडवत् ॥ ६ ॥
 स्यामन्त यदि द्वे १, पृथग्यप्रोभवदन्यत्वं द्रव्यपर्यायाणां प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणं तस्य कथंचिद्वेदेपि
 दर्शनात् । गोत्वगोर्पिडवत् । यथा गोत्व च गोर्पिडश्च गोत्वगोर्पिडान्वयनयनेपि द्वौ भवति तथा द्रव्य-
 पर्यायेष्विति । ननु सामान्यविशेषयोरन्यत्वात्साध्यसममेतदिति । नैष दोष उक्तमेतदन्यत्वं सामान्य-
 विशेषयो ।

द्रव्यग्रहण पर्यायविशेषण चेन्नानर्थक्यात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद् द्रव्याणां पर्याया द्रव्यपर्याया इति
 द्रव्यग्रहण पर्यायविशेषणमिति । तत्र किं कारणं अनर्थक्यात् । एव सति द्रव्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । नद्याद-
 व्यस्य पर्याया सतीति । *

द्रव्याज्ञानमसगाच्च ॥ ८ ॥ केजलेन पर्याया एव ज्ञायते न द्रव्याणांति द्रव्याज्ञानं प्राप्नोत्युत्तर-
 पदार्थप्रधानत्वात् । अथ मतेमेतत् सर्वेषु पर्यायेषु ज्ञातेषु न किंचिदज्ञातमास्ति ततो व्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्या-
 भावात् । यद्येव द्रव्यग्रहणमनर्थकमित्युक्तं पुरस्तात् । तस्मात्साधूकं द्वयोयमिति । ननु च द्वेपि द्रव्यग्रहणम-
 नर्थकं पर्यायव्यतिरेकेणाऽनुपलब्धेति । नैष दोष सज्ञास्यालक्षण्यादिभेदाद्वेदोपपत्तेः । अथ सर्वग्रहणं
 किमर्थं ननु बहुवचननिर्देशादेव बहुत्वसंप्रत्ययसिद्धेः ।

सर्वग्रहणं निरवशेषमतिपर्ययं ॥ ९ ॥ ये लोकालोकभेदमिनास्त्रिकालविषया द्रव्यपर्याया
 अनतास्तेषु निरवशेषेषु केजलज्ञाननियमनिश्चय इति प्रतिपत्त्यर्थं सर्वग्रहणं । यावाद्द्वौलोकालोकस्वभावाऽनन्त
 तावतोऽनन्तानता यद्यपि स्थुलानपि ज्ञातुमस्य सामर्थ्यमस्तीत्यपरिमितमाहात्म्यं केजलज्ञानं वेदितव्यं । आह-
 विषयनिश्चयनधृतौ मत्वादीनां, इदं तु न निज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसन्निधानेपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि
 वीगपद्येन कति भवति * इत्यत आह—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्थ्यं ॥ ३० ॥

एक इति कौय शब्दः *

अनेकार्थसंभवे विवक्षात प्राथम्यवचन एकशब्दः ॥ १ ॥ अयमेकशब्दोऽनेकार्थसंभवे दृष्ट-
 प्रयोगः । कचिस्त्वरयायां वर्तते, एको द्वौ बहव इति । कचिदन्यत्वे, एके आचार्या अन्ये आचार्या इति ।
 कचिदसहाये, एकाकिनस्ते विचरति वीरा इति । कचित्प्राथम्ये, एकमागमनं प्रथममागमनमिति । कचित्प्रा-
 धान्ये एकहता सेनां करोमि प्रधानहतां सेनां करोमीत्यर्थः । तत्रेह विवक्षात प्राथम्यवचनं एकशब्दो
 वेदितव्यः ।

आदिशब्दश्चावयववचनं ॥ २ ॥ आदिशब्दश्चावयवमनेकार्थसंभवे, विवक्षात इहावयववचनो
 वेदितव्यः । कचिद्व्यवस्थायां वर्तते ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा ब्राह्मणव्यवस्था ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्ब्रा-
 ह्मण्यर्थः । कचित्प्रकारे मुजगादयः परिहर्तव्याः, मुजगप्रकारा विपन्न इत्यर्थः । कचित्सामीप्ये नद्यादीनि
 क्षेत्राणि नदीसमीपानीत्यर्थः । कचिदन्यत्वे ऋगादिमधीते ऋगयवमधीते इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति एक-
 स्वादिरिकादि प्रथमावयव इति । कस्य * प्रथमस्य परोक्षस्य । क पुनरवयवः * मतिज्ञानः ।

सामीप्यवचनो च ॥ ३ ॥ अथनाऽयमादिशब्दः सामीप्यवचनो दृष्टव्यः । तेन प्रथमस्य मतिज्ञानस्य
 श्रुतं समीपमित्युक्तं भवति ।

मतेर्वहिर्भावप्रसंग इति चेन्नाऽनयो सदाऽन्यभिचारात् ॥ ४ ॥ स्यादेतदेव सति मतेर्वहिर्भाव
 प्राप्नोतीति । तत्र किं कारणमनयो सदाऽन्यभिचारात् । एते हि मतिश्रुते सर्वकालमन्यभिचारिणी, नारद-
 पर्यवत् । तस्मादनयोऽन्यतरग्रहणे इतरस्य ग्रहणं सन्निहितं भवति ।

ततोऽन्यपदार्थे दृष्टाविकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिरुपपन्नवत् ॥ ५ ॥ यथोऽस्य मुग्रमुष्टमुख, उष्ट्र

मुख्य-मुख्यमस्येति हेतुनेकस्य मुख्यशब्दस्य निवृत्तिः, एवमिहापि एकादिरादिर्येषा तानीमान्येकादीति इत्येकस्यादिशब्दस्य निवृत्तिः ।

अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थः ॥६॥ अवयवेन विग्रहः क्रियते, वृत्त्यर्थः समुदायो भवति । तेनेकादीन्यभ्यतरीकृत्य भाज्यान्वर्पयितव्यानीत्यर्थः । किं सर्वाणि । नेत्याह आचतुर्थ्यः । कुत एतत् ?—

केवलस्याऽसहायत्वादितरेषां च सयोपशमनिमित्तत्वाद्यौगपद्यभावः ॥७॥ यतः केवलज्ञानं तदसहाय, इतराणि च ज्ञानानि क्षयोपशमनिमित्तानि, अतो विरोधाद्युगपदसमस्तस्मादुच्यते आ चतुर्थ्यः इति ।

माभावेऽभिभूतत्वादहनि न सत्ररादिति चेन्न क्षायिकत्वात् ॥८॥ स्यादेतन्माभावः क्षयोपशमिज्ञाना ज्ञानानां केवलं किं, किंतु केवलज्ञानेन महताऽभिभूतानि स्वप्रयोजनेन व्याप्रियते । भास्करप्रभाभिभूतनक्षत्रादिति । तत्र किं कारणं क्षायिकत्वात् सक्षीणमकलज्ञानावरणे भगवत्सर्वहतिं कथं क्षायोपशमिज्ञाना ज्ञानानां सभन । न हि परिप्राप्तसर्वशुद्धौ पदे प्रदेशाऽशुद्धिरस्ति ।

इन्द्रियत्वादिति चेन्नाऽऽर्थाधीनबरोधात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदेवमागमः प्रवृत्तः । पचेंद्रिया असङ्घि-पचेंद्रियादारम्य आ अयोगिकेवलिन इति । अतः इन्द्रियत्वात्तत्कार्यणापि ज्ञानेन भवितव्यमिति । तत्र किं कारणं आर्थाधीनबरोधान् । आपे हि सयोग्ययोगिकेवलिनो पचेंद्रियत्वं द्रव्येन्द्रियं प्रत्युक्तं न भारेंद्रियं भवति । यदि हि भारेंद्रियमविविध्यत्, अपि तु तर्हि असक्षीणसकलजरणात्वात्सर्वज्ञतयास्य न्यतिर्भवति । तस्मादेतदुक्तं भवति एकस्मिन्नात्मनि द्वे मतिश्रुते, क्वचित्प्राणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनः पर्ययज्ञानानि वा क्वचित्प्राणि मतिश्रुतानभिमतः पर्ययज्ञानानि, न पचैकस्मिन् युगपत्सभवति ।

सख्यावचनो वैकशब्दः ॥ १० ॥ अथवा सख्यावचनोऽयमेकशब्दः । एकमादिर्येषा तानीमान्येकादीनि, कथं मतिज्ञानमेकस्मिन्नात्मनि एकं यदधरक्षतं द्वयनेकद्वयशब्देदमुपदेशपूर्वकं तद्वजनीयं स्याद्वा न वेति । इतरत्पूर्ववत् । पर आह—असख्यासहायप्रधान्यवचने एकशब्दे सति एकादीनि केवलदानीनीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मन्येक केवलज्ञानं क्षायिकत्वात् । द्वे मतिश्रुते इत्यादिपूर्ववत् । अयोक्तानि मन्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभत उता यथापीत्यत आह—

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥३१॥

विपर्ययोऽन्यथा । कुतः । सम्यग्प्रकारात् । चशब्दः समुच्चयार्थः विपर्ययश्च सम्यक् चेति । कुत पुनरेषां विपर्ययः ?

मिथ्यादर्शनपरिग्रहान्मत्यादिविपर्ययः ॥ १ ॥ योसौ दर्शनमोहनीयोदये सति मिथ्यादर्शनपरिणामः तेन संहर्कसमवाया मन्यादीनां विपर्ययो भवति । ननु च मणिकनकादीनां वर्चोऽगृहगतानामपि स्वभावनितानां न भवति तद्वन्मत्यादीमपि स्यात् ? नैव दोषः —

सरजसकटुकाळावृणतदुग्धवत्स्वगुणविनाशः ॥ २ ॥ यथा सरजसकटुकाळावृणाने निहितं दुग्धं स्वगुणं परिवर्जितं । तथा मन्यादी यमि मिथ्यादृष्टिमाजनगतानि दुष्यतीति । आधारस्य दोषादि आधेयस्य दोषो जायते । ननु च नायमेका उक्तमेतं मणिकनकादयो वर्चोऽगृहगता अपि स्वभावात् न त्यजतीति तत्र कथमेतदवसोपते अलानूदुग्धवदुष्यति मन्यादीनि न पुनर्मन्यादिवन्न दुष्यतीति ?

पारिणामिकशक्तिविशेषात् ॥ ३ ॥ पारिणामिकस्य हि वस्तुन शक्तिविशेषादन्यथाभावे भवति । यथालानूदुग्धं दुग्धं विपरिणामयितुं शक्नोति तथा मिथ्यादर्शनमपि मन्यादीनामन्यथात्वं कर्तुमशक्नुते । तदुदयेऽन्यथानिरूपणदर्शनात् । वर्चोऽगृहं तु मन्यादीनां विकारो नोत्पादयितुमशक्नुते विपरिणामकद्रव्यसन्निधाने तेषामपि भवत्येवान्यथात्वं । यदा तु सम्यग्दर्शनं प्रादुर्भूतं तदा मिथ्यापरिणामदर्शनाभावात्तथा मन्यादीनां सम्यक्त्वम् अतः सम्यग्दर्शनमिथ्यादर्शनोदयविशेषात्तेषां त्रयाणां द्विधा क्लृप्तिर्भवति । मतिज्ञानं

मन्यज्ञान श्रुतज्ञान श्रुताज्ञान अविज्ञान विमग्नज्ञामिति । अत्राह—रूपादि निषयोपलब्धिव्यभिचाराभावादिपर्ययाभावा यथैव मतिज्ञानेन सम्पद्दृष्टयो रूपादीनुपलभत यथा मिष्यादृष्टयोपि मत्यज्ञानेन । यथैव घटादिषु रूपादीन् श्रुतेन निधन्वत्युपदिशति च परम्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवावधिना रूपिणोर्धानेवयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यानेकार्थसमये विवक्षात् प्रसन्नार्थग्रहण ॥ १ ॥ अयं सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्यह विवक्षात् प्रसन्नार्थस्य ग्रहणं वेदितव्यं प्रसन्नं तत्त्वज्ञमित्यर्थः । असदज्ञान । तयो सदसतोरविशेषणं यदृच्छोपलब्धेरनियमो भवति । कथमुन्मत्तवत्, यत्र उन्मत्तो दोषोदमादुपहर्तेंद्रियमतिर्विपरीतग्राही भवति सोऽथ गौरित्यप्यवस्यति । गावाऽथ, इति । छोटं सुवर्णं, सुवर्णं छोटमिति । छोटं छोटमिति सुवर्णं सुवर्णमिति तस्यैवमविशेषेणाप्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिष्यादर्शनेऽपहर्तेंद्रियमतेर्मति श्रुतानवयोप्यज्ञानमेव भवेतीति ॥

भवत्यर्थग्रहणं वा ॥ २ ॥ अथवा सच्छब्दोऽयं भवत्यर्थवेदितव्यः । सद्विद्यमानमित्यर्थः असदविद्यमान, तयोराविशेषणं यदृच्छोपलब्धे निषयो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचिदु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिनां कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहुः—द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहुः रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यन्वयमन्ये च रूपादय इति । कथमेवाविपर्यग्रह उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणाभाराद्द्रव्यानवधारणप्रसंगः । किंचेन्द्रियेण सनिकृष्यमाणं द्रव्यं रूपाद्यभावे सर्वार्थमना सनिकृष्येत तत् सर्वार्थमना ग्रहणप्रसंगः । करणभेदाभावाप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इत्यो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्य, एवमपि निराधारत्वाद्भानप्रसंगः । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीनां समुदयेऽपि सति एकानर्थोत्तरभावात् समुदस्य सर्वार्थाव परस्परतोऽर्थोत्तरभूतत्वात् । अथ ह्ययद्व्यन्ये रूपादय, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षणभाराभावात् परस्परतोऽर्थोत्तरत्वात् । दृढिदव्यत् लक्ष्यलक्षणभान इति चेन्न वैयम्यात् । पृथक्सत्त्वोक्त्यलक्षणभावो युक्तो नासत्तोरिति । किं च रूपादिषु गुणेष्वमूर्तेषु द्रव्यादर्थोत्तरभूतेषु नेंद्रियसंनिक्तयो युक्तस्ततश्च ज्ञानाभावः । न चार्थोत्तरभूतं द्रव्यं कारणं भवितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविमर्शितपत्ते ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीनां मूलकारणे प्रसदिना विप्रतिपत्तिः । तद्यथा केचिदाहुः अव्यक्तामहदहकारतमार्त्रेन्द्रियमहामूतमृत्पिण्डादिनिवृत्तिक्रमेण घटादेर्निश्चरूपस्य जगत उत्पादः । इति तदयुक्तं न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवत्वेन निष्क्रियत्वाऽतीन्द्रियत्वात्तत्त्वित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिविशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भवितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसवक्रमो युक्तः । पुरुषस्तावन्निष्क्रियवान्न महदादिसर्गार्थं प्रधानं प्रयुक्ते । स्वयं च निष्क्रियत्वात् प्रधानं नात्मानं महदादिसर्गार्थं प्रयोजुमर्हति । न हि स्वयं गतिविकलं पशुरात्मानमेवावृष्टम्योत्थाय गच्छच्छेष्टः । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्वो न युक्तिमान् । पुरुषमोहो प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थाभावात् । नित्यस्य निमोरात्मनः भोगपरिणामाभावाच्च । किंचाऽचैतनत्वात् । इह लोके चेतनश्चैतन्योदनायां क्रियाफलसाधनञ्च तदर्थेष्वग्निसधुश्रणादिषु प्रवर्तमानो दृष्टः । न च तथा प्रधानं चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसन्नकामाभावः । न च पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहुः परमाणुस्य प्रतिनियतपार्थिव्यादिजातिनिशिष्टेन्द्रियोदृष्टादिसन्निधाने सति सहतेन्द्रियोऽर्थोत्तरभूतघटादिकार्यात्मलाभ इति तदप्ययुक्तं—नित्यत्वादनूना कार्यात्मशक्त्यभावात् । सति चारभे नित्यत्वहानिः । नचार्थोत्तरभूतस्य कार्यस्फारभो युक्तं व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वाभावात् । न च जातिप्रतिनियमोऽस्ति भिन्न

जातीपानामप्यारभदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसंग । न चाल्मनो घटाद्यारभे कर्तृत्वमुपपन्न निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टादेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽर्थोत्तरे क्रियाहनुदृष्ट । अन्ये मन्यन्ते वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मना रूपपरमाणवोऽतीन्द्रिया समुदिता सत इन्द्रियमाहवमेनुभूय घटादिकार्यात्मलभहेतुत्व प्रतिपद्यत इति, तदप्युक्तं प्रत्येकरूपपरमाणुनामतीन्द्रियत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसंगात् ततश्च दृश्यविषयप्रमाणप्रमाणाभासत्रिकल्याभास । कार्याभासाच्च तादृगकारणस्याप्यभासः । किं च क्षणिकत्वात्निष्क्रियत्वाच्च कार्याभासाभासः । विविक्तशक्तीनां परस्परमित्तनयभासाश्च । न चान्योर्थश्चेतनस्ततोऽप्यस्य कर्तास्ति तन्भासात्सवगाभाव । एवमन्येष्वपि प्रवादेषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति विपर्ययो मिथ्यादर्शनोदयप्रशङ्गेदितव्य । पितृदयाकुलितरसनेन्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तं रूपादिनिषेधोपलब्धिव्यभिचारामात्राच्च मिथ्यादृष्टीनत्रयमज्ञानमिति तदसम्यक् । व्याख्यात ज्ञान लक्षणादिभि । इदानीं चारित्र निर्देष्टव्यं तदुल्लेख्य नया उच्यते कस्मात् ? मोक्षविधाने तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुत पुनस्तन्मोक्षविधौ वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्ष प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं प्राधाय ? कृच्छकर्मधननिर्दहनकृत । यत आत्मा व्युपरतक्रियाप्यानाभिर्भूतात्मवृत्त कृच्छकर्मधननिर्दहनं समर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककृच्छकज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृच्छकर्मक्षयः स्यात् । व्युपरतक्रियायानोत्पत्त्यनंतरमेव भवति तच्चोत्तम चारित्र, 'कर्मादान्हेतुक्रियाव्युपरति ध्यारिमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षविधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरव इत्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्टव्या उच्यन्ते । प्रमाण व्याख्यात प्रमाणरुदेशा नया । 'प्रमाणनयैरुपिगम' इति वचनात् । तदनंतरवचनाद्वा नया । यथैव के ते नया ? इत्यत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुस्तत्रशब्दसमभिरुद्धैवभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दोपेक्षयैकादिसंख्येयविकल्पा नया । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्ति, अतिरिस्तरे चात्यप्रक्षानामननुग्रह इति मध्यतया प्रतिपत्त्या सत्तनया अत्रोच्यते । तेषां सामान्यनिशेपलक्षण वक्तव्य । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशिनोऽर्थविशेषप्ररूपको नयः ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मान प्रमाण सकलादेश इत्यर्थ, तेन

प्रकाशितानां न प्रमाणाभासपुरिगृहीतानामित्यर्थ, तेषामर्थानामस्तित्वनास्तित्वनिष्पन्नाद्यतात्मना जीवादीनां ये निशेया पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपक प्ररूपक निरुद्धोपासुसंगहारेणेत्यर्थ, एव लक्षणो नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यमननमेव नातोम्ये भावितकारा नाप्यभासस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिक । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जमादिभावितकारमात्रमेव भवन न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिक । अथवा द्रव्यमेवार्थोऽस्य न गुणकर्मणी तदवस्थाव्यापादिति द्रव्यार्थिक । पर्याय एवार्थोऽस्य रूपाद्युपेक्षेपणादिलक्षणो न ततोऽन्यद्रव्यमिति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्ज्यते गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थ । कार्यं द्रव्यमिति गच्छतीति द्रव्य कारण । द्रव्यमेवार्थोऽस्य कारणमेव कार्यं नार्थोतर, न च कार्यकारणयोः काश्चिद्रूपभेद तदुभयमेकाकारमेव पर्यायुद्भिद्रव्यमिति द्रव्यार्थिक । परि समतादाय पर्याय । पर्याय एवार्थः कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानागतयार्थिनैष्ठानुपपन्नत्वेन व्यग्रहागमात् स एवैक कार्यकारण्यपदेशभागीति पर्यायार्थिक । अथवाऽर्जनमर्थप्रयोजन द्रव्यमेवार्थोऽस्य प्रत्ययाभिधानानुपपत्तिरितिगटनस्य निष्ठेतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिक । पर्यायोर्थप्रयोजनमस्य धागुनिज्ञानव्यावृत्तिनिवध्यग्रहारप्रसिद्धेरिति पर्यायार्थिक । तद्वेदा नैगमादय । एषां विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसकल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ २ ॥ निगच्छत्यस्मिन्निति निगमनमात्र वा निगम, निगमे वृत्तान्ते भवो वा नैगमस्तस्य लेखे व्यापार । अर्थसकल्पमात्रग्रहण प्रत्येद्वगृहगम्यादिषु । तद्यथा—कचिद्वगृहं परशु पुण्य गच्छतममितिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याचष्टे अर्थार्थमात्र । एव-

मन्यज्ञान श्रुतज्ञान श्रुताज्ञान अनधिज्ञान विभगज्ञानमिति । अत्राह—रूपादि निपयोपलब्धिष्वभिचाराभावा द्विपर्ययाभावा यथैव मतिज्ञानेन सम्यग्दृष्टयो रूपादीनुपलभते यथा मिथ्यादृष्टयोपि मत्तज्ञानेन । यथैव घटा दिषु रूपादीन् श्रुतेन निश्चिन्त्युपदिशति च परेभ्यस्तथा श्रुताज्ञानेनापि । तथैवाधिना रूपिणोर्धोनेवयति तथा विभगेनापीति । तस्मान्नास्ति विपर्यय इत्यत आह—

सदसतोरविशेषापाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३२ ॥

सच्छब्दस्यनेकार्थसमवे विवक्षात प्रसन्नार्थग्रहण ॥ १ ॥ अय सच्छब्दोनेकार्थ इति व्याख्यात । तस्येह विवक्षात प्रसन्नार्थस्य ग्रहण वेदितव्य प्रसन्न तत्त्वज्ञमित्यर्थ । असदज्ञान । तयो सद-सतोरविशेषेण यदृच्छोपलब्धेरिपर्ययो भवति । कयमुन्मत्तवत्, यथा उन्मत्तो दीपोदयाद्गुपहर्तेन्द्रियमति र्विपरीतग्राही भवति सोऽथ गौरित्यप्यवस्यति । गा वाऽथ, इति । ओष्ठ सुवर्णं, सुवर्णं लोष्टमिति । लोष्ठ लोष्ठ-मिति सुवर्णं सुवर्णमिति तत्त्वव्यवविशेषेणाप्यवस्यतोऽज्ञानमेव भवति । तद्वत् मिथ्यादर्शनेऽपहर्तेन्द्रियमतेर्मति श्रुतानधयोप्यज्ञानमेव भवतीति ॥

भवत्यर्थग्रहण वा ॥ २ ॥ अथवा सच्छब्दोप भवत्यर्थे वेदितव्य । सद्विद्यमानमित्यर्थ असदविद्यमान, तयोराविशेषेण यदृच्छोपलब्धे निपयो भवति कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रतिपद्यते असदपि सदिति । कदाचिद्गु सत्सदेवाऽसदप्यसदेवेति । कुत ?—

प्रवादिपरिकल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रह ॥ ३ ॥ प्रवादिना कल्पनाभेदाद्विपर्ययग्रहो भवति तद्यथा केचित्तावदाहु —द्रव्यमेव न रूपादय इति । अपर आहु रूपादय एव न द्रव्यमिति । अपरेषां दर्शनं अन्यद्व्यमन्ये च रूपादय इति । कथमेवा विपर्ययग्रह उच्यते । यदि द्रव्यमेव न रूपादय, लक्षणा भानात्लक्ष्यानवधारणप्रसंग । किंचोद्विगेण सनिवृष्यमाण द्रव्य रूपाद्यभावे सत्तामना सनिवृष्येत तत् सर्वात्मना ग्रहणप्रसंग । करणभेदाभावप्रसंगश्च । नचासौ दृष्ट इष्टो वा । अथ रूपादय एव न द्रव्य, एव मपि निराधारत्वादभावप्रसंग । किं च परस्परविलक्षणानां रूपादीना समुदयेपि सति एकानयांतरभावात् समुदस्य सर्वाभावा परस्परतोर्धोतरभूतत्वात् । अथ ह्यन्यद्व्य अन्ये रूपादय, एवमपि तेषां लक्ष्यलक्षण भानाभावा परस्परतोर्धोतरत्वात् । दडिदवत् लक्ष्यलक्षणभाव इति चेन्न वैयम्यात् । पृथक्सतोर्लक्ष्य लक्षणभावो युक्तो नासतोरिति । किं च रूपादिषु गुणेभ्यमूर्तेषु द्रव्यादर्थांतरभूतेषु नैन्द्रियसन्निकर्षो युक्त स्ततश्च ज्ञानाभाव । न चार्थोतरभूत द्रव्य कारण भनितुमर्हति । किं च—

मूलकारणविप्रतिपत्ते ॥ ४ ॥ एषा घटरूपादीना मूलकारणे प्रगदिता विप्रतिपत्ति । तद्यथा केचिदाहु अव्यक्तामहदहकारतमार्त्रेन्द्रियमहामूतमूर्तिपदादिनिर्गुणिकमेण घटादेर्विश्वरूपस्य जगत उत्पाद । इति तदयुक्तं न हि प्रधानस्यामूर्तत्वनिरवयवयमि क्रियवाऽतीन्द्रियत्वानव्यनित्यत्वापरप्रयोज्यत्वादिनिशेषोपेतस्य तद्विलक्षणो घटादि कार्यो भनितुमर्हति अदृष्टत्वात् । न वा परप्रयोज्यस्य प्रधानस्य स्वयमभिप्रायरहितस्याभिप्रायपूर्वकप्रसन्नक्रमो युक्त । पुरुषस्तावन्निष्क्रियत्वात् महदादिसर्गार्थ प्रधानं प्रयुक्ते । स्वयं च निष्क्रियत्वात्प्रधानं नामानं महदादिसर्गार्थं प्रयोजकमर्हति । न हि स्वयं गतिरिक्तं पगुरात्मानमेव वष्टम्योत्याय गच्छन्त्ये । किंचाप्रयोजनस्य प्रधानस्य महदादि सर्गो न युक्तिमान् । पुरुषमोग प्रयोजनमिति चेन्न स्वार्थान्नात् । नित्यस्य विमोहात्मन भोगपरिणामामानाच्च । किंचाऽचेतनमात् । इह लोके चेतनश्चैत्र ओदनार्थी क्रियाफलसाधनं तदर्थेऽभिसंसृष्टादिषु प्रवर्तमानो दृष्ट । न च तथा प्रधानं चेतनमतोऽस्य महदादिक्रियाप्रसन्नक्रमाभावात् । नच पुरुषस्तस्य क्रमस्य प्रयोजको निष्क्रियत्वात् । अपर आहु परमाणु म्य प्रतिनियतपार्थिनादिजातिविशिष्टम्योऽदृष्टादिसन्निधाने सति सहतेम्योऽर्थांतरभूतघटादिकार्यात्म लाभ इति तदप्युक्तं—नित्यत्वादनूना कार्यारभशक्यभावात् । सति चारभे नित्यत्वहानि । नचार्थोतर-भूतस्य कायस्यारभो युक्त व्यतिरेकानुपलब्धेरुपलब्धौ चाणुमहत्त्वामान । न च जातिप्रतिनियमोस्ति भिन्न

जातीयानामप्यारम्भदर्शनात् । भिन्नजातीयेषु समुदायमात्रमिति चेत्तुल्यजातीयेष्वपि तत्प्रसङ्गः । न चामनो
घटाधारभेदं कर्तृत्वमुपपन्नं निष्क्रियत्वान्नित्यत्वाच्च । नाप्यात्मगुणस्यादृष्टदेर्निष्क्रियत्वादेव । न च निष्क्रियोऽ
र्थोत्तरे क्रियाहेतुर्दृष्टः । अन्ये मृन्यन्ते वर्णादिपरमाणुसमुदायात्मका रूपपरमाणवोऽतीन्द्रिया समुदिता सत
इन्द्रियमाहात्म्यमनुभूय घटादिकार्यात्मिण्यमहेतुत्वं प्रतिपद्यत इति, तदयुक्तं प्रत्येकरूपपरमाणुनामतीन्द्रि-
यत्वात्ततोऽन्यस्य कार्यस्याप्यतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् तत्तत्तद्दृश्यप्रियप्रमाणप्रमाणामासुर्निकल्पभावात् । कार्या-
भावाच्च तार्हिककारणस्याप्यभावात् । किं च क्षणिकत्वादिनिष्क्रियत्वाच्च कार्यारम्भभावात् । विविक्तशक्तीनां
परस्पराभिसम्प्रभावात् । न चान्योर्थक्षेतनस्तेषां सप्रधस्य कर्तास्ति तदभावात्सम्प्रभावात् । एतन्मन्येष्वपि
प्रमादिषु सत्यसदिति असत्यपि सदिति निरपेक्षो मित्यादर्शनाद्यनशाद्देदितव्यः । पिचोदयाकुलितरसनै-
न्द्रियविपर्ययवत् । ततो यदुक्तं रूपादिविषयोपलब्धिव्यभिचारामात्रं मिथ्यादृष्टान्तरमज्ञानमिति तदस-
म्यक् । व्याख्यातं ज्ञानलक्षणादिभिः । इदानीं चारित्र्यं निर्देष्टव्यं तदुल्लेख्य नया उच्यते कस्मात् ? मोक्षनिधाने
तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कुत पुनस्तं मोक्षनिधो वक्ष्यते ? इति चेन्मोक्षं प्रति प्रधानकारणत्वात् । किं कृतं
प्राधान्यं ? कृत्वैकमेधननिर्दहनकृतं । यत् आत्मा व्युपरतक्रियाध्यानाभिभूतात्मनः कृत्वैकमेधननिर्दहनं
समर्थो भवति । ननु क्षायिकसम्यक्त्वकेवलज्ञानोपेतोपि यदि स्यात् क्षायिककेवलज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेव कृत्व-
कर्मक्षयः स्यात् । व्युपरतक्रियायास्तत्पत्त्यनंतरमेव भवति तच्चोत्तमं चारित्र्यं, 'कर्मादानहेतुक्रियाव्युपरति
चारित्र्यमिति वचनात्' । यदीह तदुच्यते मोक्षनिधानेपि तद्वक्तव्यमिति गौरवं स्यादेवमपि जीवादयो निर्देष्ट-
व्या उच्यन्ते । प्रमाणं व्याख्यातं प्रमाणरुदेशा नया । 'प्रमाणनयैरविगमः' इति वचनात् । तदनन्तरवचना-
हं नया । यथेनं के ते नया ? इत्यत आह—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः ॥ ३३ ॥

शब्दोपेक्षयाकादिसंख्येयविकल्पा नया । तत्रातिसंक्षेपादप्रतिपत्तिः, अतिरिस्तरे चाल्पप्रज्ञानामननुग्रह इति
मध्यतया प्रतिपत्त्या सत्तनया अत्रोच्यते । तेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यं । तत्र सामान्यलक्षणमुच्यते—

प्रमाणप्रकाशिनोऽर्थविशेषपरूपको नयः ॥ १ ॥ प्रकर्षेण मानं प्रमाणं सफलदेश इत्यर्थः, तेन
प्रकाशितानां न प्रमाणाभासप्रतिगृहीतानामित्यर्थः, तेषामर्थानामास्तित्वनास्तित्वनित्यत्वाद्यत्तात्मना जीवादी-
नां ये विशेषा पर्यायास्तेषां प्रकर्षेण रूपकं प्ररूपकं निरुद्धदोषानुसंगद्वारेणेत्यर्थः, एव लक्षणो
नयस्तस्य द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिकं पर्यायास्तिकं इति । द्रव्यमस्तीति मतिरस्य द्रव्यमवनेमेव नातोये
भार्याकारा नाप्यमानस्तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति द्रव्यास्तिकं । पर्याय एवास्ति, इति मतिरस्य जन्मादि-
भावनिकारमात्रमेव भवनं न ततोऽन्यद्रव्यमस्ति तद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति पर्यायास्तिकं । अथवा द्रव्य
मेवार्थोऽस्य न गुणकर्मणी तदवस्थात्वादिनि द्रव्यार्थिकः । पर्याय एवार्थोऽस्य रूपाद्युत्पत्तिपणादिलक्षणो न
सतोऽन्यद्रव्यमिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽर्थेति गम्यते निष्पाद्यत इत्यर्थः । कार्यं द्रवति गच्छतीति द्रव्य
कारणं । द्रव्यमेवार्थोऽस्य कारणमेव कार्यं नार्थोत्तरं, न च कार्यकारणयोः कश्चिद्रूपभेदः तदुभयमेकाकारमेव
पर्यायुच्छिद्रव्यरिति द्रव्यार्थिकः । परि समतादाय पर्यायः । पर्याय एवार्थः कार्यमस्य न द्रव्यमतीतानाग-
तयोर्निष्ठानुत्पन्नत्वेन व्यवहारामात्रात् स एवैकं कार्यकारणव्यपदेशमागिति पर्यायार्थिकः । अथवाऽर्थनमर्थ
प्रयोजनं द्रव्यमेवार्थोऽस्य प्रत्ययाभिधानानुप्रवृत्तिर्लिंगदर्शनस्य निष्ठेतुमशक्यत्वादिति द्रव्यार्थिकः । पर्यायोर्थ
प्रयोजनमस्य बाग्विज्ञानव्यावृत्तिनिवृत्त्यव्यवहारप्रसिद्धिरिति पर्यायार्थिकः । तद्वेदा नैगमादयः । एषां
विशेषलक्षणमुच्यते—

अर्थसकल्पमात्रग्राही नैगमः ॥ २ ॥ निगच्छत्यस्मिन्निति निगमनमात्रं वा निगमः, निगमे
कुशलो भवो वा नैगमस्य लोके व्यापारः । अर्थसकल्पमात्रप्रलण प्रत्येद्वगृह्यमादिषु । तद्यथा-कचि-
त्प्रगृह्य परंशु पुन्यं गच्छतमभिसमीक्ष्याह किमर्थं गच्छति भवानिति स तस्मै व्याचष्टे प्रमथार्थामात्र । एव-

मिद्वगुहादावपि तथा कतरोर गमीत्युक्ते आचष्टे अह गमीति सप्रत्यगच्छत्यपि गमीति व्यनहार । एन प्रका रोन्धोपि नैगमनयस्य विषय ।

भाविसहाव्यवहार इति चेन्न भूतद्रव्यासनिधानात् ॥ ३ ॥ स्यादेतन्नाय नैगमनयविषयो भाविसहाव्यवहार इति तन्न । किं कारण ? भूतद्रव्यासनिधानात् । भूत हि कुमारतदुलादिद्रव्यमाश्रित्य राजौदनादिका भाविनी सज्ञा प्रवर्तते । न च तथा नैगमनयविषये किञ्चिद्भूत द्रव्यमस्ति यदाश्रया भाविनी सज्ञा विज्ञापित ।

उपकारानुपलभात्सव्यवहारानुपपत्तिरिति चेन्नाप्रतिज्ञानात् ॥ ४ ॥ स्यादेतन्नैगमनय वक्तव्ये उपकारो नोपलभ्यते भाविमहाविषये तु राजादावुपलभ्यते ततो नाय युक्त इति तन्न । किं कारण-अप्रतिज्ञानात् नैतदस्माभि प्रतिज्ञातमुपकारे सति भवितव्यमिति । किं तर्हि अस्य नयस्य विषय प्रदर्श्यते अपि चोपकार प्रत्यभिमुखत्वादुपकारानेन ।

स्वजात्यविरोधेनैकत्वोपनयात्समस्तग्रहण सग्रह ॥ ५ ॥ बुद्धयभिधानानुपपत्तिरिति सा दृश्य स्वस्वपानुगमो वा जाति सा चेतनाचेतनाद्यात्मिका शब्दप्रवृत्तिनिमित्तात्नेन प्रतिनियमात्सर्वव्यप देशमाह । स्वा जाति स्वजाति । अप्रप्यनमविरोध, स्वजातेरविरोध स्वजात्यविरोधस्तेन स्वजात्यवि-रोधेनैकत्वोपनयात् । केपा ? भेदाना समस्तग्रहण सग्रहो यथा सङ्ख्य घट इत्यादि । सदित्युक्ते सत्तासव-धाहाना द्रव्यपर्यायतद्भेदप्रभेदाना द्रव्यजातिविरोधात्तेनैकत्वेन सग्रह । घट इति चोक्ते नामादिभेदा मृत्पुनर्णादि-कारणविशेषाद्वर्णसंस्थानादिरिकाराद्यभिधाना घटशब्दधात्व्याना तदव्यतिरेकादेकत्वेन सग्रह । एवमितरे-ष्वर्पाति । तत्राभिधानप्रत्ययौ सामान्य निराकृतविशेषाभागात् । आह सत्ताद्यर्थांतरभूतमस्ति तदभिसव-धात्सदादिद्रव्यपदेश इति तन्न । उभयधानुपपत्ते इदमिह सप्रधार्य सत्तासवधात्प्राग् द्रव्यादिषु सदित्यभिधान प्रत्ययस्य स्याद्वा नेति ? यदि स्यात् ? सत्तासवधेयवर्थ्य । प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्येन सत्ताद्रव्यप्रसगश्च । एकाम्यतरी अपरा बाह्येत्यतश्च सम्यगविरोध ! सहिष्णुविशेषाद्विशेषोपलिंगाभागावैको भाव इति । अथ नास्ति खरविषाणादिष्वतिप्रसग । समगायकृतौ च विशेष इति चेन्न तस्य प्रतिपिद्वत्वात् । किं च सत्ताया सदिति-व्यपदेशस्य सत्तातरहेतुकत्वाहेतुसंनयोरननस्था प्रतिज्ञाहानिदोषप्रसग । अथ पदार्थशक्तिप्रतिनियमाद्द्रव्या-दिषु सदिति व्यपदेशो निमित्तातरहेतुक, सत्ताया स्वत एवेति चे ससर्गादवत्याग इच्छामानकल्पनाप्रसगश्च । किं च मत्तादे पदार्थांतरस्य द्रव्यादिषु वृत्ति सोऽस्यति वा स्यात्सोपमिति वा ? यदि सोऽस्यतिवृत्तिर्मयः यन भवितव्य सत्ताद्रव्यमिति यथा गोमान् यममानित्यतो मत्वस्य भागस्य च निवृत्तिरुक्त्या । अथ सोऽपमिन्मभिसवधेन वृत्ति सत्ताद्रव्यमिति प्राप्नोति । यथा यष्टि पुण्य इति न सङ्ख्यमिति तत्र भागार्थस्य निवृत्तिरुक्त्या । किंच दृष्टाताभावात्तत्रैक किञ्चिदनेकसववि दृष्ट यदभिसमीक्ष्य सत्तेकाऽनेकसवधिनी गम्येन । नीट्रीद्रव्यमदिति चेन्न तस्यानेकत्वात् । नीलित्वमदिति चन्न तस्यासिद्धत्वात् ।

अतो विधिपूर्वकमवहारण व्यवहार ॥ ६ ॥ एतस्मादत, बुद्ध । सग्रहात् सग्रहनयाक्षितानाम-र्थानां विधिपूर्वकमवहारण व्यवहार । को विधि सग्रहगृहीतोऽस्तदानुपूर्व्येण व्यवहार प्रवर्तते इत्यय विभिन्नतया—सप्तसग्रहेण ससगृहीत तत्त्वानपेक्षितविशेष नाह सव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते । यत्तत्तद् द्रव्य गुणो वेति । द्रव्येणापि च सग्रहाक्षितेन जीवाजीवाविशेषानपेक्षेण न शक्य सव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते । जीवाजीवापि च सग्रहाक्षितौ नाह सव्यवहारायेति प्रत्येक देवतारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते । कपायो भैषज्यमित्युक्ते च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वा-न्यगोवादिविशेषसामर्थ्यं नहि शक्य प्रमुखापि चकम्बता सर्ग कपायसमाहार कर्तुं । नामस्यापनाद् यामि च सग्रहापत्तानि नाह व्यवहारायेति भाव एव गृह्यते । एवमय नयस्यानर्हतेति यावत्पुनर्नास्ति विभाग ।

सूत्रपातवदुत्तर ॥ ७ ॥ यथा ऋद्ध सूत्रपातस्तथा ऋद्ध प्रगुण सूत्रयति तत्रयति ऋद्धसूत्र ।

सर्वास्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानविषयकालमादत्ते । अतीतानागतयोर्निष्ठानुत्पन्नत्वेन व्यवहारभावात् समनयमानमस्य निर्दिधिक्षित । कषायो भैषज्यमित्यत्र च सजातरसः कषायो भैषज्य न प्राथमिक-कषायोऽल्पोऽनभिष्यक्तस्त्वादस्य विषय । पच्यमान पक्व पक्षस्तु स्यापच्यमान स्यादुपरतपाक इति । अस-देतद्विरोधात् । पच्यमान इति वर्तमान पक्व इत्यतीतस्तयोरेकस्मिन्नजरोधो विरोधाति । नप दोष पचनस्यादाव निभाससमये कश्चिदज्ञो निर्वृत्तो वा न वा । यदि न निर्वृत्तस्तद्वितीयादेष्वप्यनिर्वृत्ते पाक्वभाव स्यात् । ततो-भिनिर्वृत्तस्तदेष्वप्या पच्यमान पक्व इतरथा हि समयस्य त्रैविध्यप्रसंग स एवादन पच्यमान पक्व स्या-त्पच्यमान इत्युच्यते पकुरभिप्रायस्यानिर्वृत्ते । पकुरहि सुप्रिशदसुसिन्नौदने पक्वभिप्राय स्यादुपरतपाक इति चोच्यते । कस्यचित्पक्तुस्तान्तैव कृतात्येवादेन क्रियमाणकृतमुच्यमानमुक्तपच्यमानमद्वैतस्थित्वादयो योग्या । तथा प्रतिष्ठ तेऽस्मिन्निति प्रस्य-यदैव मिमातेऽतीतानागतधान्यमानासमवातुभकाराभाव । शिविकादिपर्यायभूतणे तदभिप्रायानाभावात्पुनरप्यायसमये च स्वायमेव्य एव निर्वृत्ते । स्थितिप्रश्ने च कृताचारगच्छसीति न पुनश्चिदित्यत्र नयेत तत्कालक्रियापरिणामाभावात् । यमेवाकाशमनगाढ समर्थ आत्मपरिणाम वा तत्रैवास्य वसति । न कृष्ण-काक उभयोरपि स्वात्मकत्वात्कृष्ण कृष्णात्मको न का-कात्मक । यदि काकात्मक स्याद् भ्रमरादीनामपि काकत्वप्रसंग काकश्च काकात्मको न कृष्णात्मक । यदि कृष्णात्मक शुक्रकाकाभावात् स्यात् पचवर्णत्वाच्च पित्तास्थिकविरोधादीना पीतशुक्लकादियर्णत्वात्तद्व्यतिरे-केण काकाभावाच्च । न सामानाधिकरण्यमेकस्य पर्यायेभ्योऽनन्यत्वात्पर्याया एव निमित्तशक्तयो द्रव्य नाम न किञ्चिदस्तीति । कृष्णगुणप्राधान्यादिति चेन्नादिप्रकृतिप्रसंगात्कषायमधुरे च मधुनि विरोधात् व्यप्रत्यक्षे चाख्यायमाने सशयदर्शनात् । कृष्णकाकविशेषज्ञे-केनचिद्द्वीपातरनिनाम्निमनुपल-धत्तप्यकाक-विशेषे पुरुषे प्रतिपद्यमाने सशयो जायते किमय काकस्य काष्ण्यं गुणप्राधान्यादाच्चे द्रव्यस्यैव वा तथा परि-णामादित्यतः पलाजदिदाहाभावः । प्रतिविशिष्टकालपरिग्रहादस्य हि नयस्याविभागो वर्तमानसमयो विषय । अग्निसन्धनदीपनजलनदहनान्यस्तदेयसमयातरालानि यतोस्य दहनाभाव । किं चयस्मिन् समये दाह न तस्मिन् पलाज भस्मताभिनिवृत्ते-यास्मिन् पलाज न तस्मिन् दाह इति । यत्पलाज तद्दहतीति चेन्न सापशो-पात् । समुदायाभिधाधिना शब्दानामनयनेषु वृत्तिदर्शनाददोष इति चेन्न तदवस्थत्वात् । एकदेशदाहाभावा-स्योक्तान्निरनशेषदाहासम्भवादिति चेन्न वचनविरोधात् तदवस्थत्वाच्च । वचनविरोधस्तावदादि निरवशेष-स्य पलाजस्य दाहस्यासम्भन इत्येकदेशदाहात्पलाजदाहो नादाह- । ननु भग्नद्वचनस्य निरनशेषपरपक्षदूषक-त्वानामात् परार्थकदेशस्य दूषकत्वमतः, एकदेशदूषकत्वात्कृष्णमर्याद दूषकमेवेत्यस्य साधकत्वसामर्थ्याभावा- इति तदनस्यमप्येकमयदाहाभावा इत्युक्तत्वादवयवानेकत्वे यद्यवयवदाहात्सर्वत्र दाहोऽनयवात्तरदाहान् ननु सर्वदाहाभावा । अय दाह सर्वत्र कस्मान्नादाहोऽस्ती न दाह- । एव पानभोजनादिव्यनहारामात्र । न शुक्ल कृष्णी भग्नयुग्मयोर्भिन्नकाशगतरत्यात्म्यव्युत्पन्ननिषेधे निवृत्तिपर्यायानभिसन्नाहस्तत्सर्वव्यनहारलोप इति चेन्न नियमान्प्रदर्शनात् पूर्वनयनकृत्यात्सर्वव्यनहारसिद्धिर्भवति ।

अपत्यर्थमाहयति प्रत्याययतीति शब्द ॥ ८ ॥ उद्धरित-शब्द कृतसंगते पुरुषस्य स्वा-भिधेये प्रत्ययमादधाति इति शब्द इत्युच्यते ।

स च किंगसरयासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः ॥ ९ ॥ किंग स्त्रीवपुस्त्वनपुसकत्वानि । सख्या एकत्वद्वित्वत्रयत्वानि । साधनमममदादि । एषमादीना व्यभिचारो न-याम्य इति तन्निवृत्तिपरोऽय नय । तद्यथा-किंगव्यभिचारस्तावत्स्त्रीकिंग पुस्तिगाभिधान तारका स्वातिरिति । पुस्तिगे स्त्रीव्यभिधानमनगमो-विधेति । स्त्रीत्वे नपुसकाभिधान वीणाऽऽतोचमिति । नपुसके स्त्रीव्यभिधानमायुध शक्तिरिति । पुस्तिगे नपुसकाभिधान पटो वस्त्रमिति । नपुसके पुस्तिगाभिधान द्रव्य परशुरिति । सख्याव्यभिचार, एकत्वे द्वित्व, नक्षत्र पुनर्यसू इति, एकत्वे बहुत्व नक्षत्र शतमिषज इति । द्वित्वे एकत्र गोदौ ग्राम इति । द्वित्वे बहुत्व पुनर्यसू पञ्चतारका इति । बहुत्वे एकत्रमात्रा वनमिति । बहुत्वे द्वित्व दनमनुष्या उभौ राशी इति । साधन-व्यभिचार-परि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्ते पितेति । आदिशब्देन कालादिव्यभिचारो

गृह्यते, विश्वदृष्ट्यास्य पुत्रो जनितो भानि कृत्यमासीदिति कालव्यभिचारः । सतिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरम
सुपप्रहव्यभिचारः । एवमादयो व्यभिचारा अयुक्ता, कुतः ? अयार्थस्याऽन्यार्थेन संबधामावात् । यदि
स्यात् ? घट पटो भरतु पटो प्रस्ताद इति तस्मादथा—लिंग यथासदस्य यथासाधनादि च याव्यभिधानः ।
लोकसमयविरोध इति चेद्विरूप्यता तत्र ग्रीमास्यते सुद्वसूपचारः ।

नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ १० ॥ यतो नानार्थान् समतीत्यैकमथमाभिमुख्येन
रूढस्ततः समभिरूढः । युतः ? वस्तुतस्तत्क्रमेण तन्निष्ठत्वात् कथं ? अनितर्कध्यानतः । यथा तृतीयशुद्ध स्-
क्ष्मक्रियमवितर्कमवीचार प्यानमथव्यजनयोगसक्रात्यमानासूक्ष्मकाययोगनिष्ठत्वात् । तथा गौरित्यय शब्दो
वागादिषु वर्तमानो गव्यभिरूढः । एव शेषेष्वपि रुद्धिशब्दोऽस्य विषयः । अथवार्थगन्धर्ध शब्दप्रयोग
इति तत्रैकस्यापस्यकेन गतत्वात् पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः शब्दभेदभेदनिर्भेदेनाप्यवश्य भवितव्य-
मिति । नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढ इदमादिद्र शकनाऽऽक पूर्दारणात्पुरदर इत्येव सर्वत्र । अथवा
यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहात्समभिरूढः । यथा कः भगवानास्ते स्वात्मनीति । युतः ? वस्तुतरे
वृक्षमात्रात् यथन्यस्या यत्र वृत्ति स्याज्ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे वृत्ति स्यात् ।

येनात्मना भूतस्तेनैवाऽप्यवसाययतीत्येवभूतः ॥ ११ ॥ येनात्मना येनाभिधेयेन भूतः शब्द-
स्तेनैवाऽप्यवसाययति । यथेन्द्रशब्द परमेश्वरत्वाभिधेयः स परिणामो यत्र यदा वर्तत तत्र तदैव युक्तो न
नामस्यापनाद्रव्येषु तत्परिणामाभावात् । इत्येवमितरेष्वपि शब्देषु स्वाभिधेयक्रियापरणतिक्षण एव युक्ति-
र्नान्यदेति । अथवा येनात्मना येन स्वरूपेण भूतोऽस्तेनैवाप्यवसाययति यथा गच्छतीति गौरिति यदैव
गच्छति तदैव गौरिति न स्थितो न शयित इति । पूर्वोत्तरकालयोस्तदर्थमात्रादिवत् । एवमितरेष्वपि ।
अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाप्यवसाययति यथेन्द्राग्निज्ञानपरिणत आत्मैवेन्द्रोऽग्नि-
क्षे-स्येवभूतार्थप्रत्यापनाच्छब्द एवभूतः तत्कार्याच्छाच्छ-यसिद्धे ।

दाहकत्वाद्यतिप्रसंग इति चेत्तदव्यतिरेकादप्रसंग इति ॥ १२ ॥ स्यादेतदग्न्यादिव्यपदेशो
यथात्मनि क्रियते दाहकत्वाद्यतिप्रसंग्यते ? इत्युच्यते तदव्यतिरेकादप्रसंगस्तानि नामादीनि घनं रूपेण
व्यपदिश्यते ततस्तेषामव्यतिरेक प्रतिनियतार्थवृत्तित्वादमाणां । ततो नो आगमभावाग्नौ वर्तमान दाहकत्व
कथमागमभावाग्नौ वर्तत । उक्ता नैगमादयो नया उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेया क्रम पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च ।
एवमेते नया पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुबलत्वाविषया द्रव्यस्यानतशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहु-
विकल्पा जायते । एते गुणप्रधानतया परम्परतया सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषाथक्रियासाधनसामर्थ्यात्तरा-
दय इव यद्योपाय विनिर्देशयमाना पटादिमक्षा स्वतंत्राश्चाऽसमर्थाः । तत्त्वादिवदेव विषय उपन्यासस्तत्रा
दयो निरपेक्षा अपि काचिदर्थमात्रां जेनयति । भरति हि कश्चित् प्रत्येक तत्तत्स्वरूपाणे समर्थ एवैक वस्तु
छो यथेन समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षा सतः न काचिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भाषयतीति । निप-
दोप । अभिहितानवगोपात् अभिहितमथमनवबुध्य परेणैवमुपाख्यते । एतदुक्त निरपेक्षिषु तत्त्वादियु पटा-
दिकार्यं नास्तीति यत्तु तेनोपदर्शितं न तत्पटादिकार्यं किं तर्हि तत्त्वादिकार्यं तत्त्वादिकार्यमपि तत्त्वावयवेषु
निरपेक्षेण नास्तीत्यस्मत्प्रसङ्गसिद्धिरेव । अथ तत्त्वादिकार्यं शक्यपश्चात्तीत्युच्यते नयेनपि निरपेक्षेण बुद्ध-
भिधानरूपेषु कारणरसात् सम्यग्दर्शनहेतुत्वविपरिणतिसद्भावाच्छक्यत्वात्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ।
ज्ञानदर्शनयोस्तस्य नयानां चैव लक्षण । ज्ञानस्य च प्रमाणत्वमप्यापेक्षिभिरूपितमिति ॥

जीयाधिरमकलकद्रक्षा लघुहृद्वनृपतिरतरतनयः ।

अनरतरनिपिलनिद्रजननुनविष प्रशस्तजनद्वयः ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिके व्याख्यानालकारे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह मोक्षमार्गाख्याप्रसंगेन सम्यग्दर्शनादीन्युपदिश्यते । तेषां च लक्षणोत्पत्तिनिग्रहनिवन्धा । दीनि व्याख्यातानि तत्र तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनमुद्दिष्टं तत्त्वार्थश्च जीवादयस्तत्रादाबुद्दिष्टस्य जीनस्य किं श्रद्धान्तव्य यदनधारणप्रतिपत्त्युपासनादिम्यस्तन्निपयत इत्युच्यते तत्त्वमात्मन स्वभा-श्रदेय । यद्येव मुच्यता तदीय किं तत्त्वमित्यत उत्तर पठति-

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च

अथवा प्रमाणनया अनतर विनिर्दिष्ट । स्ते च प्रमेयाधिगमरूपा प्रमेयाश्च जीवादय पदार्था इदानीं निर्देष्टव्या । यद्येवमस्यैव तान्दाबुपदिष्टजीवस्य किं तत्त्वमित्यत आह-औपशमिकादीनि ।

कर्मणोऽनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तितोऽपशमोऽधःप्रापितपक्ववत् ॥ १ ॥ यथा सकलुप्त्याभस कनकादिद्रव्यसपकादध प्रापितमलद्रव्यस्य तत्कृतकालुष्याभावात्प्रसाद उपलभ्यते । तथा कर्मण कारणवशादनुद्भूतस्ववीर्यवृत्तिता आत्मनो विशुद्धिरुपशम ।

क्षयो निवृत्तिरात्यतिकी ॥ २ ॥ यथा तत्स्यैवामसोऽध शमितपकस्य शुचिभाजनातरसक्रातस्य प्रसाद आत्यतिक , स्तथात्मनोपि कर्मणोऽत्यतमिनिवृत्तौ निवृत्तिरात्यतिकी क्षय इत्युच्यते ।

उभयात्मको मिश्रः क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्भववत् ॥ ३ ॥ यथा प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकस्य कोद्भवद्रव्यस्य द्विधा वृत्तिः तथा यथोक्तक्षयहेतुसन्निधाने सति कर्मण एकदेशस्य क्षयादेकदेशस्य च वीर्योपशमादात्मनो भाव उभयात्मको मिश्र इति व्यपदिश्यते ।

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मणः फलप्राप्तिरुदय ॥ ४ ॥ द्रव्यादिनिमित्तं प्रतीत्य कर्मणो विपश्यमानस्य फलोपनिपात उदय इतीमामाख्यां लभते ।

द्रव्यात्मलाभमाश्रहेतुक परिणाम ॥ ५ ॥ यस्य द्रव्यात्मलाभमात्रमेव हेतुर्भवति नान्यन्निमित्तमस्ति स परिणाम इति परिभाष्यते ।

तत्प्रयोजनत्वाद्बुद्धिबचन ॥ ६ ॥ ते उपशमादय प्रयोजनमस्येति वृत्ति क्रियते स उपशम प्रयोजनमस्यैवौपशमिक , क्षय प्रयोजनमस्येति क्षायिक , उदय प्रयोजनमस्यैवौदयिक परिणाम प्रयोजनमस्येति पारिणामिक । ते भावा जीवस्य स्वतत्त्वं स्व तत्त्व स्वतत्त्वं स्वो भावोऽसधारणो धर्मः ।

व्याप्तेरौदयिकपारिणामिकप्रवृत्तिमादाविति चेन्न भव्यजीवधर्मविशेषरूपापनार्थत्वादादावौपशमिकादि भाववचन ॥ ७ ॥ स्यादेतत्सर्वजीनसाधारणत्वाद्वाप्यतेरौदयिकपारिणामिकप्रवृत्तिमादौ न्याय्यमिति । तत्र किं कारणं भव्यजीवधर्मविशेषरूपापनार्थत्वाद्व्यस्य मोक्षप्रतिपादनार्थो क्षय प्रयास । अतोस्य धर्मविशेष औपशमिकादिभाव आदाबुच्यते ।

तत्र चादावौपशमिकवचन तदादिच्चात्सम्यग्दर्शनस्य ॥ ८ ॥ सम्यग्दर्शनस्य हि आदिशे-पशमिको भावस्तत क्षायोपशमिकस्तत क्षायिक इत्यत आपशमिकस्यादौ ग्रहण क्रियते ।

अल्पत्वाच्च ॥ ९ ॥ अल्पौपशमिको भाव क्षायिकात् क्षायोपशमिकाच्च कुतोऽल्पत्वः सचय-कालस्याल्पत्वात् तस्या-उपशमसम्यग्दर्शनस्य कालोत्तमूर्तुहर्त सौतमूर्तुहर्तोऽसख्येया समया तत्र समये समये नैरतयेण सचीयमाना उपशमसम्यग्दर्श्य आभतमूर्तुहर्तसमाप्ते पत्न्योपमाऽसख्येयभागप्रमाणा इति सर्वेभ्योऽप्ये ।

ततो विशुद्धिप्रकर्षयुक्तत्वात् क्षायिक ॥ १० ॥ औपशमिकादि क्षायिक प्रकृष्टशुद्ध्युपेतो
मिथ्यात्वसम्पद्मिथ्यात्वसम्पत्त्वानां साकृन्नेन सक्षयात् तत औपशमिकान्तर क्षायिकवचन ।

बहुवचन ॥ ११ ॥ नह्ये हि क्षायिकसम्पददृष्ट्य औपशमिकसम्पद्वचस्य । कुत ? गुणकार-
विशेषात् को गुणकार ? आबलिकाया असद्व्ययभाग सोऽमद्व्ययया समया कुतोऽसद्व्ययस्य शोरोस-
रयेया एव इति । तत आबलिकाया असद्व्ययभागेन गुणिता उपशमसम्पददृष्ट्य क्षायिकसम्पददृष्टी प्रा-
प्नुवति । कुत सचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायिकसम्पददृष्ट्यपरिविशिष्टसागरोपमाणि सातिरेकाणि कालस्तस्य
प्राथमिकसमयादारभ्य समये समये सचीयमाना आतत्कालपरिममात्सेर्वद्व्यय भवति ।

तदसद्व्ययगुणत्वात्तदनन्तर मिश्रवचन ॥ १२ ॥ क्षायिकसद्व्ययगुण क्षायोपशमिक
द्रव्यतो न भवत क्षायोपशमिकादि क्षायिको भवतोऽनन्तरगुण , निशुद्धिप्रकर्षयोगान् , स्माद्भवतोऽसद्व्यय-
गुण क्षायिकाक्षायोपशमिक । कुत ? गुणकारविशेषात् । को गुणकार ? आबलिकाया असद्व्ययभाग ।
कुत सचयकालस्य महत्वात् । इह क्षायोपशमिकसम्पददृष्टे पदरक्षिसागरोपमाणि पूर्णाणि कालस्तस्य प्रथम-
समयादारभ्य समये समये सचीयमाना क्षायोपशमिकसम्पददृष्ट्य आतत्कालपरिममात्सेर्वद्व्यय भवति ।

तदनन्तरगुणत्वादन्ते द्वयवचन ॥ १३ ॥ तेषा सर्वेषामनन्तरगुणा औदयिका पारिणामिकाश्च
ततोऽन्ते तेषा वचन क्रियत ।

तैरेव चात्मन समधिगमात् ॥ १४ ॥ अतीन्द्रियत्वादात्मनो मनुष्यतेर्यम्योनादिभिरोदयिकै-
पारिणामिकैश्च चैतन्यजीवत्वादिभि समधिगमो भवति ।

सर्वजीवतुल्यत्वाच्च ॥ १५ ॥ सर्वेषा हि जीवानां तुल्या औदयिका पारिणामिकाश्च ततस्तेषा-
मन्ते वचन न्याय्य ।

तत्त्वमिति बहुवचनप्रसंग इति चेन्न भावस्यैकत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदोपशमिकादिपञ्चतय-
भानसामानाधिकरण्यात्तत्त्वस्य बहुवचन प्राप्नोतीति तन्न । किं कारण भावस्यैकत्वात्तत्त्वमित्येव एको भाव ।

फलभेदाज्ञानात्वमिति चेन्न स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षितत्वाद्वाच्योपनमिति यथा ॥ १७ ॥
स्यादेतदोपशमिकादिपञ्चतयत्वफलभेदाज्ञानानात्वमिति तन्न । किं कारण स्वात्मभावभेदस्याऽविवक्षित-
त्वाच्चा गानोपनमिति । विनोतेर्धनं तच्चैकत्वेन निश्चितं तथा तत्त्वमिति ।

मल्लेकमभिसम्पदाच्च ॥ १८ ॥ एकत्वमुपपद्यते औपशमिको भान स्वतन्त्रमित्यादि ।

द्वद्विनिर्देशो युक्त इति चेन्नोभयधर्मव्यतिरेकेणाऽन्यभावप्रसंगात् ॥ १९ ॥ स्यान्न द्वद्वि-
निर्देशो युक्त , औपशमिकश्चायिकमिश्रोदयिकपारिणामिका इति । तत्रायमर्थो द्विवचनो न कर्तव्यो
भवतीति । तत्र किं कारणमुपपद्यते व्यतिरेकेणाभ्यासप्रसंगात् । उभयस्याभ्यासव्यतिरेकेणाभ्यास-
प्राप्नोति चशब्दे पुन सति पूर्वोक्तानुकर्षणार्थो युक्तो भवति ।

क्षायोपशमिकग्रहणमिति चेन्न गौरवात् ॥ २० ॥ यद्येव क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमय-
भावनिरूप्यते तन्न किं कारण गौरवात् गौरव स्यादिति ।

मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थ ॥ २१ ॥ मध्ये मिश्रवचन क्रियते पूर्वोत्तरापेक्षार्थ
किमपेक्षायां प्रयोजन ? भव्यानामोपशमिकक्षायिकौ भागी सम्पत्त्वचारिणश्चौ क्षायोपशमिकाश्च ज्ञान-
दक्षानचारित्रभावा । औदयिकपारिणामिका अभ्यासानामपि क्षायोपशमिकाश्चेति । तत्र चाभव्याना
भव्यानां च मिथ्यादृष्टीना चारिणद्वये क्षायोपशमिका ज्ञानदर्शनविकल्पा ।

जीवस्येतिवचनप्रत्ययनिवृत्त्यर्थ ॥ २२ ॥ जीवस्येद स्वतन्त्र नान्यस्येति ।

क्षिन । अत्र पुनरस्त्वयपदार्था वृत्तिः, द्विनाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां ॥ इमे द्विनाष्टादशैकविंश-
तिभिर्भेदाः । इत्यत्र हि सख्याशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानमिति सरयाया पूर्वनि-
पातः । पूर्वस्मिन्नर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इत्यौपशमिकादीनामित्यभिसंबन्ध उत्तरत्र पठितक्रमेणैव ।

भेदशब्दस्य प्रत्येक परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ २ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोग्यता-
मिति प्रत्येकं मुनिः परिसमाप्यते । एवमेदशब्दस्यापि प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वेदितव्या द्विभेद नवभेद इत्यादि ।

यथा निर्दिष्टौपशमिकादिभावाभिसंनयार्थं व्यादिक्रमवचन ॥ ३ ॥ क्रम आनुपूर्व्यं यो य-
क्रमा यथाक्रम यथौपशमिकादयो भावा निर्दिष्टस्तत्रैव द्वादिभिर्भिसंनयः । कथं स्याद् ? इति यथाक्रम-
मित्युच्यते तत्रानिर्धारित संख्येयानां द्वादीनां सरयाशब्दानां प्रतिगिशिष्टाभिधेयनिर्देशः प्राप्तकाले सति
योग्यपचासम्भवात् । योऽभावादावुपदिष्ट औपशमिको भावस्तद्वेदप्रदर्शनार्थमाह—

सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे । औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते—

सप्तमकृत्युपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ अनतानुबन्धिनः कयाया क्रोधमानमाया-
लौभाश्चत्वारः चारित्रमोहस्य । मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वानि त्रीणि दर्शनमोहस्य । आत्मा सतानां
प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वमिति अनादिमिथ्यादृष्टेर्भेदस्य कर्मादोपापादिते कालख्ये सति कुत-
स्तदुपशमः ।

काललब्ध्याद्यपेक्षया तदुपशमः ॥ २ ॥ काललब्ध्यादी प्रत्ययानपेक्षया तासां प्रकृतीनामुपशमो
भवति । तत्र काललब्धिस्तावत्—कमाग्निश्च आत्मा भव्यः कालेऽर्धपुद्गलपरितर्कनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्व-
ग्रहणस्य योग्यो भवति नाधिक इतीयं काललब्धिरेका । अपरा कमाग्निस्तिका काललब्धिस्तिकादृष्टित्यतिकेयु
कर्मसु जन्मस्थितिकेयु प्रथमसम्यक्त्वलाभो भवति । कर्तव्यं भवति ? अतः कोटीकोटिसागरोपम
दृष्टितिकेयु कर्मसु व्रमापद्यमानसु निशुद्धपरिणामरक्षात् सकर्मसु च तत् संख्येयसागरोपम सहस्रोनाया
मनःकोटीकोटिसागरोपमद्वितो म्यापितेऽपि प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति । तथाऽपि काललब्धिर्भावापेक्षा
सा बध्यते । आदिशब्देन जातिस्मरणादयः परिगृह्यते । स पुनर्भवः पंचेन्द्रियं सङ्गो मिथ्यादृष्टिः पपातक
सर्वनिशुद्धः प्रथम सम्यक्त्वमुत्पादयति । उत्पादयन्सायतमुद्भूतमनं वर्तयति अपरं च मिथ्यात्वकर्म त्रिधा
विभजते सम्यक्त्व मिथ्यात्व सम्यग्मिथ्यात्व चेति दशनमोहनीय कर्मापशमयन् औपशमयति चतसृषु
गतिषु । तत्र नारका प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पयामकाश्चातमुद्भूत-
स्योपरि उत्पादयति नापस्तात् । एवमसु पृथिवीषु । तत्रोपरि तिसृषु पृथिवीषु नारकास्त्रिभिः कारणैः
सम्यक्त्वमुपजनयति केचिज्जाति स्मृत्वा केचिद्धर्मं श्रुत्वा केचिद्देवनाभिभूता । अधस्ताच्चतसृषु पृथिवीषु
द्वाम्यां कारणाभ्यां केचिज्जाति स्मृत्वा अपरे वेदनाभिभूता । तिर्यचश्चोत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति
नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्च दिवसपृथक्त्वस्योपरि नापस्तादेव सर्वेषु द्वीपसमुदेषु तिरश्चा त्रिभिः कारणैः सम्य-
क्त्वस्योत्पत्तिः केचिज्जाति स्मृत्वा अपरे धर्मं श्रुत्वा अये जिनविं दृष्ट्वा । मनुष्या उत्पादयत पर्याप्तका
उत्पादयति नापपातका पर्याप्तकाश्चाऽऽर्थास्थितरूपर्युत्पादयति नापस्तादेवमर्धतृतीयद्वीपसमुदेषु तेषां
त्रिभिः कारणैः सम्यक्त्वस्योत्पत्तिः । केचाचिज्जातिस्मरणादपरया धर्मश्रवणादपेक्षा जिननिबर्धनात् ।
देवा सम्यक्त्वमुत्पादयत पर्याप्तका उत्पादयति नापर्याप्तका पर्याप्तकाश्चातमुद्भूतस्योपरि नापस्तादेवम
उपरिमप्रेयकेभ्यः देवा मनवास्यादयः आसहस्रारकल्याचतुर्भिः कारणैः प्रथमसम्यक्त्व लभते केचिज्जा
तिस्मरणेन इतरे धर्मश्रवणेन अपरे जिनमहिमाविष्णुणान्ये दग्दिनिरीषणेन । आनतप्राणतारणाच्युतेषु
तैरेव देवर्दिनिरीहैः । नवसु मप्रेयकेषु द्वाम्यां कारणाभ्यां जातिस्मरणाद्धर्मश्रवणाच्च । उपरि देवा नियमेन
सम्यग्दृष्टयः ।

अष्टाविंशतिमोहविकल्पोपशमादौपशमिक चारित्र ॥ ३ ॥ अनतानुवृत्त्यप्रत्याख्यानप्र-
त्याख्यानसत्त्वलनयिकत्वा पोद्धशक्यया हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सा स्त्रापुनपुसकोदा नव नोकपाया
इत्येव चारित्रमोह पचविंशतिविकल्प । मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वभेदा त्रितयो दर्शनमोह ।
प्रथमष्टाविंशतिमोहविकल्पानामुपशमादौपशमिक चारित्र ।

सम्यक्त्वव्यादौ वचन तत्पूर्वकत्वाचारित्रस्य ॥ ४ ॥ पूर्वं हि सम्यक्त्वे पर्यायेणाविर्भाव
आत्मनस्ततः कमाचारित्रपर्याय आविभवतीति सम्यक्त्वव्यादौ ग्रहण क्रियते । य क्षायिको भावो नयमिध
उरिष्टस्तद्वेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥

चशब्देन सम्यक्त्वचारित्रे समुच्चायेते ।

ज्ञानदर्शनावरणक्षयात्केवले क्षायिके ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य कर्मण' दर्शनावरणस्य च कृत्स्न-
स्य च क्षयात् केवले ज्ञानदर्शने क्षायिके भवत ।

अनतप्राणिगणानुग्रहकर सकलदानांतरायक्षयादभयदान ॥ २ ॥ दानांतरायस्य कर्मणो
इत्यतस्तक्षयादाविर्भूत त्रिकालगाचरानतप्राणिगणानुग्रहकर क्षायिकमभयदान ।

अशेषलाभांतरायनिरासात् परमशुभपुद्गलानामादान लाभ ॥ ३ ॥ लाभांतरायस्याशेष-
निरासात् परित्यक्तकलहाहारक्रियाणा केवलिना यत शरीरत्रलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणा परमशुभा
सूक्ष्मा अनता प्रतिशमय पुद्गला सन्नधमुपयाति स क्षायिको लाभ । तस्मादौदारिकशरीरस्य किञ्चि-
न्यूनपूर्वकोटिर्वर्षस्थिति कलहाहारमतेरेण कथ समवतीति यद्वचन तदशिक्षितकृत विश्रायते ।

कृत्स्नभोगांतरायतिरोभावात्परमप्रकृष्टो भोग ॥ ४ ॥ कृत्स्नस्य भोगांतरायस्य तिरोभावा-
दाविर्भूतोऽतिशययाननतो भोग क्षायिको यच्छ्रुता पचवर्णसुरभिक्षुसुमृष्टिमिविधदिव्यगन्धचरणनिक्षेप-
स्थानसप्तपद्मपत्तिसुगन्धिपुष्पसुखशीतमास्तादयो भावा ।

निरवशेषोपभोगांतरायप्रलयादनतोपभोगः क्षायिक' ॥ ५ ॥ निरवशेषस्योपभोगांतराय-
कर्मण प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनत उपभोग क्षायिको यच्छ्रुता सिंहासनशालव्यजनाशोकपादपक्षत्रयप्रभा
मङ्गलगभीरस्निग्धस्वरपरिणामदेन्दुदुभिप्रभृतयो भावा ।

वीर्यांतरायस्यतस्तक्षयादनतवीर्यं ॥ ६ ॥ आत्मन सामर्थ्यस्य प्रतिशक्तिनो वीर्यांतरायकर्म-
णोऽत्यतस्तक्षयादुद्भूतवृत्ति क्षायिकमनतवीर्यं ।

पूर्वोक्तमोहप्रकृतिनिरवशेषक्षयात् सम्यक्त्वचारित्रे ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तस्य दर्शनमोहत्रिकल्प
चारित्रमोहस्य च पचविंशतिविकल्पस्य निरवशेषक्षयात्क्षायिके सम्यक्त्वचारित्रे भवत । यद्यनतदानल-
भ्यादय उक्ता अभयदानादिहेतवो दानांतरायादिसक्षयाद्भवति सिद्धेऽपि तत्प्रसंग २ नैपदोप शरीरताम
कर्मोदायोपेक्षत्वात्तत्र तदभावे तदप्रसंग । परमानतान्यानाधरूपेणव तेषा च तत्र वृत्ति केवलज्ञानरूपे-
णानतवीर्यवृत्तिरन्त । सिद्धत्वमपि क्षायिकमाम्नेपदिष्टमस्ति तस्योपसर्गानामिह कर्तव्य न कर्तव्य, विदो-
पेय निर्दिष्टपु तद्विषयसामान्यमनुक्तसिद्धमेव पर्यादिनिर्देशेऽप्युक्तिसिद्धिरन्त । सिद्धत्वं हि सर्वेषां क्षायिकाणां
भावानां साधारणमिति । उक्त क्षायापशमिको मागोष्टादशत्रिकल्पस्तद्वेदनिरूपणार्थमाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसयमासंयमाश्च ५

चतुरादीनां कृत्स्नज्ञानां भेदशब्देन वृत्तिः ॥ १ ॥ चत्वारश्च त्रयश्च प्रत्यक्ष पञ्च च चतुस्त्रि

पच ते भेदा यामां ताश्चतुस्त्रिपचभेदा इति द्वयगर्भा वृत्ति । त्रिशब्दस्य द्वाद्वापवाद एकोप कस्मान्न भवति । सप्तयया अर्थासप्तस्ययादस्यापदार्थत्वाच्चात्रैकरोप । पृथगभिधाने प्रयोजनसद्भावाच्च । यथाक्रमवचन ज्ञानादिभिरानुपूर्व्यसप्तार्थ । इह यथाक्रममिति वक्तव्य । किं प्रयोजन ? चतुर्भेद ज्ञाभित्येवमाद्यभिसंबन्धार्थं तत्तर्हि वक्तव्य । न वक्तव्य यथाक्रममित्यनुवर्तते । क प्रकृत ? द्विनवाद्यादसौ कश्चिन्नातिभेदा यथाक्रममिति । कस्य क्षयाकस्य चोपशमाक्षयोपशमिको भावो भवतीत्युच्यते—

सर्वधातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्तेषां पञ्च सदुपशमादेशघातिस्पर्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावः ॥ २ ॥ द्विविध स्पर्धक देशघातिस्पर्धक सर्वधातिस्पर्धक चेति । तत्र यदा सर्वधातिस्पर्धकस्योदयो भवति तदेवदय्यात्मगुणस्याभिव्यक्तिर्नास्ति तस्माच्चतुदयस्याभावात् क्षय इत्युच्यते । तस्यैव सर्वधातिस्पर्धकस्यानुदयप्राप्तस्य सदवस्था उपपन्न इत्युच्यते । अनुदूतस्वर्गवृत्तित्वादात्मसाक्षाद्वितसर्वधातिस्पर्धकस्योदयक्षये देशघातिस्पर्धकस्य चोदये सति सर्वधान्यभावादुपलभ्यमानो भावः क्षायोपशमिक इत्युच्यते । किमिदं स्पर्धकं नाम ? उच्यते—

अविभागपरिच्छिन्नकर्मप्रदेशरसभागप्रचयपक्षिकमष्टदिग् कमहानि स्पर्धक ॥ ३ ॥ उदयप्राप्तस्य कर्मणः प्रदेशा अभ्यानामनतगुणा सिद्धानामनतभागप्रमाणा । तत्र सर्वजघन्यगुण प्रदेशपरिगृहीतस्तस्यानुभाग प्रज्ञादेन वाच्यः (२) परिच्छिन्न वाक्यपुनर्विभागो न भवति ते अविभागपरिच्छेदा सर्वजीवानामनतगुणा एको राशि उक्त । एव तत्प्रमाणा सर्वे तथैव परिच्छिन्ना पक्षीकृता वर्गा वर्गणा । अपर एकाविभागपरिच्छेदाधिक प्रदेशः परिगृहीतस्तथैव तस्याविभागपरिच्छेदा वृत्ता स एको राशिर्वर्गः । तथैव समगुणा पक्षीकृता वर्गा वर्गणा । एव पक्ष्य वृत्ता यानदेकाविभागपरिच्छेदाधिका । तदलामेतरं भवत्येवमेतासां पक्षीनां विशेषहीनानां क्रमवृत्तिकमहानियुक्ता समुदय स्पर्धकमित्युच्यते । तत्र उपरि द्वित्रिचतु सङ्ख्येया मध्येयगुणरसा न लभ्यते अनतगुणरसा एव तत्रैकप्रदेशो जघन्यगुण परिगृहीतस्तस्य चानुभागाविभागपरिच्छेदा पूर्ववत्कृता । एव समगुणा वर्गा समुदिता वर्गणा भवति । एकाविभागपरिच्छेदाधिका पूर्ववद्विरलीकृता वर्गा वर्गणाश्च भवति यानदतरं भवति तावेदकस्पर्धकं भवति । एवमेव क्रमेण विभागे क्रियमाणेऽभ्यानामनतगुणानि सिद्धानामनतभागप्रमाणानि स्पर्धकानि भवन्ति । तदेतं समुदितमेकमुदयस्थान भवति ।

तत्र ज्ञान चतुर्विध क्षायोपशमिकपाधिनिरोधिकज्ञान धृतज्ञानमवधिज्ञान मनःपर्ययज्ञान चैति ॥ ४ ॥ यायातरायमतिश्रुतज्ञानावरणात् सर्वधातिस्पर्धकानामुदयक्षयात्सदुपशमाच्च देशघातिस्पर्धकानामुदये सति मतिज्ञान श्रुतज्ञान च भवति । देशघातिस्पर्धकानां रसस्य प्रकर्षाप्रकर्षयोगाद् गुणघातस्यातिशयाननिशयस्याच्छेदज्ञानभेदो भवति । एवमवधिमनः पययज्ञानधोरपि स्वान्नरक्षणयोपशमभेदाक्षा योपशमिकत्वं वेदितव्यम् ।

अज्ञान त्रिविध मय्यज्ञान धृताज्ञान विभगं चेति ॥ ५ ॥ तेषां क्षायोपशमिकत्वं पूर्ववत् । ज्ञानाज्ञानविभागस्तु मिथ्यात्मकमोदयानुदयपक्षः ।

दर्शन त्रिविध क्षायोपशमिकं चतुर्दर्शनमचतुर्दर्शनमवधिदर्शनं चेति ॥ ६ ॥ एतावन्तयमपि पूर्ववत् स्वावरणक्षयोपशमापेक्ष इष्टव्यम् ।

लब्धयः पञ्च क्षायोपशमिकाः दानलब्धिर्लाभलब्धिर्मौगलब्धिरुपभोगलब्धिर्वीर्यलब्धिश्चेति ॥ ७ ॥ दानातरायादिसर्वधातिस्पर्धकक्षयोपशमे देशघातिस्पर्धकोदयसद्भावे ता पञ्चलब्धयो भवन्ति । सम्पत्कणप्रहणेन वेदकसम्पत्कर्मिह परिगृह्यते । अनतानुबधिकपायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्पद्मिथ्यात्वयोधोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्पत्कत्वस्य देशघातिस्पर्धकस्योदये सति तत्त्वार्थब्रह्मज्ञान क्षायोपशमिकं सग्यकत्वम् । अनतानुबध्यप्रत्यादयान्नप्रत्यादयान्नद्वादशरूपायोदयक्षया सदुपशमाच्च सग्यलनकपायचतु

एषान्यतमदेशवातिस्पर्धकोदये सति नोकपायननकस्य यथासमभेदये च निवृत्तिपरिणाम आत्मन
क्षायोपशमिक चारित्र । अनतानुबध्यप्रत्याख्यानकपायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकपायोदये
सञ्चलनकपायस्य देशवातिस्पर्धकोदये नोकपायननकस्य यथासमभेदये च विरतानिरतपरिणाम क्षायो-
पशमिक समयसमय ।

सञ्चित्वसम्पद्धमिध्यात्ययोगोपसख्यानमिति चेन्न ज्ञानसम्पक्त्वलब्धिग्रहणेन गृही-
तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यादतत् सञ्चित्वसम्पद्धमिध्यात्ययोगोपसख्यान कर्तव्यं तेऽपि हि क्षायोपशमिका
इति । तन्न, किं कारणं ? ज्ञानसम्पक्त्वलब्धिग्रहणेन गृहीतत्वात् । सञ्चित्व हि मतिज्ञानेन गृहीत सम्पद्ध
मिध्यात्य सम्पक्त्वग्रहणेन । नोद्दिष्टापरणक्षयोपशमापेक्षत्वादुभया मकस्य एकात्मपरिग्रहाच्चोदकव्यामिश्रक्षी-
रव्यपदेशरोगश्च वीर्यलब्धिग्रहणेन गृहीत इति । अथवा चशब्देन समुच्चयो वेदितव्यः । अथ पचेंद्रियव्ये
समाने नोद्दिष्टापरणक्षयोपशम कस्यचिद्भवे भवति कस्यचिन्नेति कुनोऽयं निरूप्य ? उच्यते—सञ्जिजा-
तिनामकर्मनिशेषोदये बलव्यभे सति नोद्दिष्टापरणक्षयोपशमो भवति तदभावे न भवतीत्ययं निशेष ।
एकेंद्रियजातिनामाशुदयनिशेषापेक्षया एकेंद्रियादिक्षयोपशमभेदवत् । अ एकविंशतिनिरूप्य औदयिको भाव
उद्दिष्ट तस्य भेदसङ्गाकार्त्तानार्थमिदमारभ्यते—

**गतिकपायलिगमिध्यादर्शनाज्ञानासयतासिद्धलेश्याश्चतुश्चतु-
स्येकैकैकैकपदभेदा ॥ ६ ॥**

गत्यादीनामितरेतरयोगो द्वद्व चतुरादीना च द्वद्वगर्भाजन्यपदार्थप्रधाना वृत्तिः पूर्ववदेकशेषाभावात् ।

गतिनामकर्मोदयादात्मनस्तद्भाषपरिणामाद्गतिरौदयिकी ॥ १ ॥ येन कर्मणा आत्मनो
नारकादिभावावातिर्भवति तद्गतिनाम चतुर्विधं नरकगतिनाम तिर्यग्गतिनाम मनुष्यगतिनाम देवगति-
नाम चेति । तत्र नरकगतिनामकर्मोदयात्तारको भावो भवतीति स औदयिक । एव तिर्यग्गतिनाम-
कर्मोदयात्तिर्यग्भावा औदयिक । मनुष्यगतिनामकर्मोदया मनुष्यभावा औदयिक । देवगतिनामकर्मो-
दयादेवभाव औदयिक ।

चारित्रमोहोदयात्कलुषंभावः कपाय औदयिक ॥ २ ॥ चारित्रमोहस्य कपायवेदनीय-
स्योदयादात्मनः काल्प्य क्रोधादिरूपमुत्पद्यमान कपत्यात्मानं हिनस्तीति कपाय इत्युच्यते ॥ औदयिकश्च-
तुर्विधः, क्रोधो मानो माया लोभश्चेति । तद्भेदा अनतानुबध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्चलनविकल्पा ।

वेदोदयापादितोभिलाषविशेषो लिङ्ग ॥ ३ ॥ लिङ्ग द्विविधं द्रव्यलिङ्ग भावश्च । तत्र यद्द्रव्य-
लिङ्गं नामकर्मोदयापादितं तदिह नाधिभूतमात्मपरिणामप्रकरणाद् । भावल्लिङ्गमात्मपरिणामं स्त्रीपुनपुसकायो-
न्याभिलाषलक्षणं स पुनश्चारित्रमाहविकल्पस्य नोकपायस्य स्त्रीपुनपुनपुसकजेदस्योदयाद्व्यवतीत्यौदयिक ।

दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिध्यादर्शन ॥ ४ ॥ तत्त्वार्थचिन्तकभावात्स्यात्मनः
स्तत्प्रतिप्रकारणस्य दर्शनमोहस्योदयात्तत्त्वार्थेषु निरूप्यमाणेष्वपि न श्रद्धानमुत्पद्यते तन्मिध्यादर्शन-
मौदयिकमित्याख्यायते ।

ज्ञानावरणोदयादज्ञान ॥ ५ ॥ ज्ञानभावात्स्यात्मनस्तदावरणकर्मोदये सति नावरोधो भवति
तदज्ञानमौदयिक । घनसमूहस्य गितदिनकरो तेजोभिम्यक्तिनत् । तद्यथा—एकेंद्रियस्य रसनप्राणश्रोत्र
चक्षुषामिन्द्रियाणां प्रतिनियताभिनिबोधकज्ञानापरणस्य सर्ववातिस्पर्धकस्योदयादसंगधशब्दरूपाज्ञानं यत्त-
दौदयिक । एत द्वित्रिचतुर्विधेषु शेषेंद्रियविषयाज्ञानं वाच्यं पचेंद्रियतिर्यङ्मुं शुक्रसारिकादिवर्जितेषु
मनुष्येषु च केषुचिदक्षरश्रुतापरणस्य सर्ववातिस्पर्धकस्योदयादक्षरश्रुतनिर्वृत्त्यभावादक्षरश्रुतज्ञानमौदयिक ।
नोद्दिष्टापरणस्य सर्ववातिस्पर्धकस्योदयाद्विज्ञानाहितपरीक्षा प्रत्यसामर्थ्यमसञ्चित्वमौदयिक तदप्यत्रैवातर्भवति ।

एवमवाभिमत पर्ययकेवलज्ञानावरणोदयात्प्रत्येकमज्ञानमौदयिक वाच्यमिति ।

चारित्र्यमोहोदयादनिवृत्तिपरिणामोऽस्यनः ॥ ६ ॥ चारित्र्यमोहोदयस्य सर्वघातिस्पर्धकस्यो-
दयात्प्राप्युपघातं द्विविधये द्वेपात्रिणापनिवृत्तिपरिणामरहितोऽमयत औदयिक ।

कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्धः ॥ ७ ॥ अनादिकर्मसंश्रयमतानपरतन्त्र्यामन कर्मोदयसामान्ये
सति असिद्धयपर्यायो भवतीत्यौदयिक स पुनर्मिथ्यादृष्ट्यान्विषु सूक्ष्मसापराधिवतिषु कर्मादिकोदयापेक्ष
शातक्षीणकपाययो सप्तकर्मोदयापेक्ष सयागिकेनह्ययागिकेवलिनोरघातिकर्मोदयापेक्ष ।

कपायोदयरजिता योगप्रवृत्तिलेश्या ॥ ८ ॥ द्वित्रिधा लेश्या । द्रव्यलेश्या भातलेश्या चेति । तत्र
द्रव्यलेश्या पुद्गलविपाकिकर्मोदयापादितेति सा नेह परिगृह्यत आत्मनो भातप्रकरणात् । भातलेश्या कपायो-
दयरजिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते । ननु च योगप्रवृत्तिरामप्रवेशपरिरपत्रिक्रिया सा धीर्य-
लम्भिरिति क्षापोपशमिनी व्याख्याता कपायधौदयिको व्याख्यातस्ततो लेश्यानर्थात्तरभूतेति । नैपदोप
कपायोदयतीव्रमदायस्यापेक्षामेदादर्थोत्तरत्वं । सा पट्टविधा—कृष्णलेश्या नीरालेश्या कपोतलेश्या तेजो-
लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या चेति । तस्यात्मपरिणामस्याऽऽनुद्धिप्रकर्षापेक्षया कृष्णादिशब्दोपचार क्रियते ।
ननु चोपशतकपाये क्षीणकपाये सयोगकेरतिनि च शुक्ललेश्यास्ति इत्यागमस्तत्र कपायानुरजनाभावादौ-
दयिकच नोपपद्यते । नैपदोप पूरभातप्रज्ञापननपापेक्षया यासौ योगप्रवृत्ति कपायानुरजिता सैतयमि-
त्युपचारादीदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगिकेनव्यञ्ज्य इति च निर्धायते । अत्र चोद्यते यथाऽज्ञानमौदयि-
कमेवमदर्शनमपिदर्शनात्तदोदयाद्व्यवतीत्यौदयिक निदानिद्रादयधौदयिका वेदनीयादयात् मुखदु तमौद-
यिकं नोकपायाश्च हास्यत्यादय पदौदयिका आधुरदयाद्व्यवधारण भवतीत्येकमुद्येनीचगौरकर्मोदयादुद्य-
नीचगौरपरिणामो भवतीत्यौदयिको नामकर्मणि च जायादय औदयिका एतेषामपरिग्रहान्मूढ लक्षण-
मिति । अथ मतमात्मपरिणामस्याधिकृतत्वाच्छरीरादीनामौदयिक तेषां पुद्गलविपाकित्वात्तयामसग्रह इति । एवमपि
ये जीवविपाकिनस्तेषां ग्रहण कर्तव्यं जात्यादीनामत ज्ञातं पठति—

मिथ्यादर्शने दर्शनावरोधः ॥ ९ ॥ मिथ्यादर्शन दर्शनानरोधो भवति निदानिद्रादीनामपि दर्शन-
सामान्यावरणत्वात्तत्रैवातर्भात । ननु च तत्रार्थाश्रद्धान मिथ्यादर्शनमित्युक्त सत्यमुक्त सामान्यनिर्देशे
विशेषातर्भावात् । सौम्येकी विशेषोऽयमपरो विशेषोऽदर्शनमप्रतिपत्तिर्मिथ्यादर्शनमिति ।

लिंगग्रहणे हास्यरत्याघतर्भाव सहचारित्वात् ॥ १० ॥ लिंगग्रहणे हास्यरत्यादीनामतर्भावा
भवति कुत सहचारित्वात् पततग्रहणेन तारदग्रहणवत् ।

गतिग्रहणमघात्पुपलक्षण ॥ ११ ॥ अघातिकर्मोदयापादिता ये भावा तेषां गतिग्रहणमुप-
लक्षणं यथा काकेन्यो रक्षता सर्पिरिति काकग्रहणमुपजातसोपलक्षण । तेन जात्यादयो भावा नामकर्मनिशे-
षोदयापादिता वेदनीयायुर्गोत्रोदयकृताश्च गृह्यते । इह यथाक्रममिति वक्तव्य गतिश्चतुर्विधेत्येवमाद्यापुर्ण्य-
सम्प्रत्ययार्थः । न वक्तव्यं यथाक्रममित्यनुवर्तते । य पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्विकल्पस्वरूपप्रति-
पादनार्थमाह—

जीवभन्याभन्यत्वानि च ॥ ७ ॥

अन्यद्रव्यासाधारणास्तत्र पारिणामिकाः ॥ १ ॥ जीवत्व भन्यत्वमभयत्वमित्येते पारिणामि-
का आत्मनस्त्रयो भावा अन्यद्रव्यासाधारणा वेदितव्या । कुत पुनरेषां पारिणामिकत्वः ।

कर्मोदयक्षयोपशमक्षयोपशमानपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न क्षेत्रविध कर्मास्ति यस्योदयात् क्षयात् क्षयो-
पशमाद्वा जीवो भन्योऽभन्यो वेति चोच्यते । तदभावाद्नादिद्रव्यमवनसंश्रयपरिणामनिमित्तत्वात्पारिणामिका
इति व्यपादित्यते ।

अन्यद्रव्यमाभारणत्वाद्भूयिता ॥ १३ ॥ अस्तिवाद्यौ हि धमा अयेषामपि द्रव्याणां

साधारणास्ततस्ते न सूत्रिता । तथा-अस्तित्वं तात्साधारणं पदद्रव्यत्रिययत्नात् । तत्कर्मादयक्षयक्षयो-
पशमानपेक्षाभावापरिणामिक । अन्यत्वमपि साधारणं सर्वद्रव्याणां परस्परतोऽन्यत्वात् कर्मादयाद्यपेक्षा-
भावात् तदपि पारिणामिक । कर्तृत्वमपि साधारणं क्रियानिष्पत्तौ सर्वेषां स्वातंत्र्यात् । ननु च जीव-
पुद्गलाणां क्रियापरिणामयुक्तानां कर्तृत्वं युक्तं धर्मादीनां कथं ? तेषामपि अस्त्यादिक्रियाविशेषविषयकम-
स्ति कर्तृत्वं कर्मादयाद्यपेक्षामात्रतः पारिणामिक । ननु चात्मप्रदेशपरिस्पदस्य योगमज्ञकस्य यत्कर्तृत्वं न
तत्साधारणमिति असाधारणपूपसंख्येयं न तस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वात् यदस्य पुण्यपापयोः कर्तृत्वं तद-
न्यद्रव्याणामसाधारणमपि सन्नपारिणामिक । कस्माद् ? उदयक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । मिथ्यादर्शनं हि दर्शनमो-
होदयनिमित्तमनिरुतिप्रमादकपायाधारिणमोहोदयनिमित्तं योगस्य ह्यायोपशमिका इत्यन्यद्रव्यासाधारणा
नादिपारिणामिकचैतयसनिधाने पुण्यपापयोः कर्तृत्वमिति पारिणामिकमिति चेन्न सर्वकालिककर्तृत्वं
प्रसगात् । मुक्तानामपि चैतयमस्तीति पुण्यपापयोः कर्तृत्वं स्यात्ससाधारिणा चानिश्चितं स्यात् । चेतन्यफा-
रणस्याभेदाद्वाकृत्वमपि साधारणं । कुत ? तद्वृक्षणोपपत्तेर्यथैकप्रकारात्पदद्रव्यवीर्यादानसामर्थ्यं भोक्तृत्वक्षण-
यथात्माहारादेः परद्रव्यस्यापि वीर्यात्मसात्करणोद्भोक्तृत्वात् । तथापि निस्पृहाचेतनस्य वीर्यप्रकर्षात् कौद्रवद्रव्या-
दिसारसप्रहाराद्भोक्तृत्वम् । लज्जादीनां च वीर्यप्रकर्षात्काष्ठादिद्रव्यलज्जणकरणोद्भोक्तृत्वम् कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्तदपि
पारिणामिकं यच्चात्मनः शुभाशुभकर्मफलस्योपभोक्तृत्वं न तत्साधारणं न च पारिणामिकं तस्य क्षयोपशमनि-
मित्तत्वाद् । वीर्यातरायक्षयोपशमागोपागनामलाभाववृत्तादामनः शुभाशुभकर्मफलोपभोगे सामर्थ्यमाविर्भवति ।
आहारादिवीर्यात्मसात्करणं वृक्षणोपभोगश्च भोगातरायक्षयोपशमाद्गोपातस्य च जरणं वीर्यातरायक्षयोपशमा-
त्कर्मातरेण विपादीनां कथं भोक्तृत्वमिति चेत्प्रतिनियतशक्तिज्वाद्द्रव्याणां भास्करप्रतापनत् । पर्यायनामपि
साधारणं सन्नद्रव्याणां प्रतिनियतपर्यायैवोपपत्तेः कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणामिकम् । असर्गतत्वमपि
साधारणं परमाण्वदीनामविशुद्धाद्भावादीनां च परिमितासंख्यातप्रदेशत्वात्कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारि-
णामिकम् । यदस्य कर्मापातशरीरप्रमाणानुविधायित्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिकं कमनिमित्तत्वात् ।
अनादिसततिबधनबद्धत्वमपि साधारणम् । कस्मात् ? तत्सर्वत्र द्रव्याणां स्वात्मीयसतानबधनबद्धत्वं प्रत्यनादित्वात् ।
सर्गाणि द्रव्याणि जीवधर्माधर्माकाशकालपुद्गलाख्यानि प्रतिनियतानि पारिणामिकचैतयोपयोगातिस्थित्य-
वकाशदानवर्तनापरिणामनर्णगधरसपशादिपर्यायसतानबधननद्धानि कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्तदपि पारिणा-
मिकम् । यदस्यानादिकर्मसततिबधनबद्धत्वं तदसाधारणमपि सन्नपारिणामिकम् कर्मादयनिमित्तत्वाद्ब्रह्मते हि
अनादिसवधे च सर्वस्येति । प्रदेशत्वमपि साधारणं संख्येयाऽऽसरयेयान्तप्रदेशोपेतत्वात्सर्वद्रव्याणां तदपि
कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकम् । अरूपत्वमपि साधारणं जीवधर्माधर्मकालाकाशानां रूपयोगाभावात्
तदपि कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकम् । नित्यत्वमपि साधारणं द्रव्याधादेशात्सर्वद्रव्याणां व्ययोदययोगा-
भावात् तच्च कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकम् । ऊर्ध्वगतित्वमपि साधारणमन्यादीनामूर्ध्वगतित्वपारिणामि-
कत्वात् तच्च कर्मादयाद्यपेक्षाभावात्पारिणामिकमेव । अये चात्मनः साधारणा पारिणामिका योग्या ।

अनतरसूत्रनिर्दिष्टोपसग्रहार्थश्चशब्द इति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ स्यात्तत्तत्तत्तर-
सूत्रे निर्दिष्टानां गत्यादीनामुपसग्रहार्थश्चशब्दो नास्तित्वादिममुच्चयार्थ इति, तन्न-किं कारणं अनिष्टत्वात् ।
नहि गत्यादीनां पारिणामिकत्वमिष्यते तद्वृक्षणाभावात् ।

त्रिभेदपारिणामिकभावप्रतिज्ञानाच्च ॥ १५ ॥ यतश्चोपशमिकादिभावसंख्याविधायिनि सूत्रे

त्रिभेद पारिणामिक इति प्रतिज्ञातमतो न गत्यादिसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।

गत्यादीनामुभयवज्जुं ह्यायोपशमिकभाववदिति चेन्नाऽन्वर्थसंज्ञाकरणात् ॥ १६ ॥ अथ
मतमेतत् यथा ह्यायोपशमिकभावस्य क्षयोपशमात्मनत्वादुभययत्नं तथा गत्यादीनामुभयव्यादौदयिक
पारिणामिकश्च त्रिभेद इति सिद्धमिति । तन्न, किं कारणं ? अन्यथसंज्ञाकरणात् । परिणाम स्वभावं प्रयो-
जनमस्येति पारिणामिक इत्यन्वर्थसंज्ञा । न चासौ स्वभावात् गत्यादिषु विद्यते कर्मादयनिमित्तत्वात् । किं च-

प्रयमाहिकं ।

तत्तत्तार्थराजवार्तिक ।

तथानभिधानात् ॥ १७ ॥ यथोभयनत्वाज्ज्ञानादय क्षायोपशमिका इत्यभिधीयते तथा गत्यादय औदयिकपारिणामिका इत्यभिधीयेरन् । न चाभिधीयते तथानभिधानात् क्षायोपशमिकनद्वयादयो नोभयनत । किं च—

अनिर्गोक्षप्रसगात् ॥ १८ ॥ गत्यादीनामुभयवत्त्वात्पारिणामिकत्वे सत्यनिर्माक्षप्रसग सात-
त्यावस्थानात् । तस्मात्स्थितमेतदस्ति वादिसमुच्चयार्थ एव चशब्द इति ।

आदिग्रहणमत्र न्याय्यमिति चेन्न त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहाने ॥ १९ ॥
स्यादेतज्जीवमन्याभ्यवत्त्वानीत्यत्रादिग्रहण न्याय्य । अस्तित्वादीनामप्राप्त्यादिति । तन्न, किं कारण ?
त्रिविधपारिणामिकभावप्रतिज्ञाहाने । आदिग्रहणे हि क्रियमाणे जीवमन्याभ्यवत्त्वास्तित्वादीना पारिणामिक-
भावत्वाच्चित्रिध इति यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञात तस्य हानि स्यात् ।

समुच्चयार्थेपि चशब्दे तुल्यमिति चेन्न प्रधानापेक्षत्वात् ॥ २० ॥ स्यान्मत समुच्चयार्थेपि
चशब्देऽस्तित्वादाना पारिणामिकत्वेन समुच्चयार्थेभेदप्रतिज्ञाहानिस्तुल्येति । तन्न, किं कारण ? प्रधानापेक्ष-
त्वात् । कठोक्तानि त्रीणि प्रधानानि तदपेक्षा त्रिभेदप्रतिज्ञेति नास्ति विरोध । अस्तित्वादानि तु साधारणत्वा
चशब्देन द्योतितानाति तेषा गुणमात्र । आदिशब्दे हि क्रियमाणेऽस्तित्वादाना प्राधाय स्यात् जीवत्वादीना-
मुपलक्षणार्थत्वादप्राधान्य । तद्गुणसंज्ञाने नोभयेषां प्राधान्य प्रसज्येत ।

सान्निपातिकभावोपसह्यानमिति चेन्नाऽभावात् ॥ २१ ॥ स्यादेतदपि सान्निपातिकभाव
उक्ते स द्वेषोपसह्यातस्य इति । तन्न, किं कारण ? अमानाह हि पक्षो भावोस्ति ।

मिश्रशब्देनाक्षिप्तत्वाच्च ॥ २२ ॥ यद्यन्यसौ निचते मिश्रशब्देनासाक्षाक्षित । ननु च मिश्रशब्द
क्षायोपशमिकसमग्रार्था न सान्निपातिकग्रहणार्थ इत्युच्यते—

चशब्दवचनान् ॥ २३ ॥ ओपशमिकक्षामिकौ भावौ मिश्रो जीवस्य स्वतन्त्रमौदयिकपारिणा-
मिकी चेति सिद्धे यमिश्रशब्दसमीपे चशब्दकरणेन तत्र ज्ञायते मिश्रशब्देनोभयमुच्यते इति । मिश्रश्च क
क्षायोपशमिको भाव सान्निपातिकश्चेति इदमयुक्त वर्तते । किमत्रायुक्त ? यद्यस्ति सान्निपातिकोभावोऽभावा-
दिति निरूप्यते । अथ नास्ति, कथमपि सान्निपातिको भावो नास्तीत्यभावादित्युच्यते सयोगभगापेक्षयास्तीत्यपि
वचन । तत्राभावापक्षे आदिसूत्रे पूर्वोक्तानुकर्षणार्थश्चशब्द उक्तो भावपक्षे सान्निपातिकप्रतिपादनार्थश्चशब्द
पूर्वोक्तानुकर्षणपेक्षया वेदितव्य । अथार्थोक्त सान्निपातिकभावा कतिविध इत्यत्रोच्यते—

पट्विंशतिविध पट्विंशद्विध एकचत्वारिंशद्विध इत्येवमादिरागमे उक्त ॥ २४ ॥ तत्र-
दुग तिग चदु पचे वय सजेगा होंति सन्निपादेसु । दस दस पचय एक्य भात्र छब्बीस पिंहेण । द्विभा
यमयोगेन दशादयिक परिगृह्यापशमिकानादिचतुष्टयस्य चैकैकत्यागेन प्रथमे द्विभेदमयागे चत्वारो भगा ।
तत्रैक औदयिकौपशमिकमात्रिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोध । द्वितीय औदयिकक्षायिक
सान्निपातिक जीवभावो नाम मनुष्य क्षीणरूपाय । तृतीय औदयिकक्षायोपशमिकसान्निपातिक जीव
भावो नाम मनुष्य पचेंद्रिय । चतुर्थ आदयिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो जीव
द्वितीयद्विभासयोगे औदयिक परित्यज्यौपशमिकपरिग्रहात् क्षायिकादिभावात्पस्यैकैकत्यागेन त्रयो भगा ।
तत्रैक औपशमिकक्षायिकसान्निपातिकजीवभावो नामोपशातलोभ क्षीणदर्शनमोहत्वात् क्षायिकसम्यग्दृष्टि ।
द्वितीय औपशमिकक्षायोपशमिकमात्रिपातिकजीवभावो नामोपशातमान आभिनिवेशिक ज्ञानी । तृतीय
औपशमिकपारिणामिकसान्निपातिकजीवभावो नाम उपशातमायो भव्य । तृतीयद्विभासयोगे औपशमिक
परित्यज्य स्वाधिकपरिग्रहात्क्षायोपशमिकपारिणामिकयोरेकैकत्यागाद्द्वौ भगौ । तत्रैक स्वाधिकक्षायोपशमि-
कमात्रिपातिकजीवभावो नाम स्वाधिकसम्यग्दृष्टि श्रुतज्ञानी । द्वितीय स्वाधिकपारिणामिकसान्निपातिक-
जीवभावो नाम क्षीणरूपायो भव्य । चतुर्थद्विभासयोगे स्वाधिकपरित्यागादेक स्वायोनपरित्यागादि

जीवभावो नामाऽपविज्ञानी जीव । त एते द्विभावसयोगभगा समुदिता दश । प्रथमत्रिभाससयोगे ओद-
यिकौपशमिकौ परिगृह्य ध्यायिकौ द्विभासस्यैकैरुभासपरिग्राह्यो भगा । तत्रैक औदयिकौपशमिकक्षा-
यिकमानिपातिकजीवभावो नम्र मनुष्य उपशातमोह ध्यायिकसम्पद्यति । द्वितीय औदयिकौपश-
मिकक्षोपापशमिकमानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातक्रोरो वाय्योगी । तृतीय औदयिकौपशमि-
कपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमानो जीव । द्वितीयत्रिभाससयोगे ओपशमिक
परित्यज्यादियकक्षाधिको परिगृह्य ध्यायेपशमिकपारिणामिकशोरैकैरुस्य परिग्राह्य द्वौ भगौ । तत्रैक औदयि-
कक्षायिकभायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य भीणकपाय श्रुतज्ञानी । द्वितीय औदयि-
कभायिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणदशनमोहो जीव । तृतीयत्रिभावस-
योगे औदयिकपरिग्राह्यौपशमिकक्षायिकक्षारात्रैक औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसानिपातिकजीव-
भावो नाम मनुष्यमनोयोगी जीव । चतुर्थत्रिभावसयोगे औदयिक परित्यज्यापशमिकौदभासचतुष्टय-
स्यैकैकपाये चत्वारो भगा । तत्रैक औपशमिकक्षाधिकक्षायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो नामोपशा-
तमान क्षीणदर्शनमोह वाय्योगी । द्वितीय औपशमिकभायिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो
नामोपशातनेद ध्यायिकसम्पद्यति भव्य । तृतीय औपशमिकभायोपशमिकपारिणामिकसानिपातिक
जीवभावो नामोपशातमानो मतिज्ञानी जीव । चतुर्थ ध्यायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकसानिपातिक-
जीवभावो नाम क्षीणमोह पचेंद्रिय भव्य । त एते त्रिभाससयोगभगा समुदिता दश । चतुर्भासस-
योगेन पचभगा औदयिकादीनामैकैकत्यागात् । तत्रैक औपशमिकक्षाधिकभायोपशमिकपारिणामिक
सानिपातिकजीवभावो नामोपशातज्योम क्षीणदर्शनमोह पचेंद्रियो जीव । द्वितीय औदयिकक्षायिक
क्षायोपशमिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपायो मतिज्ञानी भव्य । तृतीय
औदयिकौपशमिकभायोपशमिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातनेद श्रुतज्ञानी
जीव । चतुर्थ औदयिकौपशमिकक्षायिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातराग
क्षीणदर्शनमोहो जीव । पचम औदयिकौपशमिकभायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य
उपशातमोह ध्यायिकसम्पद्यति रविज्ञानी । पचभाससयोगेनैक ओदयिकौपशमिकभायिकभायोपशमिक
पारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य उपशातमोह ध्यायिकसम्पद्यति पचेंद्रियो जीव ।
एव षड्विंशतिविध सान्निपातिकभास ।

षड्विंशद्विध उच्यते—द्वयोरीदमिकयो सनिपातादौदयिकस्यौपशमिकौदयि चतुर्भिरैकश सान्नि-
पातापच भगा । तत्र प्रथम औदयिकौदयिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्रोधी शात । द्वितीय
औदयिकौपशमिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्य तपसानक्रोत्र । तृतीय औदयिकभायिकसानि-
पातिकजीवभावो नाम मनुष्य क्षीणकपाय । चतुर्थ औदयिकभायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो
नाम मोही मतिज्ञानी । पचम औदयिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम मनुष्यो भव्य । द्वयो
रौपशमिकयो सनिपातादौपशमिकसुषोदयिकादिभिरैकश सान्निपातापच भगा । तत्रैक औपशमिकौ-
पशमिकमानिपातिकजीवभावो नामोपशातसम्पद्यतिरुपशानरूपाय । द्वितीय औपशमिक औदयिकसानिपा-
तिकजीवभावो नामोपशातरूपायो मनुष्य । तृतीय औपशमिकभायिकसानिपातिकजीवभावो नामोपशा-
तक्रोत्र ध्यायिकसम्पद्यति । चतुर्थ औपशमिकभायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो नामोपशातरूपाय
अविज्ञानी । पचम औपशमिकपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नामोपशातदर्शनमोहो जीव । द्वयो
क्षायिकयो सनिपातात् ध्यायिकस्य चैदयिकादिभि चतुर्भिरैकश सनिपातापच भगा । तत्रैक ध्यायिकक्षा-
यिकसानिपातिकजीवभावो नाम ध्यायिकसम्पद्यति क्षीणकपाय । द्वितीय ध्यायिकौदयिकसानिपातिकजी-
वभावो नाम क्षीणकपायो मनुष्य । तृतीय ध्यायिकौपशमिकसानिपातिकजीवभावो नाम ध्यायिकसम्पद्यति-
रुपशाननेद । चतुर्थ ध्यायिकभायोपशमिकसानिपातिकजीवभावो नाम क्षीणकपायो मतिज्ञानी पचम ध्यायि-
कपारिणामिकसानिपातिकजीवभावो नाम क्षीणमोहो भव्य । द्वयो धायोपशमिकयो सनिपातात्क्षायोपशमि

नियमावली ।

संस्कृत प्राकृत तथा संस्कृतटीकासहित दिगम्बरजैनाचार्यकृत दर्शन, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, इतिहास, गणित, ज्योतिष, वैद्यकप्रभृति ग्रन्थ छपते हैं ।

१. प्रथमालाका प्रत्येक खड (अक) दश फारमसे (८० पृष्ठसे) कम नहीं होगा । और एक दो या तीनसे अधिक ग्रन्थ नहीं रहेंगे ।

३. इस प्रथमालाका मूल्य १२ खडोंका सर्वसाधारणसे ८) रु प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदातिक और संस्कृत पुस्तकालयोंकी सेवामें यह प्रथमाला निना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अरुका ३) बी पी से सनको देना होगा ।

४. जो महाशय एक साथ १००) रु भेजेंगे वे यात्राजीव स्थायी ग्राहक समझे जायेंगे । परंतु मार्गव्यय उनको भी जुदा देना होगा ।

५. जो दामी महाशय पुस्तकालयों, मदिरों, विद्यार्थियों या विद्वानोंको नितरुण करनेके लिये ग्राहक मानेंगे उनको १००) रु पेशगी भेजनेसे १२ खड तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक खडकी भेजी जायगी । मार्गव्यय पृथक् देना होगा ।

मूल्य व पत्र भेजनेका पता—

पन्नालाल जैन,

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा, काशी,
पोष्ट—बनारस सिटी ।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना ।

यह प्रथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है । इसमें जो कुछ द्रव्यलाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही खर्चाया जायगा । इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ दो दो ग्रन्थ छपाकर जीर्णोद्धार करनेके लिये अथवा अपने पिता आदिवी स्मृतिके लिये द्रव्य प्रदान करें । दूसरें प्रत्येक मदिराजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका समग्र करके रक्षा करें अथवा स्वयं दानी ग्राहक जो साधारण ग्राहक बनकर अपने गृहाके संस्कृत पढ़नेवाले विद्यार्थियोंको अथवा संस्कृतज्ञ अयमती विद्वानोंको दान देकर सत्पार्थ पदार्थोंका प्रचार करें । शास्त्रज्ञानी महाशयोंके लिये ही हमने पाचना नियम बनाया है ।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल ।